Soudobé dějiny

Czech Journal of Contemporary History

XXVIII 1

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Z pověření ředitele Ústavu pro soudobé dějiny řídí redakční tým spolu s redakční radou

Redakční tým

Hana V. Bortlová / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
Christiane Brenner / Collegium Carolinum, München
Kateřina Čapková / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
Markéta Devátá / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
Milan Drápala / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
Daniela Kolenovská / Institut mezinárodních studií, FSV UK
Jiří Křesťan / Národní archiv
Françoise Mayer / Université Paul-Valéry, Montpellier
Veronika Pehe / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
Petr Roubal / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
Vít Smetana / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
Vítězslav Sommer / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
Jiří Suk / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
Oldřich Tůma / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
Jiří Vykoukal / Institut mezinárodních studií, FSV UK

Redakční rada

Muriel Blaive / Ústav pro studium totalitních režimů
Chad Bryant / University of North Carolina at Chapel Hill
Peter Bugge / Aarhus University
Alessandro Catalano / Università degli Studi di Padova
Mark Cornwall / University of Southampton
Jürgen Danyel / Leibniz-Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam
Benjamin Frommer / Northwestern University, Evanston
Maciej Górny / Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
Magdalena Hadjiiski / Institut d'Études Politiques de Strasbourg
Eva Hahnová / Augustfehn
Miloš Havelka / Univerzita Karlova v Praze
Adam Hudek / Historický ústav Slovenskej akadémie vied
Tamás Kende / Eötvös Loránd University, Budapest
Jiří Knapík / Slezská univerzita v Opavě

Pavel Kolář / Universität Konstanz
Michal Kopeček / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
Sandrine Kott / Université de Genève
Jan Kuklík / Univerzita Karlova v Praze
Mark Kramer / Harvard University
James Krapfl / McGill University, Montreal
Jan Láníček / University of New South Wales, Sydney
Sarah Marks / Birkbeck, University of London
Denisa Nečasová / Masarykova univerzita v Brně
Martin Nodl / Filosofický ústav AV ČR, v. v. i.
Alena Nosková / Národní archiv
Libora Oates-Indruchová / Universität Graz
Andrea Orzoff / New Mexico State University, Las Cruces
Vilém Prečan / Československé dokumentační středisko
Peter Ruggenthaler / Universität Graz
Dušan Segeš / Historický ústav Slovenskej akadémie vied
Agáta Šústová Drelová / Historický ústav Slovenskej akadémie vied
Radka Šustrová / University of Cambridge
Victoria Vasilenko / Belgorod State University
Joanna Wawrzyniak / Uniwersytet Warszawski
Kieran Williams / Drake University, Des Moines
Ella Zadorožňuk / Institut slovjanoznavstva Rosijskoj akaděmii nauk
Marína Zavacká / Historický ústav Slovenskej akadémie vied

Redakce

Hana V. Bortlová / zástupkyně vedoucího redaktora
Milan Drápala / vedoucí redaktor
Vítězslav Sommer / předseda redakčního týmu

Autorky a autoři

Kristina Andělová
doktorandka Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a zároveň výzkumná pracovnice Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Soustředí se na dějiny českého politického myšlení, studium československé demokratické opozice v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století a poválečné intelektuální dějiny. Je spoluautorkou kolektivní monografie *Šest kapitol o disentu* (Praha 2017), spolu s Jiřím Sukem je editorkou publikace *Jednoho dne se v našem zelináři něco vzbouří: Eseje o Moci bezmocných* (Praha 2016).

Anna Blatecká
doktorandka na katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Věnuje se českým a československým dějinám ve dvacátém století, zejména problematice nacistického a československého vězeňství.

Vojtěch Češík
doktorand na katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, zabývá se nacistickými represivními složkami a jejich působením na území Protektorátu Čechy a Morava, zejména v prostoru střední Moravy.

Jan Dvořák
působí v Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze a zabývá se českými a československými dějinami ve dvacátém století, se specializací na politické represe vůči českým krajanům a československým občanům v Sovětském svazu a na holokaust v českých zemích v době německé okupace. Je autorem monografií *Židé v Opavském Slezsku 1918–1945* (Opava 2015) a *Židé v Českém Slezsku v době okupace 1938–1945* (Opava 2015) a spoluautorem publikace *Židé v Gulagu: Sovětské pracovní a zajatecké tábory za druhé světové války ve vzpomínkách židovských uprchlíků z Československa* (s Adamem Hradilkem, Praha 2017), jakož i obdobného třísvazkového díla *Čechoslováci v Gulagu: Příběhy krajanů popravených či vězněných v Sovětském svazu* (s Jaroslavem Formánkam a Adamem Hradilkem, Praha 2017–2019).

Martin Franc
vědecký pracovník oddělení dějin Akademie věd Masarykova ústavu – Archivu Akademie věd ČR, v. v. i., zároveň přednáší na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze a je předsedou redakční rady časopisu pro kulturní historii *Kuděj*. Zabývá se kulturními dějinami v 19. a 20. století, zejména historií stravování a konzumu, dějinami vědní politiky a dějinami životního stylu po roce 1945. Kromě řady dalších studií publikoval monografie *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století* (Praha 2003) a *Ivan Málek a vědní politika 1952–1989 aneb Jediný opravdový komunista?* (Praha 2010). Společně s Jiřím Knapíkem vydal dvousvazkového *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967* (Praha 2011) a monografii *Volný*

čas v českých zemích, 1957–1967 (Praha 2013), spolu s Vlastou Mádlovou česko-anglickou publikaci *The history of the Czech Academy of Sciences in pictures / Dějiny Akademie věd v obrazech* (Praha 2014). Společně s Jakubem Jarešem je vedoucím autorského kolektivu monografie *Mezi konkurencí a spoluprací: Univerzita Karlova a Československá akademie věd 1945–1969* (Praha 2018) a spolu s Jiřím Knapíkem vedoucím autorského kolektivu monografie *Mezi pionýrským šátkem a mopedem: Děti, mládež a socialismus v českých zemích 1948–1970* (Praha 2018).

Jure Gašparič
slovinský historik, ředitel Ústavu pro soudobé dějiny (*Inštitut za novejšo zgodovino*) v Lublani a šéfredaktor předního slovinského odborného časopisu o soudobé historii *Prispevki za novejšo zgodovino / Contributions to Contemporary History*. V letech 2020 a 2021 působil jako náměstek ministryně školství, vědy a sportu. Mezi hlavní oblasti jeho badatelského zájmu patří politické dějiny Slovinska a Jugoslávie v meziválečném období, rozpad Jugoslávie v první polovině devadesátých let, a zejména historie parlamentarismu. Vedle řady studií a knižních kapitol je autorem monografií *SLS pod kraljevo diktaturo: Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke 1929–1935* [Slovinská lidová strana za královské diktatury: Diktatura krále Alexandra a politika SLS 1929–1935] (Lublaň 2007), *Državni zbor Republike Slovenije 1992–2012: O slovenskem parlamentarizmu* [Státní shromáždění Slovinské republiky 1992–2012: O slovinském parlamentarismu] (Lublaň 2012), *Izza parlamenta: Zakulisje jugoslovanske skupščine 1919–1941* [Za parlamentem: Ze zákulisí jugoslávské skupštiny 1919–1941] (Lublaň 2015). Je také editorem a spoluautorem knihy *Četrt stoletja republike Slovenije* [Čtvrtstoletí Slovinské republiky] (Lublaň 2016), která obsahuje texty o historii Slovinska po rozpadu Jugoslávie.

Adéla Gjuričová
výzkumná pracovnice Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, vedoucí oddělení pro politické dějiny a vedoucí pracovní skupiny pro dějiny parlamentarismu. Zároveň přednáší v Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy tamtéž. Zabývá se politickými a sociálními dějinami pozdního státního socialismu a postkomunistické transformace. Spolu s Tomášem Zahradníčkem vydala monografii *Návrat parlamentu: Češi a Slováci ve Federálním shromáždění 1989–1992* (Praha 2018). Je spoluautorkou čtvrtého svazku učebnice *České země v evropských dějinách*, zahrnujícího období od roku 1918 do roku 2004 (spolu s Jaroslavem Cuhrou, Jiřím Ellingerem a Vítem Smetanou, Praha – Litomyšl 2006) a kolektivních monografií *Rozděleni minulostí: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (Praha 2011) a *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu* (editor Michal Kopeček, Praha 2019).

Marta Edith Holečková
působí jako stipendistka v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se dějinami vysokého školství a působením studentů z třetího světa v komunistickém Československu, samizdatovou produkcí a „druhou kulturou" v období takzvané normalizace a orální historií. Vydala publikaci *Cesty českého katolického samizdatu 80. let* (Praha 2009), podílela se na výzkumu pražské filozofické fakulty v letech 1970 až 1989, který byl završen vydáním kolektivní

monografie *Náměstí Krasnoarmějců 2: Učitelé a studenti Filozofické fakulty UK v období normalizace* (Praha 2012), a je členkou autorského kolektivu (pod vedením Michala Přibáně) encyklopedie *Český literární samizdat 1949–1989: Edice, časopisy, sborníky* (Praha 2018). Naposled publikovala monografii *Příběh zapomenuté univerzity: Universita 17. listopadu (1961–1974) a její místo v československém vzdělávacím systému a společnosti* (Praha 2019).

Matej Ivančík
slovenský historik, odborný asistent na Katedře všeobecných dějin Filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě. Zaměřuje se na dějiny diskurzů a politických ideologií, historii občanské společnosti a veřejného mínění a na utváření veřejného prostoru a urbánní dějiny v Československu v letech 1960 až 1989. Je mimo jiné spoluautorem monografie *Civil Society in Central Europe: The Leftist Perspective* (se Szabinou Kerényi a Jiřím Navrátilem, Praha 2020) a spolueditorem kolektivní monografie *Narratives of Remembrance – 1968: The Past Present and the Present Past* (s Ľuborem Matejkem, Bratislava 2020).

James Krapfl
americký historik, docent na Katedře historie a klasických studií (*Department of History and Classical Studies*) McGillovy univerzity v Montrealu, kde přednáší evropské dějiny se zaměřením na kulturní historii evropských revolucí a současné dějiny střední Evropy. Současně je šéfredaktorem časopisu *Canadian Slavonic Papers / Revue canadienne des slavistes*. Věnuje se především nejnovějším středoevropským dějinám, dějinám politické kultury a mentalit a dějinám idejí. Je mimo jiné autorem oceňované monografie *Revolúcia s ľudskou tvárou: Politika, kultúra a spoločenstvo po 17. novembri 1989* (Bratislava 2009), která vyšla anglicky s názvem *Revolution with a Human Face: Politics, Culture, and Community in Czechoslovakia, 1989–1992* (Ithaca, N.Y. 2013) a v neautorizovaném českém překladu (Praha 2016). Spolu s Barbarou J. Falkovou byl v roce 2018 editorem zvláštního čísla časopisu *East European Politics & Societies and Cultures* připraveného ke čtyřicátému výročí zveřejnění proslulého eseje Václava Havla *Moc bezmocných.*

Bohumil Melichar
působí v oddělení vzdělávání Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze, zároveň je doktorandem v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy tamtéž. Specializuje se na kulturní a sociální dějiny politiky, historii radikálních politických stran a proudů, didaktiku dějepisu a problematiku historického vzdělávání.

Michael Polák
doktorand v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se obdobím státního socialismu v Československu se zaměřením na sociální hnutí, politiku ulice a vysokoškolskou politiku, dějinami dělnického hnutí a anarchismu.

Petr Roubal
výzkumný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, vedoucí pracovní skupiny pro urbanismus. Orientuje se na kulturní a sociální dějiny státního socialismu, především zkoumání moderních politických rituálů a socialistické tělovýchovy, na urbánní dějiny a historii

socialistického a postsocialistického města, zejména Prahy. Publikoval oceňovanou monografii *Československé spartakiády* (Praha 2016), která vyšla také v anglickém překladu pod titulem *Spartakiads: The Politics of Physical Culture in Communist Czechoslovakia* (Praha 2020), a studii *Starý pes, nové kousky: Kooptace do Federálního shromáždění a vytváření polistopadové politické kultury* (Praha 2013). Dále je mimo jiné spoluautorem kolektivních monografií *Rozděleni minulostí: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (Praha 2011) a *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu* (editor Michal Kopeček, Praha 2019).

Ivan Sablin
ruský historik, působí na Katedře historie Centra pro evropské vědy o dějinách a kultuře (*Zentrum für Europäische Geschichts- und Kulturwissenschaften, Historisches Seminar*) Univerzity Heidelberg, kde vede výzkumnou skupinu projektu „Propojené parlamentarismy: Ústavní praxe v Rusku, na Ukrajině, v Číně a v Mongolsku, 1905–2005" (*Entangled Parliamentarisms: Constitutional Practices in Russia, Ukraine, China, and Mongolia, 1905–2005*). Zaměřuje se především na historii Ruska a Sovětského svazu, na moderní intelektuální dějiny a komparativní dějiny nacionalismu. Vedle řady studií v předních odborných časopisech je autorem monografií *Governing Post-Imperial Siberia and Mongolia, 1911–1924* (London 2016) a *The Rise and Fall of Russia's Far Eastern Republic, 1905–1922* (London 2018), která vyšla také rusky s názvem *Dalněvostočnaja respublika: Od iději do likvidacii* (Moskva 2020).

Františka Schormová
amerikanistka, působí jako přidružená badatelka ve Francouzském ústavu pro výzkum ve společenských vědách (CeFReS) v Praze. Zabývá se afroamerickou poezií, transnacionálními pohledy na literaturu a kulturní výměnou během studené války.

Marek Šmíd
docent v Historickém ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Věnuje se českým církevním dějinám v evropském kontextu ve dvacátém století a zahraniční politice Vatikánu v téže době. Vedle řady studií publikovaných doma i v zahraničí a edic je autorem monografií *Masaryk a česká Katolická moderna* (Brno 2007), *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno 2011), *Arcibiskup František Kordač: Nástin života a díla apologety, pedagoga a politika* (společně s Pavlem Markem, Olomouc 2013), *Vatikán a první světová válka: Proměny zahraniční politiky Svatého stolce v letech 1914–1918* (Brno 2016) a *Vatikán a italský fašismus 1922–1945* (Praha a Kroměříž 2017). Jeho monografie *Apoštolský nuncius v Praze: Významný faktor v československo-vatikánských vztazích v letech 1920–1950* (Brno 2015) vyšla ve stručnější podobě anglicky s názvem *Mission: Apostolic Nuncio in Prague. Czechoslovakian-Vatican Diplomatic Relations between 1920 and 1950* (Praha 2020).

Tomáš Zahradníček
vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., je spoluzakladatelem a ředitelem internetového Muzea České Sibiře. Věnuje se českým a středoevropským politickým a kulturním dějinám ve dvacátém století, mezinárodním vztahům v tomto regionu, dějinám politického

myšlení a poválečné historii československého parlamentarismu. Knižně vydal studie *Jak vyhrát cizí válku: Češi, Poláci a Ukrajinci 1914–1918* (Praha 2000) a *Polské poučení z pražského jara: Tři studie z politického myšlení (1968–1981)* (Praha 2011) a spolu s Adélou Gjuričovou monografii *Návrat parlamentu: Češi a Slováci ve Federálním shromáždění 1989–1992* (Praha 2018). Dále je mimo jiné spoluautorem kolektivních monografií *Rozděleni minulostí: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (Praha 2011) a *Šest kapitol o disentu* (Praha 2017).

Obsah

Miroslav Vaněk
Časopis „Soudobé dějiny/CJCH“ v jedenadvacátém roce jedenadvacátého století [15]

Studie a eseje

Konečně sami… Soumrak postkomunistických federací

Adéla Gjuričová – Tomáš Zahradníček
Skrytá prostorovost československé federace / Role národních rad v transformacích 1989–1992 **23**

Ivan Sablin
Poslankyně neruského původu v sovětském parlamentu, 1989–1991 / Intersekcionalita v imperiální situaci **44**

Jure Gašparič
Rok 1989 jako začátek konce Jugoslávie – slovinská perspektiva / Slovinské veřejné mínění a povaha federace **70**

Jan Dvořák
Historie jedné hereze / Sourozenci Gerta a Harry Freundovi – oběti trockistického stigmatu **99**

Bohumil Melichar
Ze země, kde zítra již znamenalo včera / Fučíkovy reportáže jako hold sovětskému experimentu **161**

Františka Schormová
Stalinův černý apoštol / Afroamerický zpěvák Paul Robeson v Československu **183**

Diskuse

Třikrát o dvou knihách

Michael Polák
Socialistické Československo jako technokratický projekt 219

Matej Ivančík
Mosty technokratických kontinuít v Československu / Od konca stalinizmu do kapitalistickej transformácie 224

Martin Franc
Vládnout s expertním nadhledem 232

Recenze

James Krapfl
Víc než jen součet částí / Anatomie Federálního shromáždění na cestě od emancipace k zániku 243

Kristina Andělová
Co vypovídá samizdat o české společnosti za socialismu? 251

Marta Edith Holečková
Tramping žije! 258

Anna Blatecká
Poněkud neosobní portrét „věrného vůdcova paladina“ 264

Marek Šmíd
Hitler proti Habsburkům 269

Vojtěch Češík
Zdlouhavý zápas o retribuční spravedlnost 273

Petr Roubal
Dvě architektonické tříletky 278

Anotace

283

Časopis „Soudobé dějiny/CJCH“ v jedenadvacátém roce jedenadvacátého století

V úvodníku prvního čísla časopisu *Soudobé dějiny* „Jaký časopis, nač a pro koho“ předestřel Vilém Prečan, první ředitel Ústavu pro soudobé dějiny, svoji vizi, že toto odborné periodikum by mělo být důležitým nástrojem konstituování soudobých dějin jako vědní disciplíny na tuzemských vysokých školách a ve vědeckých institucích.[1] Myšlenka existence československého, respektive českého časopisu pro nejnovější dějiny včetně jeho rámcového ideového směřování byla ostatně obsažena už v zakládací koncepci ústavu v roce 1991.

První číslo si ale na vydání muselo počkat až do roku 1993. Důvodem časového prodlení byly probíhající diskuse nad povahou a přesnějším zaměřením časopisu. Vedle odborné debaty bylo třeba vyřešit i technickou stránku vydávání periodika. Vydavateli se stali Vilém Prečan a Emanuel Mandler. Od roku 2000 řídil časopis v pořadí druhý ředitel Ústavu pro soudobé dějiny Oldřich Tůma, šéfredaktorem se stal Milan Drápala. Vydavatelé časopisu se spolupracovníky ústavu vytvořili redakční kruh – užší tým odpovědný za odbornou úroveň časopisu. Vedle tohoto orgánu bylo sestaveno i širší grémium domácích a zahraničních odborníků – redakční rada. Obě kolegia se za osmadvacet let existence časopisu několikrát personálně obměnila, jejich práce a kompetence však zůstaly víceméně nezměněné. Vizuální proměna časopisu během té doby je pro jeho dlouhodobé čtenáře nepřehlédnutelná, hned několikrát se změnila jeho grafická úprava. Z „technologického“ hlediska je zásadním okamžikem současná migrace časopisu na digitální platformu a do virtuálního prostoru.

[1] PREČAN, Vilém: Jaký časopis, nač a pro koho. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 1 (1993), s. 5–10.

V roce 2013 začal Ústav pro soudobé dějiny vydávat ve formě ročenky i anglickou verzi/mutaci s názvem *Czech Journal of Contemporary History*. Od letošního roku jsou obě jazykové verze časopisu sloučeny do stávající podoby pod titulem *Soudobé dějiny/Czech Journal of Contemporary History*, se dvěma čísly českými a jedním číslem anglickým v ročníku. Nabízet budeme téměř výhradně původní příspěvky, celkový rozsah v rámci ročníku zůstává zhruba zachován. Redakční tým utvářející profil časopisu byl personálně posílen. Díky dlouhodobě kvalitnímu publikovanému obsahu na jeho stránkách a přesunu do *open access* prostředí (viz www.sd.usd.cas.cz) je časopis *SD/CJCH* od jara 2021 nově indexován v databázi Scopus (spolu s databázemi ERIH PLUS, CEEOL, CrossRef).

Změny, ke kterým jsme přistoupili, by měly nejen přispět ke zvýšení odborného renomé z pohledu takzvaných scientometrických hodnocení, ale zejména více zviditelnit časopis a jeho texty na mezinárodní scéně, která je v současné době již nejen globalizovaná, ale i vzájemně propojená, a bedlivě sleduje nejnovější poznatky v oboru, zvláště za pomoci internetových nástrojů a sociálních sítí. Vzhledem k tomu, že za posledních třicet let se angličtina stala „globalizovanou latinou dneška" i v oblasti historiografie českých, československých a středoevropských soudobých dějin, rozhodli jsme se završit již nastartovaný trend sjednocením české a anglické podoby časopisu do jednoho celku. Naším cílem je dát prostor tuzemským badatelkám a badatelům, aby nejen představili výsledky své práce českojazyčnému publiku, ale také aby s nimi mohli lépe oslovit zahraniční bohemisty a další zájemce o naši nedávnou historii. Zároveň bychom rádi přitáhli větší pozornost a zájem nečesky píšících a publikujících autorek a autorů, kteří mají k tématům, jimiž se zabývají zdejší historici a historičky, co říci. Slibujeme si, že to vše dopomůže k větší mezinárodní relevanci a konkurenceschopnosti našeho časopisu, k jeho atraktivitě pro tuzemské i zahraniční autory a autorky. A věříme, že s novým formátem půjde ruku v ruce pestřejší a kvalitnější obsah, a tedy i poutavost pro čtenáře, kteří jsou pro každý časopis tím nejdůležitějším.

Výhody pionýrů – je-li možné za výhodu považovat, že jste první, potažmo jediní, a to v jakémkoli oboru – jsou často doprovázeny četnými handicapy. Tak tomu bylo i s československým a českým výzkumem v oblasti soudobých dějin po roce 1989. Průkopníci často čelí rozličným podezřením, nepochopením, mnohdy jen obavám ze ztráty interpretační hegemonie. Soudobé dějiny si musely jakožto svébytná oblast výzkumu vydobýt u nás své místo v akademické sféře a podobně tomu bylo i se stejnojmenným časopisem.

Dnes jsme oproti počátku devadesátých let svědky mnohem větší konkurence mezi různými institucemi zabývajícími se soudobými dějinami, a platí to i na trhu rozličných odborných či popularizačních periodik. Nutno dodat, že jde o pozitivní vývoj. Jen soutěž myšlenek a přístupů může náš obor dále kultivovat a posouvat.

Časopis *Soudobé dějiny/Czech Journal of Contemporary History* bude nadále usilovat, stejně jak si to stanovily *Soudobé dějiny* na svém začátku, o tematickou, metodologickou a oborovou otevřenost i žánrovou pestrost. Stejně jako dosud má ambici oslovovat nejen profesionální historiky a historičky, vědce a vědkyně příbuzných oborů, učitele a učitelky dějepisu, studentky a studenty, ale zaujmout rovněž širší veřejnost. Časopis stejně jako studium soudobých dějin musí taktéž reflektovat stále výraznější posun k bádání překračujícímu horizont roku 1989, směrem k nejnovějším dějinám 21. století, v české/československé i mezinárodní perspektivě. Opět, stejně jako před téměř třiceti lety, se před časopisem otevírá nová výzva. Aspiruje-li na to zaujímat přední pozici mezi společenskovědními periodiky, je třeba hledat nejen nové rámce a témata, ale i nové přístupy či prameny.

Záměrem *Soudobých dějin/CJCH* zůstává přispívat k hlubšímu a odborně zdůvodněnému pohledu na naši nedávnou minulost, ke studiu a konfrontaci různých podob naší společenské paměti, k prohlubování smyslu pro historickou reflexi a v neposlední řadě také k další profilaci soudobých dějin jako svébytné historické disciplíny v České republice, potažmo ve střední Evropě.

Všem, kteří se podíleli a stále podílejí na utváření oboru soudobých dějin, respektive časopisu *Soudobé dějiny*, jeho autorům a autorkám, redakci a redakčnímu kruhu, děkuji za jejich dosavadní práci a přeji jim mnoho úspěchů i v budoucnosti. Vám, čtenářům a čtenářkám, pak přeji inspirativní čtení a budu rád, když nám zachováte i nadále svou přízeň.

Miroslav Vaněk

Studie a eseje

Konečně sami...

Jedním z důsledků roku 1989 ve střední a východní Evropě byl zánik nadnárodních institucí někdejšího východního bloku, zejména Rady vzájemné hospodářské pomoci a Varšavské smlouvy. Rozpadly se také všechny tři socialistické federace – Sovětský svaz, Jugoslávie i Československo. Touha po větší politické samostatnosti národních států a současně potřeba nového institucionálního zapojení rámovaly politický vývoj celého regionu.

Předkládané texty z různých perspektiv sledují probouzení a artikulaci národnostních identit v politických institucích i veřejném mínění, jež provázely rozklad socialistických diktatur, a zejména pak zánik federálních států jako součást budování nových systémů ve všech třech zemích.

Výzkumy byly poprvé prezentovány na workshopu „Konečně sami: Národní stát, reprezentace a suverenita ve střední Evropě po roce 1989" v Bratislavě ve dnech 25. a 26. září 2019; uspořádal jej Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., ve spolupráci s Historickým ústavem Slovenské akademie věd, katedrou politologie Filozofické fakulty Univerzity Komenského a Českým centrem Bratislava. Akce svedla dohromady badatele a badatelky s pamětníky z řad aktérů tehdejších událostí, se studenty i širší veřejností.

Konání konference i uspořádání tematického bloku tohoto čísla *Soudobých dějin/CJCH* podpořila Akademie věd ČR v rámci Strategie AV21 – program č. 11 „Evropa a stát: Mezi barbarstvím a civilizací".

Skrytá prostorovost československé federace
Role národních rad v transformacích 1989–1992

Adéla Gjuričová – Tomáš Zahradníček
Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Národní parlamenty někdejšího Československa představují neobyčejně přínosnou perspektivu, z níž lze nahlédnout některé zlomové okamžiky českých, slovenských a československých dějin. Jejich ustavení, jako v případě České národní rady, respektive nové pravomoci, jako u národní rady slovenské, tvořily podstatnou součást federalizace Československa v roce 1968. V letech 1990 až 1992 vystupovaly národní orgány jako vyjednávací strany rozhovorů o další podobě Československa a po jeho rozdělení se proměnily v parlamenty obou samostatných států. Přesto je jejich historický výzkum teprve na samém počátku.[1]

Ostatně i autoři tohoto článku se o soustavnější výzkum této dvojice legislativních sborů začali pokoušet teprve nedávno. V květnu 2018, při příležitosti padesátého výročí ustavení České národní rady, pozvali na konferenci „Kořeny a tváře národního parlamentu“[2] do Poslanecké sněmovny bývalé poslance a poslankyně i své akademické kolegy a kolegyně a podělili se o první hypotézy. Adéla Gjuričová upozornila na to, že neexistuje literatura k českému parlamentu v sedmdesátých a osmdesátých letech, a své výzkumné sondy shrnula do vysvětlení jeho proměny po roce 1989: v propracovaném systému reprezentací jednotlivých sociálních skupin, jak jej představovala zastupitelská hierarchie socialistické federace, figurovaly národní rady jako reprezentantky českého, respektive slovenského lidu, avšak „jejich genetický kód obsahoval i kontrolovaný

[1] Viz JIČÍNSKÝ, Zdeněk: *Vznik České národní rady v době Pražského jara 1968 a její působení do podzimu 1969*. Kolín nad Rýnem, Index b. r.; UHER, Ján: Slovenská národná rada v roku 1968. In: ŽATKULIAK, Jozef (ed.): *Národná rada v kontexte slovenských dejín: 150. výročie vzniku prvej Slovenskej národnej rady. Zborník materiálov zo sympózia v Častej – Papierničke, 21.–22. apríla 1998.* Bratislava, Národná rada Slovenskej republiky – Slovenská historická spoločnosť pri SAC 1999, s. 160–175.

[2] Zpráva o konferenci: TUČKOVÁ, Michaela: Kořeny a tváře národního parlamentu: Konference o historii České národní rady. In: *Soudobé dějiny*, roč. 25, č. 1–2 (2018), s. 275–278.

nacionalismus federalizace osmašedesátého roku, znak, který se mohl probudit a projevit".[3] Tomáš Zahradníček se při téže příležitosti věnoval již přímo období let 1989 až 1992, během nějž se Česká národní rada přeměnila z regionálního zastupitelstva v národní parlament. Rozlišil přitom tři fáze: V první polovině roku 1990 dokládal výskyt prvních výzev k autonomnímu uvažování, například v debatě o rozpočtu federace a republik, jejímiž nejvýraznějšími původci byli poslanci za Československou stranu socialistickou, představující rétoricky silnou nacionalistickou formaci, která však vzápětí ztroskotala ve volbách. Následné dvouleté funkční období první svobodně zvolené České národní rady provázelo přejímání kompetencí federálních institucí, jejich faktické zdvojování, jež charakterizoval rozpor mezi tím, že spolu reprezentace obou republik jednaly samy, bez federálních orgánů, avšak s výsledky se vracely do prostředí svých domácích institucí s jejich odlišnými prioritami a bez ústavních nástrojů pro uzavírání politických kompromisů (jimiž disponovalo obcházené Federální shromáždění). Konečně v poslední fázi, od léta 1992, autor dokládal, že obě národní rady už pohlížely na federaci jako na „cizí moc", jako na dědice tradic pokládaných novými většinami za nežádoucí – socialismu, federalismu, čechoslovakismu. Proto i česká návaznost na Československo byla pouze výběrová.[4] Právě o onom – více či méně náhlém – převážení „národního" nad „lidovým" vypovídají ostatně také následující dva texty tohoto čísla *Soudobých dějin/CJCH*, zabývající se týmž obdobím v politice Sovětského svazu a Jugoslávie.

V úvodní fázi výzkumu poutalo naši pozornost především to, že česká strana kopírovala slovenské kroky se zpožděním, pouze reagovala na slovenský vývoj a přistupovala na slovenské představy o vyjednávání mezi republikami. Zdálo se nám, že to bylo proto, že se česká politická reprezentace i veřejnost dlouho primárně, či dokonce výhradně identifikovaly s federací a musely se na jiná měřítka a rétoriku postupně přeorientovat. Díky studiu dalšího archivního materiálu a přemýšlení nad kontextem jednotlivých pramenů se nám daří uvedené posuny a jejich příčiny uchopit přesněji. Nově si uvědomujeme – a v následujícím textu se to pokusíme na několika příkladech doložit – že také v České národní radě žilo vědomí nedokončené ústavní proměny. Někteří poslanci soudili, že Česká národní rada je federací utlačovaná a že jí jsou setrvale upírány pravomoci slíbené zákonem o československé federaci úplně stejně jako národní radě slovenské.

[3] GJURIČOVÁ, Adéla: Dvojakost v genetickém kódu: Národní rady v politickém systému socialistického Československa. In: GJURIČOVÁ, Adéla – ZAHRADNÍČEK, Tomáš (eds.): *Kořeny a tváře národního parlamentu: Česká národní rada 1968–2018.* Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2019, s. 49–58, cit. s. 57.

[4] ZAHRADNÍČEK, Tomáš: Od regionálního sovětu k národnímu parlamentu: Tři fáze proměny České národní rady v letech 1989–1992. In: *Tamtéž*, s. 59–67.

Stejně jako Slovenská národní rada i ona fungovala v napětí a pocitu provizoria, neboť ani jedna z nich nedostala svou ústavu slíbenou v zákoně o československé federaci v roce 1968.

Tomuto nespornému upírání ústavních práv přikládaly národní rady v jednotlivých fázích vývoje jiný význam. Rozporu mezi národní radou a federací se vždy dalo rozumět buď jako konfliktu politickoideovému, nebo v kategoriích národních zájmů. Po celou dobu vývoje federalizovaného Československa se v každé situaci české i slovenské národní radě nabízely oba tyto pohledy, oba měly své zastánce a soupeření mezi nimi představovalo jedno z hlavních ohnisek politického napětí. Dynamiku těchto proměn v posledním období vývoje československé federace v letech 1989 až 1992 se pokusíme dále zachytit.

Hlavní město Žilina

Na začátku je však třeba ještě upozornit na další významný faktor, totiž institucionální architekturu federace. Tři československé parlamenty sídlily ve dvou městech, dva v Praze a jeden v Bratislavě. Dvojrole Prahy jako federálního i republikového centra se podílela na tom, že ve stínu významnějších federálních institucí zůstávaly české republikové orgány v pozici podřízené regionální správy. Toto postavení českých orgánů umocňovala skutečnost, že republiky měly odlišné postavení ve struktuře vedoucí politické síly. Slovenská část disponovala autonomní organizační strukturou, Komunistickou stranou Slovenska, zatímco komunisty v českých zemích řídil úřad pro stranickou práci při Ústředním výboru Komunistické strany Československa.[5] Disproporce vznikla jako trest za pražské jaro a přispívala k tomu, že v české politice platila jasná hierarchie, podle níž se postup z republikové do federální funkce rovnal „povýšení“.[6] Slovenské republikové orgány byly v odlišném postavení: jejich problém nespočíval v přítomnosti významnějších institucí na stejném teritoriu, ale v nedostatku reálných pravomocí. Hlavní cíl federalizace, totiž přenést v maximální míře slovenské vládnutí na Slovensko, se Slovákům nesplnil.

V roce 1968 se žádná důkladnější debata o institucionální podobě nového státu nekonala. Ve spěchu vynuceném jednak invazí a jednak slovenským tlakem na to, aby se nepropásло padesáté výročí vzniku Československa, se vlastně jen urychleně schválily hlavní slovenské požadavky. Přitom s tužkou v ruce nad statistikami a mapou by jistě šlo vymyslet vhodnější model než zvolené řešení. Být to

[5] Jmenoval se Byro pro řízení stranické práce v českých zemích a jeho vedoucí Karel Urbánek se v listopadu 1989 stal generálním tajemníkem Komunistické strany Československa.

[6] Srv. LÖBL, Karel: *Naděje a omyly: Vzpomínky na onu dobu*. Praha, Academia 2012, s. 466.

kvíz pro studenty politické geografie, vyřešili by ho snadno: Patrně by oddělili federaci od obou hlavních měst republik a přenesli její metropoli na vhodné nové místo. Našlo by se na slovenské straně společné hranice, patrně v Považí – možná Trenčín, Žilina? Tak by začínalo skutečně nové zakládání Československa, federálního státu směřujícího k vyrovnávání politických a ekonomických nerovností pro společnou budoucnost. Lze právem předpokládat, že takové federaci by republiky nedávaly přehnané pravomoci, zvláště česká strana ne, což by vyhovovalo bratislavským tužbám po nevelkém federálním poklopu nad suverénním Slovenskem.

Reálná podoba federalizovaného státu žádné balancování federace nad republikami tedy neumožňovala také proto, že na mapě chyběl další bod, jenž by reprezentoval federální úroveň, a vytvářel tak funkční institucionální síť. Ukázalo se to, jen co se těžiště politického života přesunulo ze stranických sekretariátů do státních institucí. Nejen v Československu, ale v celém postkomunistickém regionu nastala v roce 1989 jejich zatěžkávací zkouška. Vyšlo v ní najevo, že zděděná podoba příliš nevyhovuje, přičemž žádné ze tří východoevropských federací se nepodařilo institucionální reformu provést a všechna tři soustátí během těchto snah zanikla.

Společně s koncem vlády Komunistické strany Československa v listopadu 1989 odpadl také problém s nedokončenou federalizací vládní strany, jenž se projevoval absencí samosprávné stranické organizace českých komunistů. Současně se vyjevily markantní rozdíly v postavení obou národních rad, formálně shodných institucí, prakticky však v mnohém odlišných. Když se demonstranti v listopadu 1989 začali obracet k parlamentu, zamířili v Praze k Federálnímu shromáždění jako nejvyššímu zákonodárnému orgánu ve městě – a v Bratislavě ze stejného důvodu ke Slovenské národní radě. Už do transformačního období tak obě národní rady vstupovaly v odlišném rozpoložení.

Slovenský zápas o vlastní ústavu

Slovenskou národní radu probudily k politické aktivitě již v průběhu roku 1989 okolnosti návrhu nové československé ústavy. Ty způsobily, že slovenský parlament se stal výbušným grémiem, při jehož jednání zaznívaly otevřené projevy nesouhlasu s mocenským centrem.

Nová ústava měla upozadit stranický aparát, posílit právní stát a hospodářskou autonomii podniků, tedy učinit řadu reformních kroků v duchu Gorbačovovy perestrojky.[7] Tyto politicky delikátní operace se měly v podmínkách federalizovaného

[7] Poprvé se požadavek nové ústavy objevil v březnu 1986 v materiálech 17. sjezdu Komunistické strany Československa. Z útržků pramenů z let 1986–1987 shromážděných Františkem

státu učinit naráz, tedy fakticky tak obejít pravomoci republik a pominout jejich právo na vlastní ústavy. „Trojjediná ústava", jak se tomuto postupu říkalo, měla platit pro federaci i obě republiky, a také být všemi třemi parlamenty přijata. Na podzim 1989 bylo politicky rozhodnuto o představení návrhu veřejnosti a o scénáři jeho projednávání v parlamentech. Hlavním schvalujícím subjektem měl být ovšem nejdůležitější kolektivní orgán v zemi – sjezd Komunistické strany Československa, který se připravoval na květen 1990.[8]

Schvalovací procedura nebyla namířena proti Slovensku, ale proti představě, že by tvorba nové ústavy, odkládaná od roku 1968, měla mít podobu dvou republikových a třetího federálního legislativního procesu. Zřejmě se to zdálo prostě nezvládnutelné. Cílem ústavní reformy měla být řada dalekosáhlých změn v politické i ekonomické sféře, jejichž společenskou podporu i důsledky bylo těžké odhadovat. Každopádně to byly změny převratné, uvnitř skupiny vládnoucích funkcionářů zdaleka ne jednoznačně podporované a jejich prosazení i ve zjednodušeném režimu trojjediné ústavy vyhlíželo jako náročný politický úkol.[9] Jenže na Slovensku, připraveném přijmout podle zákona o československé federaci první vlastní slovenskou ústavu od doby válečné Slovenské republiky, se takové snažení setkalo s pochopitelným nesouhlasem, brzy pronikajícím do oficiálních jednání.

Zpočátku se všichni tvářili, že v prvním kroku Federální shromáždění projedná čistě technický návrh zákona o způsobu přijetí nové ústavy,[10] k němuž se předtím – stejně jako k jiným důležitým federálním normám – vyjádří národní rady. Věc se však začala komplikovat už při schůzi předsednictva Federálního shromáždění 23. října 1989. Ústavní zákon o způsobu přijetí nové ústavy byl

---

Cigánkem lze s jistou opatrností soudit, že to byl původně nápad reformní části stranického vedení kolem předsedy federální vlády Lubomíra Štrougala. Ta prohrála boj o nástupnictví v čele komunistické strany, ale její agenda částečně zůstala součástí vládních dokumentů. (Srv. CIGÁNEK, František: Předlistopadový parlament ve světle archivní dokumentace. In: MANDLER, Emanuel (ed.): *Dvě desetiletí před listopadem 89: Sborník*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf 1993, s. 57–86, zde s. 64–66.)

[8] Srv. ŽATKULIAK, Jozef: Príprava novej ústavy v druhej polovici 80. rokov. In: BYSTRICKÝ, Valerián – KOVÁČ, Dušan – PEŠEK, Jan a kol.: *Kľúčové problémy moderných slovenských dejín 1948–1992*. Bratislava, Veda 2012, s. 334–358, zde s. 357–358.

[9] Nedatovaný text pracovního návrhu nové ústavy viz GRONSKÝ, Ján (ed.): *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa*, sv. 3: *1960–1989.* Praha, Karolinum 2007, s. 390–441. Oproti dosavadní ústavě zde chyběl článek o vedoucí úloze KSČ, nově přibyl např. institut celostátního i místního referenda. Z Gronského edice není jasné, zda poslední úpravy dokumentu v expertní skupině vznikaly před 29. listopadem 1989, kdy článek o vedoucí úloze z platné ústavy vyškrtlo Federální shromáždění, nebo až po něm, což je pravděpodobnější.

[10] *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna* [online], Federální shromáždění 1986–1990 (dále FS 1986–1990), Tisky, Tisk č. 185 [cit. 2021-03-20]. Dostupné z: https://www.psp.cz/eknih/1986fs/tisky/t0185_00.htm.

formálně předkládán jakožto iniciativní poslanecký návrh, avšak skupina poslanců, která ho jednak měla „navrhnout" a jednak obhajovat v národních radách, se začala rozpadat. Svou roli odmítl člen předsednictva federálního parlamentu Jozef Šimúth, jehož přítomnost v iniciativní skupině měla symbolizovat, že šlo o společný návrh širší politické reprezentace. Předseda Strany slovenské obrody vysvětloval, že se svým zařazením původně souhlasil, neboť se domníval, že půjde o skupinu pracovní, ale následně zjistil, že má jen prosazovat již hotovou předlohu, s jejíž podobou nesouhlasil. Žádal její přepracování a navrhl přijímání ústavy odložit až na další rok.

Šimúth totiž zjistil, že návrh obsahuje nenápadnou, ale fatální změnu ústavního zákona o československé federaci, jež byla zdůvodňována formálními potřebami, avšak ve svém důsledku významně snižovala pravděpodobnost, že by se republiky vůbec někdy dočkaly vlastní ústavy.[11] To pochopitelně nepovažoval za pouhý technický krok, nýbrž za likvidaci jednoho ze slovenských výdobytků federalizace, jakkoli zatím prakticky nenaplněných. Šimúthův protestní odchod si vynutil pouze personální změny. Iniciativní poslanecká skupina byla rozšířena o další osoby a v Bratislavě v parlamentních výborech i na plénu Slovenské národní rady nezměněný návrh předkládal – s předním legislativcem Komunistické strany Slovenska Karolem Lacem – povolnější Ján Pampúch za slovenskou Stranu svobody.[12]

Tím ovšem problémy nekončily, zápletka se naopak rozvíjela a atmosféra houstla. Zpravodaj, který pro interní potřeby vedení parlamentu shrnoval debaty ve výborech Slovenské národní rady, konstatoval, že se debata vymykala kontrole, protože „procedurálna stránka o spôsobe prijatia ústavy sa spájala s obsahom – s meritom veci, o ktorej návrh nehovorí. Z toho sa dá predpokladať, že niektorí poslanci poznali pracovný návrh pripravovanej novej ústavy."[13] Uveďme příklad výboru pro národní výbory a národnosti. Ten sice nakonec s návrhem vyslovil, stejně jako všechny ostatní orgány, souhlasné stanovisko, ale předtím

[11] Ústavní zákon č. 143/1968 Sb., o čs. federaci, čl. 142, odst. 2 původně obsahoval první větu: „Spolu s přijetím ústavy Československé socialistické republiky přijmou obě republiky vlastní ústavy." Kdyby byl schválen zákon o způsobu přijímání ústavy (viz pozn. 10), zněl by příslušný odstavec pouze takto: „Do doby přijetí ústavy České socialistické republiky a ústavy Slovenské socialistické republiky řídí se ústavní poměry těchto republik tímto ústavním zákonem a ostatními ústavními předpisy." (*Tamtéž* [online].)

[12] *Archiv Poslanecké sněmovny* (Praha), Federální shromáždění – V. volební období, Předsednictvo, 25. schůze, 23. 10. 1989, stenozáznam.

[13] *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna* [online], Slovenská národná rada 1986–1990 (dále SNR 1986–1990), Predsedníctvo, Parlamentná tlač č. 1073, Informácia o niektorých poznatkoch z priebehu 16. schôdze Slovenskej národnej rady, november 1989 [cit. 2021-03-20]. Dostupné z: https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=9981.

z úst jeho členky, poslankyně Emílie Lagové přímo zaznělo: „Navrhuje teda nič menej a nič viac ako zrušenie plnenia výsostne suverénneho práva republiky prijať vlastnú ústavu. A robí to na základe jeden a pol stránkovej dôvodovej správy, ktorá neobsahuje žiadne presvedčivé zargumentovanie dôvodov, prečo sa to má stať." Proč změnili názor i ti, kteří kdysi připravovali zákon o československé federaci, ptala se a znovu připomněla původní smysl federalizace: „Nositeľom štátnosti je národ a republika. Originálna kompetencia je teda u nej. Ona dobrovoľne odstupuje určitú časť svojej kompetencie federácii a nie naopak. Nesmie teda existovať nadradenosť, ale iba odvodenosť federácie od republiky." Poslankyně se opřela i do výkladu vnucovaného poslancům na ideově-politickém školení několik dní předtím: „Tri samostatné, vnútorne úzko prepojené ústavy, ako ich predpokladá

Předseda revoluční Slovenské národní rady Rudolf Schuster se šel 11. prosince 1989 představit do bratislavského sídla Veřejnosti proti násilí. Zleva Rudolf Schuster, Milan Kňažko, Ladislav Snopko, Juraj Záviš a Fedor Gál (foto © TASR)

platný ústavný zákon č. 143/1968 Zb., ktorý dnes chceme meniť, vonkoncom nie sú iba formálnou optickou záležitosťou, ako sa nám snažil nahovoriť výklad na politickom školení poslancov. Tri ústavy sú vonkajším prejavom toho, že ide o dobrovoľný zväzok dvoch suverénnych národných štátov, že nositeľom štátnosti je národ a jeho republika a že sa on dobrovoľne rozhodol odstúpiť časť svojej kompetencie spoločnému federálnemu štátu."[14]

Ke způsobu, jímž na poslaneckém školení prezentoval záměr trojjediné ústavy ministr federální vlády bez portfeje Marián Čalfa, a ke znění norem, jež jednoznačně zaváděly mezi federaci a republiky opačnou hierarchii, než jak byla míněna při federalizaci Československa, se v diskusích vyslovovali i mnozí další mluvčí. Snadno totiž rozeznali další z federálních „obchvatů", při němž se velká reforma připravovala v pražském centru, změnu chystala federace, k přípravám republikové orgány nepouštěla, ale jakmile byl návrh hotov, požadovala rychlý a neproblematický souhlas: šlo přece o tak důležitou věc, o projev hlubší demokratizace v souladu s požadavky doby. A tak byly obě národní rady dovedeny k tomu, aby bleskově, leč slavnostně, obě ve stejný den spojený s výročím založení Československa, požehnaly federálnímu zákonu o způsobu přijímání ústavy.

Když o tři týdny později v důsledku vývoje po 17. listopadu padla dosavadní moc, bylo jednou z prvních starostí Slovenské národní rady odvolání tohoto souhlasu. Zatímco vedení a poslanci České národní rady několik týdnů vyčkávali, probíralo se již 28. listopadu v předsednictvu slovenského parlamentu svolání plenární schůze, neboť druhý den měly v Praze zasednout obě komory Federálního shromáždění, a jak prohlásil poslanec Ján Majer, „nemôžeme sa tvárit', že nič nepočujeme a nevidíme". Mnozí členové předsednictva připomínali nedávnou zkušenost s projednáváním zákona o způsobu přijímání ústavy, které se vymykalo jejich kontrole, očekávali, že se plénum národní rady bude chtít k otázce vrátit, přitom si ale nebyli jistí, jak se k předvídatelným protestům postavit. „Poslanci môžu vystúpiť s otázkami a inými názormi na tento zákon," varoval Daniel Futej, „niektorí poslanci môžu vystúpiť aj s kádrovými a inými otázkami."[15]

Schůze byla skutečně svolána hned na 30. listopad. Nejprve odstoupil Viliam Šalgovič, jenž sboru předsedal od roku 1975, a poslanci si do čela zvolili předsedu Východoslovenského krajského národního výboru Rudolfa Schustera z Košic, který se okamžitě ujal vedení revolučního parlamentu. Ten přijal usnesení k aktuální

[14] *Tamtéž* [online], SNR 1986–1990, Výbory, Výbor pre národné výbory a národnosti, Zápisnica z 34. schôdze, 26. 10. 1989 [cit. 2021-03-20]. Dostupné z: https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=10475.

[15] *Tamtéž* [online], SNR 1986–1990, Predsedníctvo, Zápisnica zo 44. schôdze Predsedníctva Slovenskej národnej rady, konanej 28. novembra 1989 [cit. 2021-03-20]. Dostupné z: https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=9954.

Předseda Slovenské národní rady František Mikloško (vlevo) a místopředseda federální vlády Pavel Rychetský na jaře 1992 v přestávce jednání o budoucnosti československé federace
(foto © ČTK)

situaci, v němž se připojil k den starému prohlášení Federálního shromáždění, které se tímto krokem – v rozporu s představou revolučních sil – deklarovalo jako suverén a pokusilo se přenést revoluci do parlamentu, regulovat její rychlost i agendu.[16] Pro totéž se „ako predstaviteľka národnej zvrchovanosti a svojbytnosti slovenského národa v súlade s vôľou a túžbou širokej verejnosti po demokracii“ vyslovila Slovenská národní rada a ihned rovněž žádala „urýchlené predloženie návrhu novej ústav[y] na všeľudovú diskusiu tak, aby sa plne prejavila pluralita názorov“.[17] Na následující schůzi o týden později už slovenští poslanci

[16] Podrobně viz GJURIČOVÁ, Adéla – ZAHRADNÍČEK, Tomáš: *Návrat parlamentu: Češi a Slováci ve Federálním shromáždění 1989–1992*. Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. – Argo 2018, s. 42–53.

[17] *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna* [online], SNR 1986–1990, Schôdza, Uznesenie, Uznesenie č. 121, Uznesenie Slovenskej národnej rady z 30. novembra 1989 k návrhu na Vyhlásenie Slovenskej národnej rady k súčasnej vnútropolitickej situácii [cit. 2021-03-20]. Dostupné z: https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=10157.

a poslankyně, po další vlně personálních výměn, jako první krok ve změněných poměrech odvolali svůj říjnový souhlas se zákonem o přijetí trojjediné ústavy.[18]

Slovenská národní rada dále přijala prohlášení, jímž připomínala své právo schválit vlastní ústavu a aktivně se podílet na psaní ústavy federální. V předsednictvu slovenského parlamentu prošel návrh s jediným komentářem – spisovatel Vladimír Mináč marně žádal otočit pořadí ústav v názvu usnesení, aby bylo rovnou jasné, že jde především o slovenskou ústavu. Další návrhy podobného ražení zazněly také při projednávání v plénu. V konečné verzi nazvané „Vyhlásenie Slovenskej národnej rady k príprave novej Ústavy Československej socialistickej republiky a Ústavy Slovenskej socialistickej republiky" a schválené 12. ledna 1990 požadoval slovenský parlament zrušení dosavadních grémií pro přípravu nové ústavy: „Slovenská národná rada žiada Federálne zhromaždenie ČSSR a Českú národnú radu, aby sa zrušila Komisia KSČ a Národného frontu ČSSR na prípravu novej Ústavy ČSSR, ktorej predsedom bol bývalý generálny tajomník ÚV KSČ Miloš Jakeš." Současně ohlašoval založení nové skupiny pro přípravu slovenské ústavy a vyslání zástupců do nové federální odborné komise, „v ktorej by český a slovenský národ mal byť zastúpený paritne".[19] První pracovní návrh Ústavy Slovenské republiky se projednával na půdě Slovenské národní rady ještě před volbami, v dubnu 1990.[20]

Problém s psaním nové ústavy, či nových ústav, už zůstal trvalou součástí poslední fáze československé federace. Pozice Slovenské národní rady se v podstatě už neměnila: nepřipustila žádné další ovlivňování svých autonomních rozhodnutí ve věci ústavy. Po volbách v červnu 1990 se obě národní rady setkávaly a domlouvaly, jako by žádné Československo vlastně už ani neexistovalo a jako by bylo třeba je znovu vymyslet a založit, což se jim však nepodařilo. Federální politická reprezentace v této věci fakticky přijala roli moderátora, když autoritativnější

[18] *Tamtéž* [online], Uznesenie Slovenskej národnej rady zo 6. decembra 1989 k návrhu na zrušenie uznesenia SNR z 31. októbra 1989 č. 115 o spôsobe prijatia novej Ústavy ČSSR, ČSR a SSR [cit. 2021-03-20]. Dostupné z: https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=10167; srv. SCHUSTER, Rudolf: *Ultimátum.* Praha, Svoboda 1997, s. 31. O dva týdny později odvolala svůj souhlas s trojjedinou ústavou také Česká národní rada (*tamtéž* [online], Česká národní rada 1986–1990 (dále ČNR 1986–1990), Tisky, Tisk č. 155, odůvodnění [cit. 2021-03-20]. Dostupné z: https://www.psp.cz/eknih/1986cnr/tisky/t0155_00.htm).

[19] *Tamtéž* [online], SNR 1986–1990, Schôdza, Uznesenie, Uznesenie č. 144, Uznesenie Slovenskej národnej rady z 12. januára 1990 k návrhu na Vyhlásenie Slovenskej národnej rady k príprave Ústavy Slovenskej socialistickej republiky a novej Ústavy Československej socialistickej republiky [cit. 2021-03-20]. Dostupné z: https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=1448.

[20] *Tamtéž* [online], SNR 1986–1990, Predsedníctvo, Parlamentná tlač, Pracovný návrh Ústavy Slovenskej republiky (1. pracovná verzia) [cit. 2021-03-20]. Dostupné z: https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=1301.

pokusy o ovlivnění běhu událostí narážely na rostoucí nevoli a beztak k ničemu nevedly. Z mnoha peripetií výtečně popsaných jinde[21] zde musíme připomenout alespoň jednu, totiž překvapení v pražské restauraci Vikárka u neformálního stolu svolaného prezidentem, když místopředseda slovenské vlády Ján Čarnogurský vysvětloval slovenskou představu o dalším postupu tak, že nejdříve musí obě národní rady přijmout republikové ústavy, a nová podoba československé federace že pak vznikne na základě smlouvy mezi nimi. „V malej miestnosti Vikárky nastalo chvíli ticho," popsal ten okamžik, který nastal 4. února 1991, předseda Slovenské národní rady František Mikloško. „Zostal mi v pamäti výraz Havlovej tváre, ktorý v tej chvíli akoby pochopil, že na tomto sa bude nakoniec všetko lámať."[22]

Slovenské ústavní snažení vyústilo v přijetí ústavy 1. září 1992, následované českou ústavou 16. prosince 1992. Žádnou federální ústavu se už vyjednat nepodařilo.[23]

Tato sonda celou situaci Slovenské národní rady výstižně ilustruje, nemůže však nahradit soustavnější výklad slovenské parlamentní politiky v letech 1989 až 1992. K němu uvádíme jen několik pracovních tezí a otázek. Umístění federálních institucí do Prahy znamenalo pro slovenskou politiku stálou organizační zátěž, jejíž důsledky dosud nebyly dostatečně doceněny a popsány. Nutno tu zdůraznit jeden evidentní důsledek: slovenské politické síly usilující alespoň v nějaké míře o aktivní podíl na tvorbě federálních politik (třeba jen vyčleněním několika desítek svých schopných politiků k pracovnímu životu převážně v Praze) slábly proti politické konkurenci, která se na federální úrovni nevysilovala. Nepraktičnost takového uspořádání dobře vyvstává ve vzpomínkách slovenských politiků z této doby, například místopředsedy federální vlády Jozefa Miklošk[24] nebo člena předsednictva Slovenské národní rady Antona Hykische, který z titulu této funkce v Praze sledoval druhou volbu Václava Havla za federálního prezidenta, což ho při nočním návratu slovenské politické elity vládním letadlem vedlo k hořkým úvahám ústícím ve větu: „Už nás dosť navozili na slávnosti v innom meste." Nebyla jen důsledkem pokořujícího dojmu z pohledu na Alexandra

[21] Nestárnoucí je svědectví Erika Steina, jenž vývoj v letech 1990–1992 sledoval jako člen mezinárodní poradní skupiny pro přípravu československé ústavy (STEIN, Eric: *Česko–Slovensko: Konflikt, roztržka, rozpad*. Praha, Academia 2000). Viz též podrobnou kroniku rozkladu federace od někdejšího poradce českého premiéra (RYCHLÍK, Jan: *Rozdělení Československa, 1989–1992*. Praha, Vyšehrad – Ústav pro studium totalitních režimů 2012).

[22] MIKLOŠKO, František: *Čas stretnutí*. Bratislava, Kalligram 1996, s. 57.

[23] K tomu podrobně viz GJURIČOVÁ, A. – ZAHRADNÍČEK, T.: *Návrat parlamentu*, s. 108–113.

[24] MIKLOŠKO, Jozef: *Ako sme boli slobodní*. Bratislava, Daco 1999.

Dubčeka při této ceremonii, jehož by Hykisch (stejně jako mnozí další mlčenliví svědkové ze Slovenska) viděl ve funkci federálního prezidenta raději než Havla.[25]

Česká cesta k zahraniční politice

O českém osmělování vůči národní, nefederální rétorice a argumentaci, které se začalo na půdě České národní rady objevovat od začátku roku 1990, jsme již hovořili a odkazovali na naše předešlé výzkumné sondy.[26] Po prvních svobodných volbách se předsedkyní České národní rady stala na dva roky Dagmar Burešová, což bylo samo o sobě u české politické instituce roku 1990 jasným příznakem její menší důležitosti: ve federální vládě nebyla žádná žena ani mezi řadovými místopředsedy, Federální shromáždění nemělo žádnou místopředsedkyni ani žádná žena nepředsedala některému jeho výboru.[27]

Potíže českého parlamentu s federací lze dále přiblížit na případu grémia, jež naznačovaný vývoj ztělesňovalo, na zahraničním výboru České národní rady. V jeho zachovaných písemnostech můžeme podrobně sledovat jeho genezi: proces začínal jako praktický spor samosprávného orgánu s významnějšími institucemi, postupně nabíral podobu ideologického sváru s jinak politicky profilovanými úřady a vyústil v konflikt chápaný jako národní emancipace.

Zahraniční vztahy v národních radách nezačínaly od nuly. I před rokem 1989 republikové parlamenty tu a tam navštěvovaly delegace z ciziny, ale zahraniční politiku jednoznačně určovaly federální instituce a obě rady se na mezinárodní výměně pouze podílely. V roce 1990 se to začalo měnit. Hned po červnových volbách si Slovenská národní rada zřídila zahraniční výbor a na počátku září 1990 dosáhla vláda v Bratislavě zřízení vlastního Ministerstva mezinárodních vztahů, vedeného v prvních měsících Milanem Kňažkem. „Vzniklo určité napětí, podle mě ovšem pramenilo z neinformovanosti," vzpomínal na to později Kňažko. „Byl jsem velmi překvapen, že dokonce ministr zahraničních věcí Jiří Dienstbier zřejmě nevěděl, že existuje něco jako sdružení evropských regionů, které v té době mělo

[25] HYKISCH, Anton: *Ako chutí politika: Spomienky a záznamy z rokov 1990–1992*. Bratislava, Vydavateľstvo Pozsony / Pressburg / Bratislava – Peter Rašla 2004, s. 90.

[26] Viz poznámky 3 a 4.

[27] CIGÁNEK, František a kol.: *Kronika demokratického parlamentu, 1989–1992*. Praha, Cesty 1992, s. 132. Předsednictvo Federálního shromáždění tvořilo po volbách pětadvacet mužů a dvě ženy. V předsednictvu Slovenské národní rady byly vedle devatenácti mužů také dvě ženy, přičemž Oľga Keltošová se stala jeho místopředsedkyní.

Končící předsedkyně České národní rady Dagmar Burešová čeká 29. června 1992 na dalšího nově zvoleného poslance, který do jejích rukou složí poslanecký slib

(foto Dagmar Hochová, bez názvu, sken z negativu obrácen softwarově do pozitivu, papírový pozitiv není znám. © Moravská galerie v Brně)

asi sto šedesát členů. (...) Mně šlo o to, abychom zviditelnili Slovensko v Evropě, zapojili ho do mezinárodní regionální spolupráce.“[28]

Nově ustavená česká vláda, v jejímž programovém prohlášení nebyla o budování zahraničních vztahů ani zmínka, po jistém váhání reagovala v říjnu 1990 zřízením vládního výboru pro mezinárodní vztahy. V jeho čele formálně stál předseda vlády, zastupován generální sekretářkou, která členkou vlády nebyla, což se ukázalo jako nepříliš praktické řešení, neboť v této konstelaci chyběla osoba ministra jako partnera pro jiné regionální ministry. „Vládní výbor pro mezinárodní vztahy vznikl 15. října 1990, a to zcela nepochybně jako reakce na vznik

[28] KŇAŽKO, Milan – ŠTRASSER, Ján: *Nosím v sobě mnohé jizvy.* Praha, Nakladatelství XYZ 2012, s. 137.

slovenského Ministerstva mezinárodních vztahů a s jistým didaktickým cílem naznačit mladšímu bratrovi, že se v otázkách zahraniční politiky jeho starší bratr bude chovat rozumně," shrnovala rok a půl trvající historii výboru jeho generální sekretářka Viktorie Hradská.[29]

Podobně jednal republikový parlament. Česká národní rada rozhodla, že stálá zahraniční komise při jejím předsednictvu „neodpovídá rostoucímu významu mezinárodních styků v práci českého parlamentu",[30] a v březnu 1991 si podobně jako Slováci zřídila zahraniční výbor. Měl plnit kontrolní funkci vůči české vládě, koordinovat mezinárodní styky českého parlamentu, určovat jejich koncepci a hlídat součinnost s dalšími orgány republik i federace. Výbor, jemuž předsedal Karel Štindl, rovněž schvaloval zahraniční cesty a složení delegací a navazoval kontakty s parlamenty unitárních států nebo subfederálních jednotek federací. Je pozoruhodné, jak důsledně se v prvních měsících vyhýbal kontaktům se zahraničním výborem Slovenské národní rady, který se marně snažil navázat spolupráci; v té době se totiž dosud výlučně vztahoval k federální vládě a prezidentu Václavu Havlovi. Na jeho zasedání ostatně vedle šéfky republikového vládního výboru pro mezinárodní vztahy Viktorie Hradské docházel také zástupce Kanceláře prezidenta republiky a veškerá kontrolní aktivita výboru mířila spíše na federální Ministerstvo zahraničních věcí. Těžko si podobně intenzivní ladění s federací představit v Bratislavě.

Záznamy z jednání přitom dokládají, že Češi z České národní rady měli s federací strukturně podobné potíže jako slovenská strana: zapomínalo se na ně. V květnu 1991 například federální diplomacie organizovala návštěvu Borise Jelcina, tehdy předsedy prezidia Nejvyššího sovětu Ruské federace, v Československu. Formálně se tak dělo na pozvání předsedy Federálního shromáždění Alexandra Dubčeka, avšak za celým nápadem stál prezident Havel a jeho touha podpořit v prvních ruských prezidentských volbách Jelcina, jenž v létě 1990 vystoupil z komunistické strany. Havel nejenže si neuvědomil, že v rusko-sovětském kontextu v Jelcinovi podporuje opak svých vlastních snah v Československu, kde bránil šíření nacionalismu a všemožně přál federaci. Zapomněl také, že Rusko je stále jen republikou Sovětského svazu – a obě národní rady mu to důrazně připomněly. Jelcin měl být *jejich* partner. „Takto neprofesionálním zpracováním se problémy v republikách eskalují," prohlásila v zahraničním výboru 2. května předsedkyně České národní rady Dagmar Burešová, ale vzápětí si šťastně povzdechla nad racionalitou Čechů, kteří unesou

[29] HRADSKÁ, Viktorie: *Dialog o národních zájmech.* Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1992, s. 2.

[30] *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna* [online], ČNR 1990–1992, Tisky, Tisk č. 198, Návrh předsednictva ČNR na zřízení zahraničního výboru ČNR [cit. 2021-03-20]. Dostupné z: https://www.psp.cz/eknih/1990cnr/tisky/t0198_00.htm.

to, co by Slováci rozehráli ve velký konflikt.[31] Měla pravdu v tom, že u poslanců českého parlamentu prozatím převažovalo přesvědčení o potřebě zachovat loajalitu vůči federaci při mezinárodních jednáních, a to i v konkrétních oblastech, na které nepanoval jednotný názor, včetně například řady hospodářských reforem. Jelcin nakonec během své cesty Českou národní radu navštívil – z Pražského hradu to bylo pět minut autem – zato do Bratislavy, a tedy ani Slovenské národní rady, se nedostal.[32]

Napětí nad touto otázkou se mezitím přesouvalo i dovnitř české vlády. V červnu 1991 přišel obsah republikové zahraniční politiky do výboru vysvětlovat i premiér Petr Pithart, a přestože důsledně odkazoval k mezím daným kompetenčním zákonem, připustil, že „nastal čas, kdy je třeba vytvořit ambicióznější koncepci".[33]

To se pochopitelně zpětně odráželo i v atmosféře v národním parlamentu. V létě 1991 se zahraniční výbor České národní rady, za hlasité podpory předsedkyně vládního výboru Viktorie Hradské, na svých interních jednáních otevřeně vymezoval proti federální zahraniční politice: federální vláda podle nich postrádala odvahu podpořit právě vyhlášenou nezávislost Slovinska a Chorvatska – a o několik týdnů později vůli přijmout důrazné kroky vůči pučistům v Sovětském svazu. Nastal proto čas, tvrdili někteří členové výboru, aby se Česká národní rada vyslovila odlišně a pomohla nalézt „evropsky civilizované a demokratické řešení konfliktu … řešení, jaké odpovídá budoucnosti Evropy".[34] Takový byl jazyk oficiálního stanoviska, který umožňoval výboru organizovat společně s Hradskou výjezdy připravující přijímání potomků českých vystěhovalců z krizové oblasti. Pro náš argument je však zajímavější, že v danou chvíli rebelující republikový orgán stále ještě přikládal kritizované federální nedostatečnosti politicko-ideologický výklad: „Naše federální reprezentace akceptuje komunistickou vládu, kterou značná část jugoslávských voličů … nezvolila," vysvětloval například Alexandr Karych z Občanské demokratické strany.[35]

Součástí dobové mozaiky české politiky po rozpadu Občanského fóra byla také skutečnost, že Viktorie Hradská se v té době na krátký čas stala předsedkyní jedné

[31] *Tamtéž* [online], ČNR 1990–1992, Výbory, Zahraniční výbor, Zápisy, 4. mimořádná schůze, 30. 4. a 2. 5. 1991 [cit. 2021-0320]. Dostupné z: https://www.psp.cz/eknih/1990cnr/vybory/zv/zapis/zz004.htm.

[32] Viz DIENSTBIER, Jiří: *Od snění k realitě: Vzpomínky z let 1989–1992*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999, s. 204.

[33] *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna* [online], ČNR 1990–1992, Výbory, Zahraniční výbor, Zápisy, 9. schůze, 25. 6. 1991 [cit. 2021-03-20]. Dostupné z: https://www.psp.cz/eknih/1990cnr/vybory/zv/zapis/zz009.htm.

[34] *Tamtéž* [online], 10. schůze, 2. 7. 1991 [cit. 2021-03-20]. Dostupné z: https://www.psp.cz/eknih/1990cnr/vybory/zv/zapis/zz010.htm.

[35] *Tamtéž* [online].

z malých postdisidentských politických stran – Liberálně demokratické strany, kam ji přizval předseda zahraničního výboru Karel Štindl a jejíž dva zástupci ve Federálním shromáždění ostře vystupovali proti prezidentovi a vládě. Pokus postavit energickou dámu do čela strany skončil jejím rozkolem a zánikem, pro naše téma je ale důležitější, že podporoval chápání sporu mezi federálním Ministerstvem zahraničí a republikovými orgány jako klasického sporu vnitropolitického.[36]

Avšak to se mohlo prakticky okamžitě zvrátit v požadavek osvobození od „cizí" federace, která byla podle poslanců například nepřijatelně pasivní ve svém přístupu k moskevskému puči v srpnu 1991. Slova Hradské, „pokud se neozvou z federálních orgánů, jako že asi ne", otevřeně mířila proti Havlovi s Dienstbierem, byla ovšem následována její výzvou: „Scénář převratu … je starý. (…) Pojďme to narušit a něco praktického udělat." Občanský demokrat Jiří Payne, s postupem času stále viditelnější a čím dál radikálnější místopředseda výboru, pak debatu 20. srpna korunoval: „Pojďme koordinovat akci České republiky, Maďarska a Polska nezávisle na federaci."[37]

Pražský Ústav mezinárodních vztahů, jehož pracovníci tento vývoj zblízka sledovali, od podzimu 1991 zahájil cyklus diskusí o „národních zájmech".[38] Tento koncept, vnesený z akademického prostředí do politické debaty, přitahoval kritiky federální zahraniční politiky, dále pak české nacionalisty a separatisty a také zástupce republikových institucí, kteří tak dostali teoretický a pojmový aparát. Sama myšlenka, že nová zahraniční politika je problematika vhodná k politické, odborné, či dokonce veřejné diskusi, představovala kritiku dosavadních poměrů, v nichž ji dva někdejší disidentští vůdci v klíčových státních úřadech, prezident Havel a místopředseda federální vlády a ministr zahraničí Dienstbier, provozovali jako soukromou misi, založenou na jejich osobních vztazích v zahraničí, jež na počátku nové éry navázali jako emisaři sametové revoluce. Dienstbier později ve svých pamětech vylíčil práci ministra zahraničí a jeho kroužku nejvěrnějších, mimo které mezinárodním vztahům nikdo ani nerozuměl: „Negativistické a často hloupé útoky, které nás zdržovaly od práce, jsem považoval za nutnou daň minulosti a převratným dobám, ve kterých se pokoušejí uplatnit i neukojené ambice neschopných, i spodina společnosti se snaží najít svoje místo na slunci."[39] Řešil to

[36] Viz MANDLER, Emanuel: *Škodolibé úsměvy svobody z let 1955 až 1992*. Praha, vlastním nákladem 2005, s. 169 ad.

[37] *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna* [online], ČNR 1990–1992, Výbory, Zahraniční výbor, Zápisy, 11. schůze, 20. 8. 1991 [cit. 2021-03-20]. Dostupné z: https://www.psp.cz/eknih/1990cnr/vybory/zv/zapis/zz011.htm.

[38] Viz reprezentativní sborník: VALENTA, Jiří a kol.: *Máme národní zájmy?* Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1992.

[39] DIENSTBIER, J.: *Od snění k realitě*, s. 84.

tím, že se s nikým moc nebavil, ani s Federálním shromážděním ne. Vzhledem k tomu, že se po rozpadu Občanského fóra stal Jiří Dienstbier současně předsedou Občanského hnutí, se celá debata o zahraniční politice a národních zájmech zároveň stávala součástí počínající předvolební kampaně.

Volbami v červnu 1992 definitivně skončila česká loajalita vůči federaci i vůči neformálnímu vládnutí Václava Havla. Prezident, jenž v roce 1990 prakticky sestavoval vládu, již nebyl připuštěn do povolebního vyjednávání, které spolu vedly vítězné strany, Občanská demokratická strana a Hnutí za demokratické Slovensko. Vytvořily vládu, která už nebyla pražská, s pražskými Slováky, ale skutečně kompromisní česko-slovenská, a jako taková málo atraktivní pro obě strany.

Demonstranti před Federálním shromážděním v Praze se 3. července 1992 marně dožadují opětovného zvolení Václava Havla federálním prezidentem

(foto Dagmar Hochová, bez názvu, sken z negativu obrácen softwarově do pozitivu, papírový pozitiv není znám. © Moravská galerie v Brně)

Zahraniční výbor nové národní rady vedl Jiří Payne a jednoznačně mu dominovala výrazná pravicová většina, stejně jako nově zřízenému Ministerstvu mezinárodních vztahů české vlády, v jehož čele stál Josef Zieleniec a náměstci Alexandr Vondra a Pavel Bratinka. Jazyk proklamací zahraničního výboru se zcela proměnil. Najednou tu figurovalo sebevědomé grémium, jež bylo již v létě 1992 připraveno „převzít zahraniční závazky“,[40] žádalo jasnou koncepci zahraniční politiky, nechávalo si předkládat analýzy k zahraničněpolitickým otázkám a řešilo následnictví nejrůznějších institucí po nadcházejícím rozpadu Československa.

Skrytá prostorovost federace

Materiál z obou národních rad se ukazuje být přínosný v tom, že reformě uspořádání Československa, jež bývá obvykle popisována jako přesun kompetencí a vlivu mezi hierarchickými úrovněmi federace a republik, dodává dosud neviděný prostorový rozměr. Vrátíme-li do hry geografii, jež se při zrodu Československa i v prvních dekádách jeho existence uplatňovala velmi výrazně, nahlédneme řadu nových skutečností. Federalizace v roce 1968 se začne jevit jako uspěchaná a nedokončená nejen proto, že nebyla naplněna spousta příslibů obsažených v ústavním zákoně o československé federaci, nýbrž i proto, že si její tvůrci nestačili uvědomit, jak ošidné je situovat centrum a řízení federace do hlavního města jedné z republik. Odlišná vzdálenost do hlavního města byla jedním z faktorů vytváření alternativního politického života v Bratislavě a stala se zátěží pro každého, kdo ze slovenské politiky usiloval o konstruktivní politiku na federální úrovni. Během listopadové revoluce už se tyto dávno zavedené principy jen jasněji projevovaly. Trvalo řadu dnů, než se (v Praze) potkala delegace Občanského fóra se svými protějšky z Veřejnosti proti násilí. Bratislavská politika už byla tou dobou dávno plnoprávnou scénou slovenské revoluce a Slovenská národní rada se svým novým předsedou jejím parlamentem, k němuž se vztahovala slovenská revoluční veřejnost se svými požadavky a jenž se scházel v rytmu kopírujícím Federální shromáždění. Naopak o postavení České národní rady na symbolické mapě Prahy svědčí vzpomínka Marka Bendy, rodilého Pražana a jednoho z vůdců studentské stávky v roce 1989, že si musel instituci podle adresy najít na mapě, než se tam poprvé vypravil jako delegát.[41]

[40] *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna* [online], ČNR 1992–1992, Výbory, Zahraniční výbor, Zápisy, 2. schůze, 13.–14. 7. 1992 [cit. 2021-03-20]. Dostupné z: https://www.psp.cz/eknih/1992cnr/vybory/zav/zapis/zz002.htm.

[41] „Nevěděl jsem ani, že existuje Česká národní rada. To jsem zjistil v okamžiku, kdy jsem tam poprvé šel, což bylo někdy v prosinci 1989, kdy jsem byl navolený do nějaké komise pro

Navzdory obdobnému ústavnímu postavení obou národních rad se tedy nápadně odlišovala jejich skutečná pozice v republikách a jejich hlavních městech stejně jako dynamika jejich vývoje. Listopadová revoluce sice změnila složení vlád, ale federální instituce vlastně i za svobodnějších poměrů k republikám přistupovaly stejně jako do té doby stranické vedení: Tohle je příliš důležité, než abyste o tom mohli spolurozhodovat. Nezdržujte. Každý další závažnější federální návrh předložený národním radám ke stanovisku proto už napořád provázelo dilema, zda a jak bránit svá ústavní práva.

Slovenská národní rada plnila symbolickou roli národního parlamentu dříve, než jím skutečně byla – a zcela prakticky se v letech 1990 až 1992 stala tím nejbouřlivějším z československých parlamentů, zatímco Česká národní rada ještě žila ve stínu federálních institucí. O to překotnější bylo její národně emancipační probouzení v létě 1992.

A zde svou závěrečnou destruktivní roli opět sehrála geografie. Půl roku po volbách v červnu 1992 dosáhla slovenská politika všech hlavních cílů: Slovenská národní rada přijala vlastní ústavu, slovenská vláda přebírala další a další pravomoci od likvidovaných, oslabených a neutralizovaných federálních institucí. Jejich působení buď sama řídila s právem veta (v létě 1992 vznikla první federální vláda s paritním zastoupením Čechů a Slováků), nebo blokovala (úřad prezidenta zůstal neobsazen). Tehdy se jasně ukázalo, že na takový vývoj nebyla federace sídlící v Praze stavěná. Nešlo jen o to vytvořit federální koalici z vítězů voleb na Slovensku a v Česku, ale také o „vydání" vysoce symbolických budov v centru Prahy, jež sloužily jako federální úřady, do rukou slovenské politické reprezentace, kterou velká část české veřejnosti vnímala jako nepřátelskou. Politik blízký Hnutí za demokratické Slovensko jako federální prezident na Pražském hradě – to bylo nepředstavitelné bez ohledu na osobu kandidáta, a tak se o tuto logickou metu vítězná slovenské reprezentace ani nepokoušela. Ani tak konsenzuální politik, jakým byl Michal Kováč, nemohl působit v čele Federálního shromáždění bez potíží, jakými byly například snahy o jeho ponižování českými zaměstnanci federální televize.[42] V Žilině by něco podobného bývalo nemyslitelné. Tento vývoj otevřel České národní radě cestu k rychlému a úspěšnému převzetí role českého národního parlamentu a k likvidaci federálních institucí, často i s jejich administrativním a odborným zázemím. Tento vývoj vyvrcholil v lednu 1993. Proslov k občanům do nového roku a do nového

---

vězeňství. Tam bylo jedno z prvních zasedání a já jsem hledal, kde ten dům je, netušil jsem, že vůbec existuje." (OTÁHAL, Milan – VANĚK, Miroslav: *Sto studentských revolucí: Studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění.* Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999, s. 226.)

[42] K tomu podrobně viz GJURIČOVÁ, A. – ZAHRADNÍČEK, T.: *Návrat parlamentu*, s. 195–198.

státu pronášel na slavnostním zasedání ve Vladislavském sále Pražského hradu předseda České národní rady, přeměněné mezitím na Poslaneckou sněmovnu Parlamentu České republiky.[43]

Pramenná sonda do dvou sfér, do historie slovenského psaní ústavy a do tvorby české zahraniční politiky, podle našeho názoru ukazuje nezbytnost rozšířit napříště historii federálních institucí, od nichž se v české historiografii dosavadní výklad polistopadových dějin odvíjí, o výzkum republik a postupně také místních samospráv. Zdá se jasné, že tam nenajdeme jen odlesky federálního vývoje, ale také mnoho autonomního života a zakladatelských činů pro další směřování české a slovenské společnosti.

Studie vznikla v rámci Strategie AV21 – program č. 11 „Evropa a stát: Mezi barbarstvím a civilizací“.

Abstract

The study examines the role of the Czech National Council and the Slovak National Council in the political development of the Czechoslovak federation. It presents the two republic parliaments as hitherto overlooked institutions, where significant processes toward their transformation into parliaments of independent states – the Czech Republic and the Slovak Republic – were taking place. It emphasizes that the formally identical status of both National Councils was hiding different realities, practices and evolutionary dynamisms of the two bodies, which were a result of a not very fortunately chosen institutional architecture of the federation. Prague's twin role as both federal and Czech capital made the Czech National Council act as a regional authority, while its Slovak counterpart in Bratislava was playing a key role in Slovakia's political life. The two authors illustrate the situation using two documentary probes. The first of them concerns the Slovak struggle for their own constitution promised to both republics in the new constitutional order in 1968. It shows that a majority of the Slovak National Council adopted a requirement for an autonomous constitution as early as in the first weeks after the fall of the last Communist government and kept insisting on it until the end of the federation. The second probe into documentary sources indicates a different dynamism; it presents the formation of nuclei of the Czech foreign policy through the Foreign Committee of the Czech National Council, the body established only in the spring of 1991,

[43] Se vzestupem významu České národní rady se pojila skutečnost, že do jejího čela už nebyla zvolena žádná žena, ale (čerstvě zvolený) dramatik Milan Uhde (jeho novoroční projev viz UHDE, Milan: *Česká republiko, dobrý den*. Brno, Atlantis 1995, s. 144–147).

which subsequently became one of the institutional pillars of Czech separatism in the next year and a half.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; Parliament; Czech National Council; Slovak National Council; federalism; democratic transition; Slovak constitution; Czech foreign policy; disintegration of Czechoslovakia
Československo; parlament; Česká národní rada; Slovenská národní rada; federalismus; přechod k demokracii; slovenská ústava; česká zahraniční politika; rozdělení Československa

Poslankyně neruského původu v sovětském parlamentu, 1989–1991

Intersekcionalita v imperiální situaci

Ivan Sablin

Historisches Seminar, Zentrum für Europäische Geschichts- und Kulturwissenschaften, Universität Heidelberg

Sjezd lidových poslanců (*Sjezd narodnych děputatov*), formálně nejvyšší státní orgán Svazu sovětských socialistických republik (SSSR) v letech 1989 až 1991, vznikl jako součást širších reforem perestrojky (1987–1991). Hospodářské reformy, které inicioval Michail Sergejevič Gorbačov již v roce 1985, ústily po roce 1987 v kompletní reorganizaci politického a hospodářského systému a vyvrcholily roku 1991 zhroucením státního socialismu a rozpadem Sovětského svazu. Sjezd lidových poslanců a jím volený stálý parlament, reformovaný dvoukomorový Nejvyšší sovět SSSR (*Verchovnyj sovet SSSR*), byly nejviditelnějším odrazem širších změn v sovětském politickém životě na sklonku osmdesátých let. Někteří tehdejší autoři vnímali Sjezd lidových poslanců jako zdroj „sice základní, ale zcela reálné míry veřejné odpovědnosti", což se podle nich nejvýrazněji projevilo v hospodářství, v „nemilosrdné kritice" jeho stavu na parlamentní půdě a neschopnosti vlády tuto situaci napravit.[1] Jiní zdůrazňovali, že oproti předešlému loutkovému parlamentu – předreformnímu Nejvyššímu sovětu – je Sjezd lidových poslanců „událostí historického významu", protože znamená zásadní pokrok v demokratizaci (navzdory skutečnosti, že pouze 1500 z celkového počtu 2250 poslanců bylo voleno přímo a že 339 z těchto zvolených poslanců nemělo žádné protikandidáty). Zvláštní zastoupení různých národnostních segmentů sovětské společnosti prostřednictvím 750 poslanců volených na základě „národnostně-teritoriálního" klíče, které se uplatňovalo vedle obecného zastoupení země prostřednictvím 750 poslanců volených podle „teritoriálního" kritéria, přispělo k poměrně

[1] HEWETT, Ed A.: Perestroyka and the Congress of People's Deputies. In: *Soviet Economy*, roč. 5, č. 1 (1989), s. 47–69, cit. s. 47–49.

výrazné reprezentaci neruských poslanců. Mnoho z nich na sjezdu poukazovalo na národnostní napětí a problémy v Sovětském svazu.[2]

V tomto ohledu zkušenost Sjezdu lidových poslanců přispěla k probíhající debatě o perestrojce a obecněji i k rozpadu Sovětského svazu. Podle některých autorů zhroucení systému státního socialismu předurčovaly jeho hospodářské rysy,[3] podle jiných to byla spíše neschopnost sovětského vedení, indoktrinovaného komunistickou ideologií, změnit systém, který byl již v zásadě nereformovatelný.[4] Další autoři zdůrazňovali, že k rychlému rozpadu sovětské federace přispěl vzestup nacionalismu v sovětských institucích.[5] Jiní pak poukazovali na množství problémů, které musely reformy řešit, a na dynamiku transformace. Jak uvedl britský politolog a historik Archie Brown, dalekosáhlé změny sovětského systému nebyly v žádném případě předem dané. Přestože hospodářské reformy původně nesměřovaly k demokratizaci, sovětské vedení nečelilo žádnému zjevnému tlaku zdola, který by to požadoval. Podle Browna to byly reformy, které zničily základy sovětského režimu, a ne krize režimu, která vedla k reformám. Perestrojku pak hodnotí jako historickou snahu malé části vedení Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS), především Gorbačova, nejprve o reformu sovětského systému a později o jeho transformaci. Tyto záměry však vyžadovaly, aby došlo k současné přeměně státněsocialistického hospodářství, vysoce autoritářského politického systému a formálně federálního, ale v praxi unitárního systému, jenž byl v rozporu s mnohonárodnostním složením SSSR. Situaci dále komplikovala skutečnost, že na rozdíl od dalších států východní Evropy se sovětský režim neopíral o zahraniční velmoc.[6]

---

[2] Viz GLEBOV, Oleg – CROWFOOT, John (eds.): *The Soviet Empire: Its Nations speak out. The First Congress of People's Deputies, Moscow, 25 May to 10 June 1989*. Chur (Switzerland), Harwood Academic Publishers 1989, s. xxviii. S předmluvou Ernesta Gellnera.

[3] Viz GAIDAR, Yegor: *Collapse of an Empire: Lessons for Modern Russia*. Washington, D.C., Brookings Institution Press 2010.

[4] Viz KOTKIN, Stephen: *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000*. Oxford, Oxford University Press 2008, s. 2–3 a 5.

[5] Viz SUNY, Ronald Grigor: *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford (California), Stanford University Press 1993.

[6] Srv. BROWN, Archie: *Seven Years That Changed the World: Perestroika in Perspective*. Oxford, Oxford University Press 2007, s. 4–7 a 10–20. V tomto článku se nesnažím postihnout hlavní důvody rozpadu SSSR, domnívám se ale, že jeho závěry jsou v souladu s Brownovou tezí, že tento proces nebyl předem determinovaný. Na předloženém materiálu ze Sjezdu lidových poslanců se ukazuje, že rozmanité rozebírané křivdy (*grievances*) k rozpadu přispěly, jakmile byly veřejně artikulovány. Platí to nejen pro křivdy nacionálně určené a určující, které jsou v popředí následujícího výkladu, ale i pro jiné stížnosti a konflikty, které se řešily spíše ve strukturách komunistické strany; pokud dokládaly neefektivnost státu a strany, nacionalisté se začali jevit jako jejich alternativa.

Přestože jen dvě třetiny z celkového počtu 2250 poslanců sjezdu byly zvoleny přímo, zatímco zbývající poslanci byli nominováni různými organizacemi, a přestože účastnit se voleb mohla jen Komunistická strana Sovětského svazu jako jediná organizovaná politická strana, lze Sjezd lidových poslanců považovat za vůbec první parlament sovětského státu. Bez ohledu na problémy s reprezentativností zastoupení, s debatami (zasedání jednotlivých sjezdů byla příliš krátká), s nezávislostí v rámci politického systému (ústavně zakotvenou vedoucí úlohou KSSS) a s odpovědností vlády ukázal se Sjezd lidových poslanců jako rozhodovací orgán reflektující rozdílné názory[7] a současně jako hlavní fórum, na němž měli sovětští občané možnost svobodně vyjádřit své názory před největším představitelným publikem. Díky živým přenosům mohlo zasedání prvního sjezdu v květnu a červnu 1989 sledovat devadesát až sto milionů lidí a rozsáhlé mediální pokrytí zprostředkovalo i ostatní čtyři sjezdy. Zasedání Sjezdu lidových poslanců bylo navíc spojeno s vysokým očekáváním obyvatel.[8]

Ženy na Sjezdu lidových poslanců

Sjezd lidových poslanců a reformovaný Nejvyšší sovět SSSR byly také prvními stálými skutečně parlamentními institucemi, jejichž práce se mohly účastnit ženy, neboť všeobecně volené orgány říjnové revoluce z roku 1917 byly zakrátko rozpuštěny bolševiky a jejich spojenci a sovětské sjezdy a nejvyšší sověty, svolávané od roku 1938, měly jen formální autoritu. Na Sjezdu lidových poslanců měly možnost vyjádřit svůj názor a podílet se na jednáních o budoucnosti země celkem 352 ženy. Jejich počet zvyšovaly nominace vyhrazené výlučně ženským organizacím, mezi nimiž byl i Výbor sovětských žen (*Komitět sovetskich ženščin*), neboť jen málo žen bylo zvoleno přímo. Přibližně jedna třetina z nich patřila k neruským menšinám (Rusové tvořili v roce 1989 50,8 procenta obyvatel SSSR),[9] ale jen několik z nich se vysloveně hlásilo k neruskému původu. Z genderového hlediska byl tedy i Sjezd lidových poslanců výrazně asymetrický, neboť mezi poslanci a poslankyněmi vysoce převládali muži. Navíc i zvláštní nástroje, pomocí nichž měl být posílen vliv dosud nezastoupených skupin, preferovaly neruské

[7] Viz IHALAINEN, Pasi – ILIE, Cornelia – PALONEN, Kari: Parliament as a Conceptual Nexus. In: TÍŽ (eds.): *Parliaments and Parliamentarism: A Comparative History of a European Concept*. New York, Berghahn Books 2016, s. 1–16.

[8] BROWN, A.: *Seven Years That Changed the World*, s. 120.

[9] Vsesojuznaja perepiska naselenija 1989 goda: Nacionalnyj sostav naselenija po respublike SSSR. In: *Děmoskop Weekly* [online]. Institut děmografii Nacionalnogo issledovatělskogo universitěta „Vysšaja škola ekonomiky" 2021 [cit. 2021-02-20]. Dostupné z: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php.

muže či ruské ženy, zatímco ženy z jiných etnik zůstávaly i nadále vyloučeny z prostoru oficiální politiky.

Tato studie se zaměřuje na pozici poslankyň neruského původu v parlamentních debatách o perestrojce. Hlavní výzkumné otázky se týkají toho, na jaké křivdy – ve smyslu anglického pojmu *grievances*, tedy nejrůznějších zdrojů politické deprivace vedoucích ke kolektivnímu jednání[10] – tyto poslankyně upozorňovaly a jaká možná řešení k jejich zmírnění či překonání navrhovaly. Ve snaze postihnout co možná nejširší spektrum případů se tato studie zabývá postoji poslankyň, které buď žily v různých národnostních segmentech mnohovrstevného sovětského státu, nebo je reprezentovaly – šlo nejen o jednotlivé sovětské „svazové" socialistické republiky (s výjimkou Ruské sovětské federativní socialistické

Kremelský sjezdový palác v době konání druhého Sjezdu lidových poslanců (12.–24. prosince 1989) se starobylou Trojickou věží v pozadí. Vystavěn byl v areálu Moskevského kremlu v letech 1960–1961 z rozhodnutí Nikity Chruščova pod vedením architekta Michaila Vasiljeviče Posochina. Od roku 1992 nese název Státní kremelský palác (repro Twitter)

[10] Viz REGAN, Patrick M. – NORTON, Daniel: Greed, Grievance, and Mobilization in Civil Wars. In: *Journal of Conflict Resolution*, roč. 49, č. 3 (2005), s. 319–336. Výraz *grievances* se zde kontextuálně překládá i jako „(pocity) nespravedlnosti", „příkoří", „újmy" nebo „stížnosti".

republiky jako celku), ale i o autonomní sovětské socialistické republiky (ASSR), autonomní oblasti (AO) a autonomní okruhy v rámci svazových republik. Jako zdroje pro tuto studii sloužily úplné publikované přepisy z jednání zasedání pěti Sjezdů lidových poslanců.[11]

Mnohé poslankyně neruského původu byly členkami či funkcionářkami Komunistické strany Sovětského svazu, avšak stranictví už nebylo hlavním faktorem. Celkem 1957 komunistických poslanců na sjezdu se rozdělilo do různých frakcí, přičemž ani konzervativní prosovětská skupina Svaz (*Sojuz*), ani liberální Meziregionální skupina (*Meždуregionalnaja gruppa*) nedisponovaly většinou. Profesně se většina aktivních poslankyň neruského původu řadila mezi vědkyně, pracovnice v průmyslu a zemědělství, lékařky a novinářky. Reprezentace různých profesních skupin byla v éře státního socialismu důležitým hlediskem při utváření zastupitelských institucí, sjezdů i Nejvyššího sovětu a ženy jakožto právoplatná součást dělnictva a rolnictva (později „sovětského lidu") byly zahrnuty do tohoto zastupitelského systému.[12] Avšak vzhledem k tomu, že Nejvyšší sovět byl před rokem 1989 pouze formální institucí řízenou Ústředním výborem KSSS, přínos ženského zastoupení v ní je sporný. A i když se v rámci politických reforem počet žen v ústředním výboru strany zdvojnásobil, stále jich tu ještě v roce 1990 bylo pouze osm procent (33 z celkového počtu 412 členů).[13]

Studie staví na dvou hlavních pojmech: prvním je intersekcionalita, druhým imperiální situace. Koncepce intersekcionality se zaměřuje na složité vztahy mezi různými společenskými kategoriemi, jako jsou gender, rasa, etnicita, třída, náboženství a další, a na překrývající se mocenské asymetrie, které mohou z těchto kategorií pramenit.[14] V sovětském kontextu to znamená, že ženy neruského pů-

[11] *Pervyj Sjezd narodnych děputatov SSSR, 25 maja – 9 ijuňa 1989 g.: Stěnografičeskij otčet*, sv. 1–4. Moskva, Izdanije Verchovnogo soveta SSSR 1989; *Vtoroj Sjezd narodnych děputatov SSSR, 12–24 děkabrja 1989 g.: Stěnografičeskij otčet*, sv. 1–3. Moskva, Izdanije Verchovnogo soveta SSSR 1989; *Vněočerednoj tretij Sjezd narodnych děputatov SSSR, 12–15 marta 1990 g.: Stěnografičeskij otčet*, sv. 1–3. Moskva, Izdanije Verchovnogo soveta SSSR 1990; *Četvertyj Sjezd narodnych děputatov SSSR, 17–27 děkabrja 1990 g.: Stěnografičeskij otčet*, sv. 1–3. Moskva, Izdanije Verchovnogo soveta SSSR 1991; *Vněočerednoj pjatyj Sjezd narodnych děputatov SSSR: Bjulletěň, č. 1–2. 2 senťabrja 1991 g.* Moskva, Otdělenije aktov Verchovnogo soveta SSSR 1991; *Vněočerednoj pjatyj Sjezd narodnych děputatov SSSR: Bjulletěň, č. 3–4. 3 senťabrja 1991 g.* Moskva, Otdělenije aktov Verchovnogo soveta SSSR 1991; *Vněočerednoj pjatyj Sjezd narodnych děputatov SSSR: Bjulletěň, č. 5–6. 4 senťabrja 1991 g.* Moskva, Otdělenije aktov Verchovnogo soveta SSSR 1991.

[12] Viz GOLDMAN, Wendy Z.: *Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia*. Cambridge, Cambridge University Press 2002, s. 20.

[13] Viz LENTINI, Peter: A Note on Women in the CPSU Central Committee. In: *Europe-Asia Studies*, roč. 45, č. 4 (1990), s. 790.

[14] Viz VALENTINE, Gill: Theorizing and Researching Intersectionality: A Challenge for Feminist Geography. In: *The Professional Geographer*, roč. 59, č. 1 (2007), s. 10–21.

Pohled do hlavního sálu Kremelského sjezdového paláce
při zahájení prvního Sjezdu lidových poslanců dne 25. května 1989
(repro tellerreport.com)

vodu zažívaly dvojí mocenské asymetrie: jako ženy a jako Nerusky. Čelily však i dalším obtížím plynoucím z profesních hierarchií a ze situace na venkově.[15] O některých problémech sovětských žen se diskutovalo už před perestrojkou, zatímco jiné, jako například prostituce, vysoká kojenecká úmrtnost či potraty, zůstávaly tabuizovány od dvacátých let až do druhé poloviny let osmdesátých. Jak upozornila britská politoložka a historička Mary Buckleyová, „ženská otázka" se ve veřejných debatách v Sovětském svazu vynořila současně s „otázkou

[15] Viz DENISOVA, Liubov: *Rural Women in the Soviet Union and Post-Soviet Russia*. London, Routledge 2010.

národnostní“, avšak setkala se s mnohem vlažnější reakcí společenských elit.[16] To ostatně dokládají i diskuse na Sjezdu lidových poslanců, které jednoznačně stavěly do popředí právě „národnostní otázku“.[17] Je však třeba dodat, že ženy ze všech prostředí byly na území někdejšího Sovětského svazu ještě silněji vyloučeny z politiky v období po pádu státního socialismu.[18]

V konceptu „imperiální situace“ navazuji na rusko-amerického historika Ilju Gerasimova a další autory školy nové imperiální historie (*New Imperial History*), kteří tento pojem nepoužívají jako normativní definici politického uspořádání, nýbrž jako analytický nástroj. Ten umožňuje upozornit na vnitřní diverzitu socialistických států, která je jinak často přehlížena. Zároveň v konceptu imperiální situace, kterou lze definovat jako „nestabilní rovnováhu ve smíšené společnosti“ s „podmíněnými, proměnlivými a situačními“ společenskými hranicemi, nejsou sociální kategorie holistickými entitami.[19] I když rozlišení dle kategorií[20] bylo přínosné z analytického pohledu, tato studie klade důraz především na dynamiku a prolínání sebekategorizací. Parlament lze v tomto ohledu vnímat jako obdobu imperiální situace, jako veřejný prostor, v němž se vyjadřuje diverzita a v němž je možné definovat a artikulovat utrpěné křivdy, případně vznášet stížnosti. Zvolení zástupci lidu na Sjezdu lidových poslanců akcentovali svou příslušnost etnickou, náboženskou, genderovou, profesní, svou venkovskou identitu a podobně, dělali to však selektivně a situačně. Debaty na tomto fóru dokládají, že sledované poslankyně nutně nevnímaly svou situaci jako národnostní či kombinovaný útlak a upozorňovaly pouze na ty nespravedlnosti, které vnímaly jako nejnaléhavější nebo u nichž doufaly v řešení na půdě sjezdu. V tom se analýza provedená v tom-

[16] BUCKLEY, Mary: Glasnost and the Woman Question. In: EDMONDSON, Linda (ed.): *Women and Society in Russia and the Soviet Union*. Cambridge, Cambridge University Press 1992, s. 202–226, zde s. 202–203.

[17] Viz DE STEFANO, Carolina: An Old Soviet Response and a Revolutionary Context: Dealing with the National Question in the Committees of the USSR Congress of People's Deputies (1989–1991). In: *Journal of Eurasian Studies*, roč. 11, č. 1 (2020), s. 53–61.

[18] Viz NECHEMIAS, Carol: Politics in Post-Soviet Russia: Where Are the Women? In: *Demokratizatsiya/Dëmokratizacija: The Journal of Post-Soviet Democratization* (Washington, D.C.), roč. 8, č. 2 (2000), s. 199–218.

[19] Viz GERASIMOV, Ilya – GLEBOV, Sergey – KUSBER, Jan – MOGILNER, Marina – SEMYONOV, Alexander: New Imperial History and the Challenges of Empire. In: GERASIMOV, Ilya – KUSBER, Jan – SEMYONOV, Alexander (eds.): *Empire Speaks out: Languages of Rationalization and Self-Description in the Russian Empire.* Leiden, Brill 2009, s. 1–32; GERASIMOV, Ilya – GLEBOV, Sergey – KAPLUNOVSKI, Alexander – MOGILNER, Marina – SEMYONOV, Alexander: The Centrality of Periphery. In: *Ab Imperio* (Florida), roč. 13, č. 1 (2012), s. 19–28.

[20] Srv. VIGNOLES, Vivian L. – SCHWARTZ, Seth J. – LUYCKX, Koen: Introduction: Toward an Integrative View of Identity. In: SCHWARTZ, Seth J. – LUYCKX, Koen – VIGNOLES, Vivian L. (eds.): *Handbook of Identity: Theory and Research.* New York, Springer 2011, s. 1–27.

to článku blíží postupu americké politoložky Elise Giulianové, která navrhla, abychom ustoupili od esenciálního vnímání národnosti a namísto toho analyzovali konkrétní případy utrpěných křivd a stejně tak procesy a interakce, v nichž se původně latentní či nevyslovené problémy mohou rozvinout.[21]

Ze stručného přehledu projevů a stanovisek přednesených v debatách pěti sjezdů lidových poslanců vyplývá, že národnost (etnicita) byla pro mnohé poslankyně neruského původu, které na zasedáních sjezdu vystoupily, důležitou sebekategorizací. To odráželo důležitou roli nacionalismu v rozpadu Sovětského svazu.[22] Důkladnější analýza zároveň ukázala, že významy připisované národnostním kategoriím i návrhy politických řešení, které se od nich odvíjely, se značně lišily. Na jedné straně se tím Sjezd lidových poslanců podobal Státní dumě předrevoluční Ruské říše, neboť rovněž nabízel společnou řeč pro postižení partikulárních křivd prostřednictvím etnicity, a tím podporoval nacionalismus.[23] V neposlední řadě pak prostředí parlamentu ukázalo, že i tehdy, když byly utrpěné křivdy vnímány národnostní optikou, navrhovaná řešení nemusela být nutně nacionalistická. Tytéž křivdy a nespravedlnosti mohly být navíc nahlíženy nejen prizmatem národnosti, ale i genderu, regionu, místa, povolání či dalších kategorií.

Národnostní křivdy

Marginalizace žen na Sjezdu lidových poslanců se týkala nejen jejich podílu na celkovém zastoupení, ale pravděpodobně i jejich možností vystupovat na parlamentní půdě. Některé z poslankyň však patřily mezi národnostní elity a byly hlavními mluvčími nových suverénních republik. Další ženy se považovaly za reprezentantky svých národnostních skupin a mluvily jejich jménem. Navrhovaná řešení národnostních příkoří se pohybovala ve státním rámci od udržení Sovětského svazu v relativně nezměněném stavu po plnou suverenitu národně definovaných republik.

Suverenitu svazových republik oficiálně garantovala sovětská ústava z roku 1977, ale diskuse o skutečné suverenitě proběhla na celosvazové úrovni teprve na prvním Sjezdu lidových poslanců, který se konal od 25. května do 9. června 1989. Se stížnostmi na národnostní křivdy vystupovali především poslanci

[21] GIULIANO, Elise: *Constructing Grievance: Ethnic Nationalism in Russia's Republics*. Ithaca (New York), Cornell University Press 2011, s. 1–13.

[22] Viz SUNY, R. G.: *The Revenge of the Past* (viz pozn. 5).

[23] Viz SEMYONOV, Alexander: 'The Real and Live Ethnographic Map of Russia': The Russian Empire in the Mirror of the State Duma. In: GERASIMOV, I. – KUSBER, J. – SEMYONOV, A. (eds.): *Empire Speaks out*, s. 191–228.

a poslankyně z Pobaltí, kteří navrhovali radikální reformu sovětské federace. Prvnímu sjezdu předcházelo jednostranné vyhlášení legislativní svrchovanosti Estonské sovětské socialistické republiky 16. listopadu 1988, po němž 26. května 1989 následovalo vyhlášení zákonodárné suverenity Litevské sovětské socialistické republiky. Poslankyně z Pobaltí hrály v diskusích důležitou roli.

Ekonomka Kazimira Danutė Prunskienė, zvolená v Litvě, představila společný program pobaltských republik. Jako zakládající členka litevského reformního hnutí Sąjūdis, které bojovalo za politickou nezávislost Litvy,[24] byla i jedním z uznávaných národních lídrů na sjezdu. Prunskienė prohlásila, že příliš centralizované sovětské hospodářství brání zavedení ekonomických reforem a že správnou cestou je decentralizace. Odsoudila hromadění zisků v centru a nízké výkupní ceny zemědělských výrobků. Jako nutný předpoklad reforem v jednotlivých republikách i v celém Sovětském svazu zdůraznila hospodářskou nezávislost republik, včetně práva kontroly nad vlastními měnovými i finančními systémy a zahraničním obchodem. Centrální sovětské řízení měly podle jejích představ nahradit horizontální vztahy mezi republikami. Připustila též, že perestrojka neprobíhá v celém svazu stejně a že ani „připravenost" na samosprávu není na shodné úrovni, nepovažovala to však za vážnější problém.[25] Plán pobaltských zemí předpokládal přeměnu Sovětského svazu ve „společenství suverénních republik" se sdíleným aparátem.[26]

Hlavním politickým tématem na Sjezdu lidových poslanců byla sovětská okupace pobaltských republik po podepsání paktu Molotov–Ribbentrop (23. srpna 1939) a další sovětsko-německé smlouvy z roku 1939, které stanovily příslušné zóny vlivu. Na druhém Sjezdu lidových poslanců (ve dnech 12. až 24. prosince 1989) pak byla jedna z těchto smluv výslovně odsouzena.[27]

Diskuse o národnostních křivdách za sovětského režimu se však netýkala pouze pobaltských republik. Klara Semjonovna Challiková (Halliková), socioložka specializující se na etnické vztahy zvolená v Estonsku, na prvním sjezdu označila za podstatu národnostních problémů byrokratický socialismus a metody imperiální vlády a prohlásila, že veškeré potíže v Sovětském svazu mají národnostní povahu. Tvrdila, že jednotu nelze zajistit starými metodami a že pouze obnovení práva na sebeurčení národů je správnou cestou vpřed. V praxi to mělo znamenat vznik unie „rovnoprávných suverénních států" a samosprávu pro všechny

[24] Biogram viz Kazimira Danutė Prunskienė (Minister of Agriculture). Government of the Republic of Lithuania [online], 14.10.2006. [Cit. 2021-02-20.] Dostupné z: https://web.archive.org/web/20061014172146/http://www.lrv.lt/main_en.php?cat=16&gr=3&sub=9&d=2001.

[25] *Pervyj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 3, s. 58–61.

[26] *Tamtéž*, s. 62.

[27] *Vtoroj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 4, s. 612–614.

Kazimira Danuté Prunskienė (1943) a Romualdas Ozolas (1939–2015). Oba patřili k zakladatelům Litevské lidové fronty (Sąjūdis), Prunskienė se stala v březnu 1990 první premiérkou nezávislé Litvy a Ozolas místopředsedou vlády. Později Prunskienė vedla Národní zemědělskou stranu a Litevskou lidovou stranu (repro Delfi)

národnosti bez státní suverenity (v rámci sovětského systému). Challiková též navrhla, aby se základem federálního práva stala smlouva mezi jednotlivými republikami. Upřesnila, že národnostní problémy se týkají i Ruska, které by mělo být spravováno jako země, a ne jako konglomerát regionů. Vyslovila se proti nahrazování ruského národního vědomí sovětskou identitou a doporučila, aby byly vytvořeny ruské státní orgány, které by učinily orgány svazové nadbytečnými. Nakonec Challiková poukázala na mezinárodní zkušenost s integrací svobodných národů, čímž pravděpodobně mínila Evropské společenství.[28] Její názor na nacionalismus se během perestrojky evidentně změnil, protože ještě v roce 1988 jej odsuzovala jako hrozbu pro sovětské reformy.[29]

[28] *Pervyj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 2, s. 411–413.

[29] Viz GOLDSTEIN, Steve: Nationalism Divides Estonia, and a Family. In: *The Philadelphia Inquirer* (15.2.1988), s. A04.

Debaty na druhém Sjezdu lidových poslanců se týkaly především šestého článku sovětské ústavy (o vedoucí roli KSSS) a zřízení Výboru pro ústavní dozor SSSR (*Komitět konstitucionnogo nadzora SSSR*), který mohl ohrozit politické reformy ve svazových republikách. Socioložka Marju Lauristinová, zvolená v Estonsku, navrhla, aby se zrušení článku 6 stalo součástí programu sjezdu, její návrh byl však zamítnut. S podporou se nesetkal ani její návrh odložit vznik výboru na příští sjezd.[30] Lauristinová byla disidentka a stejně jako Prunskienė i uznávaná vůdkyně pobaltského národního hnutí – spoluzakladatelka Estonské lidové fronty, hlavního opozičního hnutí sovětské moci.

Básnířka Leonida Lariová (Ljubov Ivanovna Jorgová), zvolená v Moldavsku, propojila obě témata, když zdůraznila, že jako poslankyně se nemůže řídit současně vůlí lidu a ústavou, která obsahuje článek o vedoucí úloze komunistické strany.[31] Obhajovala také ústavy pobaltských republik před kritikou prezidia Nejvyššího sovětu SSSR: „Nerozumím tomu: pokud mají být ústavy svazových republik a ústava sovětská ve všem totožné, nač potřebujeme tolik ústav? Proč se máme schovávat za papíry? Měli bychom tedy veřejně připustit, že máme centrální ústavu a jen iluzi suverenity republik. Ústava SSSR by měla vycházet z ústav republik, a *úplně nejlepší* by bylo, kdyby republiky existovaly společně v rámci SSSR na základě dohod, jak je zvykem ve všech nekoloniálních civilizovaných zemích.“[32] Leonida Lariová, jedna z vůdkyň moldavského Hnutí za národní obrodu,[33] využila obou témat i k tomu, aby Moldavsko přirovnala k pobaltským republikám s odkazem na fakt, že i Besarábie byla připojena k Sovětskému svazu po uzavření paktu Molotov–Ribbentrop.[34]

Slogany volající po suverenitě republik (včetně té ruské) se staly silným hybatelem politických změn v Sovětském svazu. Většina poslankyň neruského původu, které se vyjadřovaly k národnostním křivdám, však hledala řešení spíše v rámci Sovětského svazu než v samotných suverénních republikách. V těchto debatách na sebe výrazně upozornily poslankyně ze sovětské Střední Asie. Komunistická funkcionářka z Tádžikistánu Bichodžal Fatchitdinovna Rachimovová, nominovaná za Výbor sovětských žen, kritizovala nízké výkupní ceny zemědělské produkce stejně jako nerovnováhu v sovětském hospodářství, která učinila z Tádžikistánu republiku zaměřenou na dodávky surovin (důlní průmysl a produkci bavlny). Požadovala, aby se bavlna zpracovávala přímo v Tádžikistánu, neprosazovala však

[30] *Vtoroj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 1, s. 23 a 40; *tamtéž*, sv. 4, s. 5–6.

[31] *Tamtéž*, sv. 3, s. 263.

[32] *Tamtéž*, sv. 1, s. 94.

[33] Srv. Ušla iz žizni poetěssa Leonida Lari. In: *Publika* [online], 11.12.2011. [Cit. 2021-02-20.] Dostupné z: https://ru.publika.md/ushla-iz-zhizni-poyetessa-leonida-lari_360631.html.

[34] *Vtoroj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 4, s. 276–277.

Marju Lauristinová (1940) jako účastnice Sjezdu lidových poslanců v Kremlu v roce 1989. Patřila k zakladatelům Estonské lidové fronty (Rahvarinne), v devadesátých letech byla estonskou ministryní sociálních věcí za sociální demokracii, do roku 2014 poslankyní a poté byla zvolena do Evropského parlamentu. Dosud zasedá v radě města Tartu
(foto © Faivi Kljutšik, repro ERR)

jeho ekonomickou nebo politickou suverenitu.[35] Předsedkyně prezídia Nejvyššího sovětu Turkmenské SSR Roza Atamuradovna Bazarovová, zvolená v této svazové republice, rovněž zdůraznila její orientaci na nerostné zdroje a upozornila, že sovětské ústředí nakupuje z Turkmenistánu olej a bavlnu, nedodává však potřebné zboží. Prohlásila, že intenzivní zaměření perestrojky na sektor průmyslu nakonec povede ke snížení počtu pracovních míst a nezaměstnanosti v této svazové republice. Jako řešení Bazarovová navrhovala větší státní kontrolu nad zásobováním

[35] *Tamtéž*, sv. 2, s. 35.

republiky zbožím, ponechání pouhých deseti procent volnému trhu a zajištění centralizované politiky zaměstnanosti.[36]

Hospodářskou situaci v sovětské Střední Asii, regionu omezeném na produkci surovin a závislém na centru, dobře vystihovala metafora „domácího třetího světa".[37] Rozdílné názory poslanců a poslankyň pobaltských a středoasijských republik vyústily v přímé střety na druhém Sjezdu lidových poslanců. Roza Bazarovová oponovala pobaltským zákonodárcům v diskusi o Výboru pro ústavní dozor SSSR tvrzením, že odlišné legislativy v různých svazových republikách by vedly k anarchii a kolapsu.[38] Ekonom Michail Lazarevič Bronštejn, zvolený v Estonsku, prohlásil, že sovětská ekonomika nemůže vyvažovat vysokou porodnost v Uzbekistánu. Na to uzbecká ekonomka Rano Achatovna Ubajdullajevová, nominovaná za Výbor sovětských žen, odpověděla, že vina za chudobu této republiky bohaté na zdroje by neměla být svalována na její lid, neboť na vině je centrálně plánované hospodářství v období stagnace.[39]

Kritická hospodářská a environmentální situace původních obyvatel Dálného východu bez vlastní autonomie motivovala nanajskou vědkyni Jevdokiji Alexandrovnu Gajerovou, aby vznesla otázku jejich samotného přežití. Gajerová odsoudila ztrátu jazyků a kultur původních obyvatel, jejich vytlačování z různých pracovních nik, vysokou míru nemocnosti a nízkou průměrnou délku života. Uvedla, že stejně jako ostatní obyvatelstvo sovětského venkova trpí nedostatečným financováním infrastruktury, například škol. Jako řešení navrhla obnovit zvláštní status místních území původních obyvatel s „prvky národní suverenity", vytvořit autonomní oblasti v Amurské pánvi a založit svaz původních obyvatel ruského severu s vládní podporou.[40]

Další diskuse se týkaly případů mezietnického násilí v celém Sovětském svazu. V reakci na konflikt v Náhorním Karabachu (autonomní oblasti v Ázerbájdžánu s převahou arménského obyvatelstva) ředitelka muzea Piusta Azizbekovová, zvolená v Ázerbájdžánu, odsoudila rozpoutané nacionální vášně. S poukazem na velký počet uprchlíků varovala před podobnou situací příslušníků menšinových národů v jiných sovětských republikách a volala po právním řešení ze strany státu. Jakožto hlasitá stoupenkyně internacionalismu Azizbekovová požadovala společné zásady řízení hospodářství a celosvazové zákony. Protestovala proti protlačování skupinových zájmů, které z jejího pohledu ohrožovaly základy sovětského

[36] *Tamtéž*, s. 49–51.

[37] Viz REEVES, Madelein: *Border Work: Spatial Lives of the State in Rural Central Asia*. Ithaca (New York), Cornell University Press 2014.

[38] *Vtoroj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 4, s. 19.

[39] *Tamtéž*, sv. 2, s. 275 a 323–324.

[40] *Pervyj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 3, s. 85–89.

mnohonárodnostního státu i vztahy mezi republikami a deformovaly stávající hospodářské vztahy. Azizbekovová také varovala před duchovní „autonomizací" a sebeizolací národů, jež vnímala jako ohrožení „jedinečné" sovětské kultury.[41]

Ruská etnografka Galina Vasiljevna Starovojtovová, zvolená v Arménii, na prvním Sjezdu lidových poslanců rovněž volala po právním řešení konfliktu v Náhorním Karabachu, ale navrhovala dát této oblasti hlas prostřednictvím zastoupení v Nejvyšším sovětu SSSR.[42] Pracovnice v zemědělství Diana Varlamovna Chugajevová, zvolená v Jižní Osetii, vyzvala v podobném duchu k právnímu řešení konfliktu v autonomní oblasti Jižní Osetie a navrhovala rozšířit práva autonomních jednotek, mimo jiné prostřednictvím zastoupení ve Výboru pro ústavní dozor SSSR.[43] Starovojtovová však zastávala odlišný postoj než stoupenci Sovětského svazu. Na mimořádném třetím Sjezdu lidových poslanců (12.–15. března 1990) hájila Litvu, jejíž nezávislou politiku sjezd odsoudil. Případ této pobaltské republiky přirovnala k Náhornímu Karabachu a upozornila, že ignorování požadavků většiny jeho obyvatel, toužících přináležet k jiné svazové republice, nakonec vyústilo v krizi.[44]

Elmira Mikail kyzy Kafarovová, která stála v letech 1989 až 1991 v čele Nejvyššího sovětu Ázerbájdžánské SSR a byla zvolená za tuto republiku, na čtvrtém Sjezdu lidových poslanců (17.–27. prosince 1990) připustila, že doufala ve vyřešení konfliktu v Náhorním Karabachu prostřednictvím Michaila Gorbačova, který byl předtím na třetím Sjezdu lidových poslanců zvolen sovětským prezidentem. Gorbačov však řešením pověřil Nejvyšší sovět SSSR. Kafarovová prohlásila, že v tom nevidí smysl a že tento problém musí vyřešit samotný ázerbájdžánský lid. Účast Ázerbájdžánu na budoucí svazové smlouvě podmínila garancí územní integrity této republiky. Kafarovová se na čtvrtém sjezdu vyjadřovala k Sovětskému svazu celkově kriticky. Neskrývala přesvědčení, že ve své současné podobě představuje brzdu pro perestrojku, a podpořila ideu „společenství nezávislých států" založeného na rovnoprávných vztazích mezi republikami.[45]

Spory mezi sovětskými republikami i rostoucí touha po nezávislosti mezi elitami některých z nich se projevily v referendu o budoucnosti Sovětského svazu dne 17. března 1991. Většina hlasujících podpořila zachování SSSR jako obnovené federace rovnoprávných suverénních republik, hlasování se však neuskutečnilo

[41] *Tamtéž*, sv. 2, s. 227–230.

[42] *Tamtéž*, sv. 1, s. 258.

[43] *Vtoroj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 3, s. 451–453.

[44] *Vněočerednoj tretij Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 3, s. 134–135.

[45] *Četvertyj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 1, s. 458–461.

v Arménii, Gruzii, Estonsku, Litvě, Lotyšsku a Moldavsku.[46] Nespokojenost s Gorbačovem a sovětskou vládou vždy nevyústila v požadavek nezávislosti. Například Saži Zajndinovna Umalatovová, pracovnice v průmyslu v Čečensko-ingušské autonomní sovětské socialistické republice, nominovaná za KSSS, na druhém Sjezdu lidových poslanců kritizovala situaci ve své republice. Stěžovala si na hospodářskou nerovnováhu, vyznačující se opět orientací na surovinové zdroje, a na chudobu obyvatel, volala po větší hospodářské nezávislosti a odsoudila také dočasné zrušení autonomie této republiky v době stalinismu.[47] Na čtvrtém sjezdu pak Umalatovová přišla s návrhem vyslovit prezidentu Gorbačovovi nedůvěru, protože ničí zemi, podněcuje lidi proti sobě a nutí velmoc žadonit o peníze.[48] Její návrh sice nezískal podporu, ale ve dnech 19. až 22. srpna 1991 se konzervativní opozice, zahrnující členy skupiny „Sojuz", pokusila o státní převrat proti Gorbačovovi, jenž přispěl ke konečnému rozpadu Sovětského svazu 26. prosince 1991. Umalatovová stála také v čele skupiny poslanců a poslankyň, která se pokusila svolat k výročí referenda na 17. březen 1992 šestý Sjezd lidových poslanců, nepodařilo se jí však dosáhnout potřebného kvora.[49]

Stížnosti na další příkoří

Ve většině případů byly právě národnostní křivdy považovány za jádro dalších problémů, poslankyně neruského původu ve svých vystoupeních na Sjezdu lidových poslanců však dávaly průchod i pocitům nespravedlnosti a problémům, které byly zabarveny například genderově, regionálně, lokálně nebo profesně. Jako obzvláště palčivé se jevily těžkosti spojené s prací, o nichž se často diskutovalo z perspektivy genderu, a škody na životním prostředí. Ačkoli i tyto problémy byly často nahlíženy prizmatem nacionalismu, jejich řešení se spojovalo převážně s celosvazovou úrovní, s navýšením finančních prostředků a zvýšením kontroly ze strany sovětského státu.

Již na prvním Sjezdu lidových poslanců Piusta Azizbekovová upozornila, že ženy na tomto fóru jen zřídka dostávají slovo.[50] Saži Umalatovová musela

[46] Oblasti, které byly naladěny opozičně proti republikovým orgánům v Gruzii a Moldávii, se referenda zúčastnily.

[47] *Vtoroj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 1, s. 264–267.

[48] *Četvertyj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 1, s. 12.

[49] Srv. Saži Umalatova: „Narod ně chočet byť tolko elektoratom". In: *Svobodnaja Pressa* [online], 15.02.2012. Rozhovor vedla Světlana Gomzikovová. [Cit. 2021-02-20.] Dostupné z: https://svpressa.ru/society/article/52688/.

[50] *Pervyj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 2, s. 227.

Galina Vasiljevna Starovojtovová (1946–1998), etnografka, lidskoprávní aktivistka a reformní politička. V letech 1989 až 1993 byla poslankyní nejprve sovětského a poté ruského parlamentu, později působila jako hostující profesorka na univerzitě ve Spojených státech. V listopadu 1998 se stala obětí politicky motivovaného atentátu (repro nor.agromassidayu.com)

na čtvrtém sjezdu obhajovat svou autoritu poslankyně, když byla dotázána na původ svého návrhu, aby se hlasovalo o odvolání Gorbačova.[51] Otázkou zastoupení žen v politice a jiných oblastech se detailně zabývala ve svých dvou vystoupeních na druhém sjezdu ruská komunistická funkcionářka Valentina Ivanovna Matvijenková,[52] nominovaná za Výbor sovětských žen. Upozornila na nízkou reprezentaci žen v nejvyšších vládních úřadech a odsoudila jejich diskriminaci a genderové stereotypy. Konstatovala, že břímě perestrojky nesou především ženy, což plyne ze stávajících hospodářských poměrů i ze skutečnosti, že ačkoli jsou stejně jako muži zaměstnány, musí se zároveň starat o domácnost a výchovu dětí. Stojí za zmínku, že druhý a delší projev Matvijenkové se nesetkal s velkým zájmem publika.[53]

Mnohé poslankyně neruského původu poukazovaly především na ekonomické újmy. Bichodžal Rachimovová tak na druhém Sjezdu lidových poslanců vznesla otázku vysoké nezaměstnanosti žen v Tádžikistánu. Postavila se proti iniciativě sovětského premiéra Nikolaje Ivanoviče Ryžkova, který chtěl dosáhnout zvýšení produktivity práce rozšiřováním směnného provozu. Rachimovová

[51] *Četvertyj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 1, s. 529.

[52] Matvijenková udělala velkou kariéru v současném Rusku a stala se vůbec první ženou, která zastávala funkci předsedkyně horní komory ruského parlamentu. I když nadále podporovala rovnost žen, snažila se držet oficiálního konzervativního diskurzu. (Viz KREČETNIKOV, Arťom: Valentina Matvijenko kak vtoraja Jekatěrina II? In: *BBC News: Russkaja služba* [online], 21.09.2011. [Cit. 2021-02-20.] Dostupné z: https://www.bbc.com/russian/russia/2011/09/110921_russia_history_women; PALKO, Vadim: Matvijenko predložila „povyšať rol ženščin v žizni", no ně sozdavať matriarchat. Snob [online], 26.12.2018. [Cit. 2021-02-20.] Dostupné z: https://snob.ru/news/170244/.)

[53] *Vtoroj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 1, s. 444; *tamtéž*, sv. 3, s. 400–402.

argumentovala, že ve Střední Asii s převahou lehkého průmyslu, který zaměstnává především ženy, je třeba noční směny žen naopak omezit. Jako alternativní řešení navrhla vybudovat další továrny v nových odvětvích lehkého průmyslu. Nabádala také k tomu, aby vytváření nových pracovních míst doprovázelo rovněž zajištění potřebné infrastruktury v péči o děti a podpoře mateřství (denní a internátní zařízení, zdravotní péče).[54] Se stejným tématem vystoupila tkadlena z Kazachstánu Pavlina Michajlovna Čursinová, nominovaná za Výbor sovětských žen. Prohlásila, že větší intenzifikace lehkého průmyslu již není možná, a poukázala na škodlivé důsledky nočních směn na zdraví žen (včetně duševního), které nelze vyvážit žádnými příplatky. Dodala, že těhotné ženy by měly mít na pracovištích zajištěny zvláštní podmínky. Čursinová dospěla k závěru, že ženám zaměstnaným v lehkém průmyslu zbývá jen málo času na péči o děti a že se tento nedostatek péče odráží ve vysoké míře kriminality.[55]

Vedoucí zemědělská pracovnice z Běloruska Natalja Vasiljevna Lemeševová, nominovaná za Výbor sovětských žen, podobně kritizovala špatné životní podmínky žen pracujících v zemědělství, s tím že je pro ně těžké vedle zaměstnání vychovávat děti. Poslankyně zdůrazňovala nutnost vyrovnat životní podmínky obyvatel na venkově s městskými sídly, volala po navýšení veřejných výdajů v sociální oblasti, zejména na školy a zařízení denní péče, a pranýřovala liknavost v provádění stávajících programů. Vybídla také k zapojení zástupců zemědělců do rozhodování o tomto tématu. Lemeševová hájila kolchozy, které dle jejího názoru neměly možnost rozvinout svůj potenciál, a stěžovala si na nedostatečnou prestiž práce v zemědělství mezi mladými lidmi.[56] Její kolegyně Jelena Ivanovna Podoljaninová, vedoucí zemědělská pracovnice z Ukrajiny, nominovaná za Svazovou radu kolchozů (*Sojuznyj sovet kolchozov*), rovněž varovala před rozbíjením kolchozů a poukazovala na jejich společenský význam i nevyužité možnosti. Jako hlavní problémy kolchozů jmenovala vysoké ceny zemědělského vybavení a naopak nízké ceny zemědělských produktů. Pomoc hledala u státu, když plédovala za zřízení Ministerstva zemědělství (to v roce 1990 opravdu vzniklo), zároveň ale požadovala autonomii kolchozů. Prohlásila, že zastupuje zájmy rolníků, postavila se však proti myšlence založení agrární strany s argumentem, že manifestace a stávky nikomu chleba nezajistí.[57]

Řešení v rámci sovětského státu hledala i Bichodžal Rachimovová, když navrhovala, aby ve státním rozpočtu byla vyhrazena zvláštní položka pro ochranu dětství a mateřství. Mluvila o vysoké novorozenecké úmrtnosti v celém Sovětském

[54] *Tamtéž*, sv. 2, s. 34.

[55] *Tamtéž*, s. 63.

[56] *Tamtéž*, s. 291–294.

[57] *Tamtéž*, sv. 1, s. 101–103.

Mimořádný třetí Sjezd lidových poslanců zasedal
v Kremelském sjezdovém paláci ve dnech 12.–15. března 1990
(repro quora.com)

svazu a zdůraznila, že ve Střední Asii je situace ještě horší, což si vyžaduje zřídit státní program na její snížení. Poslankyně rovněž poukázala na podvýživu ve Střední Asii, souvisící s velmi nízkým příjmem tamních obyvatel, a doporučila zajistit větší státní podporu matkám s více dětmi.[58] Roza Bazarovová navíc navrhla zavedení zvláštních zaměstnaneckých záruk pro matky s dětmi.[59] Ekonomka a vedoucí zemědělská pracovnice Anna Matvejevna Kamarovská, zvolená v Moldavsku, spojila otázku mateřství s politickou situací. Uvedla, že ženy si přejí mír, pořádek a jistou budoucnost svých dětí.[60]

Pastevkyně z Kyrgyzstánu Zajna Bejšekejevová, nominovaná za sovětskou komunistickou stranu, upozornila na pracovní podmínky pastevců dobytka, zejména chovatelů ovcí. Líčila, že pastevci musí po většinu roku pracovat v drsném horském klimatu, odtrženi od svých rodin i kulturního života. Kritizovala také nedostatek mechanizace. To vše podle Bejšekejevové od této práce odrazovalo mladé lidi. Stejně jako zástupci zemědělců i Bejšekejevová požadovala větší státní podporu, včetně stanovení koeficientů mzdy a snížení věku odchodu do důchodu.

[58] *Tamtéž*, sv. 2, s. 36.

[59] *Tamtéž*, s. 50.

[60] *Vněočerednoj tretij Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 3, s. 42.

I ona zmínila vysoké ceny pracovního vybavení a nízké ceny surovin a uvedla, že se tato situace týká chovatelů ovcí v celé zemi. Kritika Bejšekejevové obsahovala i národnostní prvek, když naznačila, že Kyrgyzstán jako přední producent vlny by měl mít užitek i z jejího zpracování přímo v této republice.[61]

Poslankyně, které zastupovaly další oblasti hospodářství, mluvily o podobných problémech. Pracovnice v průmyslu z Kazachstánu Jekatěrina Vasiljevna Krivoručková, nominovaná za Výbor sovětských žen, přiblížila potíže cementárenského průmyslu, včetně jeho environmentální zátěže, a volala po finančních injekcích sovětského státu.[62] Zaměstnankyně továrny na počítače Irina Jakovlevna Jerchovecová, nominovaná za KSSS, požadovala speciální opatření pro počítačový průmysl se zdůvodněním, že v současném stavu nemůže přejít na samofinancování.[63] Uzbecká baletka Bernara Rachimovna Karijevová,[64] nominovaná za Odborovou organizaci divadelních pracovníků SSSR, prosazovala vyšší vládní výdaje na kulturu a zmínila mimo jiné špatné životní podmínky zaměstnanců divadel. Upozornila, že veřejné výdaje na kulturu na jednoho obyvatele jsou v různých částech Sovětského svazu nevyvážené a že ve Střední Asii jsou zvláště podhodnocené.[65]

Další poslankyně hovořily o regionálních a místních problémech a křivdách, u kterých se rovněž očekávalo řešení od státu. Například Jelena Podoljaninová upozornila na to, že obyvatelé Vinické oblasti na Ukrajině (dnes Vinnycja) nemají kvůli chybějícímu potrubí přístup k zemnímu plynu, ačkoli právě přes toto území vede plynovod do Evropy.[66] Jevdokija Gajerová se zabývala situací na ruském Dálném východě a odkazovala v té souvislosti na kombinaci hospodářských, kulturních a environmentálních křivd způsobených původním obyvatelům. Kritizovala státní orgány dohlížející na těžební průmysl stejně jako proexportní zaměření tamní ekonomiky a Dálný Východ nazvala surovinovým přívěskem země. Zmínila též negativní důsledky lesnictví pro domorodé Udegejce. S ohledem na to, že zastupovala oblast, která nebyla výlučně domorodá, mluvila též

[61] *Pervyj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 3, s. 207–208.

[62] *Vtoroj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 1, s. 461–463.

[63] *Tamtéž*, s. 583–584.

[64] Heslo „Karieva, Bernara Rakhimovna“ viz *The International Who's Who of Women 2002*. London, Europa Publications Ltd. 2002, s. 287 (dostupné z: https://books.google.cz/books?id=6J8xDWDqOkEC&pg=PA287&lpg=PA287&dq=bernara+kariev&source=bl&ots=vRuVWPbDvW&sig=ACfU3U19N_cLfEKUGpPdLwKd_d2SB4h05w&hl=cs&sa=X&ved=2ahUKEwi0352DpIjvAhVxs4sKHUjmDSY4ChDoATACegQIBxAD#v=onepage&q=bernara%20kariev&f=false).

[65] *Vtoroj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 2, s. 96–97.

[66] *Vněočerednoj tretij Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 1, s. 102.

Bernara Rachimovna Karijevová (1936), legenda ruského, sovětského a uzbeckého baletu. Poslankyní sovětského parlamentu byla v letech 1989 až 1991, poté zastávala řadu kulturních funkcí v Uzbekistánu a byla poradkyní prezidenta pro kulturu

(foto © archiv Bernary Karijevové, repro Sputnik Uzbekistan)

Alla Alexandrovna Jarošinská (1953), ukrajinská a ruská disidentka, novinářka, politička, ekologická a lidskoprávní aktivistka. V letech 1989 až 1991 byla poslankyní sovětského parlamentu, poté působila jako poradkyně prezidenta Borise Jelcina a v dalších státních funkcích i ve vedení nevládních organizací. Angažovala se v úsilí o kontrolu jaderného zbrojení, při objasňování černobylské jaderné havárie a pomoci postiženým obyvatelům. Je autorkou či spoluautorkou dvou desítek knih, světovou proslulost si získala titulem *Černobyl: Zločin bez trestu*.
Byla nominována na Nobelovu cenu za mír
(repro The Right Livelihood Foundation)

o obecných mzdových koeficientech a navrhovala zvláštní příspěvek pro vojáky vracející se ze služby v armádě.[67]

Na situaci v sovětské armádě se zaměřila i lékařka Tamara Musojevna Akramovová, zvolená v Tádžikistánu, která poukázala na vysokou úmrtnost vojáků. Vyzvala k přijetí zákonů na jejich ochranu a do budoucna navrhovala profesionalizaci armády. Pokud nebylo možné jinak zajistit bezpečnost vojáků, pak měli podle poslankyně vykonávat službu jen ve svých vlastních republikách. Akramovová se tímto tématem zabývala i z pohledu genderu, když připomněla, že v jiných zemích vykonávají funkci ministryně obrany i ženy, a zdůraznila, že poslanci jako státní činitelé nesou odpovědnost před matkami zesnulých vojáků.[68]

Pediatrička Zoja Nikolajevna Tkačevová, zvolená v Bělorusku, odsoudila malý zájem vlády o oblasti postižené černobylskou katastrofou, ke které došlo 26. dubna 1986. „My, obyvatelé těchto oblastí, jsme byli oloupeni o čistou půdu, vodu, vzduch, lesy a louky, bez kterých nelze žít, ale pouze přežívat," prohlásila emotivně. Tkačevová vnímala následky černobylské havárie jako problém, který se týká celého běloruského národa. Upozornila na zdravotní potíže mnoha obyvatel, které řeší místní lékaři, a naléhala na vědce, aby s nimi spolupracovali. Požadovala lékařskou i jinou pomoc, postupné přesidlování lidí z postižených oblastí, finanční odškodnění od státu a vytvoření stálého výboru, který by se těmito věcmi zabýval, v Nejvyšším sovětu SSSR.[69] Novinářka Alla Alexandrovna Zgerská (Jarošinská), zvolená za Ukrajinskou sovětskou socialistickou republiku,

[67] *Pervyj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 3, s. 85–91.

[68] *Četvertyj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 2, s. 353.

[69] *Pervyj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 2, s. 313–317.

navrhla přijmout celostátní program na likvidaci černobylské katastrofy, kterou nazvala tragédií pro celou zemi.[70]

Pracovnice v zemědělství Mujassar Vajsovna Abdalovová, zvolená v Uzbekistánu, artikulovala křivdy na obyvatelích Chórezmské oblasti, kteří dopláceli na vysychání Aralského jezera, k němuž docházelo především v důsledku sovětských zavlažovacích projektů. Zatímco Kazimira Prunskienė vinila z této i jiných environmentálních katastrof centralizované rozhodování, regionální političky viděly stále řešení v pomoci z centra. Abdalovová prohlásila, že oficiální kroky ke zlepšení situace nebyly podpořeny hmotnými prostředky a že je potřeba více peněz.[71] Komunistická funkcionářka Rimadžan Matnazarovna Chudajbergenovová, zvolená v Uzbekistánu, kritizovala Gorbačova za nedostatečnou pozornost věnovanou životnímu prostředí. Stěžovala si, že pro záchranu obyvatel z okolí Aralského jezera nebylo uděláno zhola nic, a vyzvala stát, aby naplnil svá rozhodnutí.[72] Roza Bazarovová navrhla rozšířit přijatá zvláštní opatření i na další oblasti, které byly rovněž zasaženy aralskou ekologickou krizí.[73] Zajna Bejšekejevová vyzvala k ochraně kyrgyzského jezera Issyk-kul před důsledky nekontrolovaného zavlažování a neregulované zástavby jeho břehů, na niž měl dle jejího názoru dohlížet celostátní koordinační orgán.[74] Podobně i pracovnice v zemědělství Soňabibi Chušvachtovna Muchabatovová, zvolená v Tádžikistánu, vyzvala k šetrnému využívání přírodních zdrojů a volala po rychlejším přesidlování obyvatel z oblasti Rogunské přehrady na řece Vachš, jejíž výstavba začala již roku 1976.[75]

Závěrem

Poslankyně neruského původu ve svých vystoupeních a prohlášeních na Sjezdu lidových poslanců dávaly najevo, jakým způsobem vnímají mnohočetné a vícerozměrné krize v pozdním Sovětském svazu a jeho republikách. Ačkoli se jejich kritiky a stížnosti často nelišily od projevů jejich mužských protějšků, některé z žen zastupovaly zájmy obzvláště vyloučených skupin, například původních obyvatel Dálného východu nebo horských pastevců Kyrgyzstánu, kteří tak měli vůbec poprvé možnost veřejně vyjádřit své pocity nespravedlnosti a zneuznání.

[70] *Vtoroj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 2, s. 576–577.

[71] *Pervyj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 3, s. 58; *Vtoroj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 1, s. 457–458.

[72] *Četvertyj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 1, s. 234.

[73] *Vtoroj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 2, s. 51.

[74] *Pervyj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 3, s. 208.

[75] *Četvertyj Sjezd narodnych děputatov SSSR*, sv. 2, s. 113.

Kritiku poslankyň navíc umocňoval faktor intersekcionality, neboť nahlížely na dané problémy z více hledisek, ať už národnostního, genderového, geografického, nebo profesního.

Poslankyně neruského původu artikulovaly především křivdy v národnostní oblasti, což lze vysvětlit dominancí nacionalismu v diskurzu perestrojky i vedoucím postavením některých těchto žen v aktivistických hnutích jejich národnostních skupin. Zvláště silně vyjadřovaly protest proti příkoří, formulovanému v národnostních kategoriích, reprezentantky pobaltských republik.

Skutečnost, že poslankyně ze sjezdové tribuny reflektovaly také jiné než národnostní křivdy, svědčí o tom, že ženy v Sovětském svazu zažívaly řadu vzájemně propojených typů obtíží, souvisejících s jejich genderovou, regionální, místní či profesní příslušností. Jen některé z nich, například těžkosti v oblasti profesního uplatnění a devastace životního prostředí, se přitom staly součástí širších diskusí. Debaty vedené na sjezdech lidových poslanců však zároveň ukázaly meze oficiálního perestrojkového diskurzu. Zatímco například ekonomicky motivované genderové problémy spadaly do kategorie přijatelných témat i v období před perestrojkou, která nebyla nová ani pro mnohé komunistické poslance sjezdu, doposud tabuizovaná genderová témata pronikala z diskusí takzvaných neformálů (*něformaly*) do reformujících se vládních institucí jen velmi pomalu.[76]

A přestože křivdy, na které upozorňovaly, odpovídaly často národnostním kategoriím a skutečně měly původ ve špatné centrální správě, většina poslankyň stále pokládala za hlavní zdroj možných řešení Sovětský svaz. Přitom některé ženy, zejména zvolené v pobaltských republikách, považovaly suverenitu národně definovaných jednotek (či její prvky) za nejschůdnější řešení celého souboru problémů, s nimiž se země potýkala, jako byly ekonomické nerovnosti, neutěšený stav některých neruských jazyků nebo mezietnické násilí. Zároveň však národní suverenitu zdaleka všechny mluvčí nechápaly jako státní nezávislost a mnohé poslankyně výslovně podporovaly zachování propojeného sovětského prostoru, ba dokonce posílení Sovětského svazu.

Pozdější kariéry poslankyň zmíněných v tomto textu ukázaly dva trendy. Ve své angažovanosti v politice obvykle pokračovaly ženy, které na problémy Sovětského svazu nahlížely nacionalisticky a které pocházely ze vzdělaných vrstev. Trajektorie jednotlivých kariér se však velmi lišily i mezi ženami, které vyjadřovaly na zasedáních sjezdu podobné názory. Kazimira Prunskienė se stala po vyhlášení nezávislosti Litvy její první premiérkou a zároveň byla i první ženou v jejím čele. Vedla nacionalistickou konzervativní, ale zároveň proruskou Litevskou lidovou stranu, která po roce 2010 zahájila přímou spolupráci s ruskou vládnoucí stranou Jednotné Rusko. Leonida Lariová se naopak stala členkou rumunského, a nikoli

[76] Viz BUCKLEY, M.: Glasnost and the Woman Question (viz pozn. 16).

moldavského parlamentu a podporovala ideu znovusjednocení Velkého Rumunska. Jak Prunskienė, tak Lariová stály v čele ženských politických organizací, což znamená, že genderový aspekt politiky byl nadále pro obě stěžejní.[77]

Některé další poslankyně, které se na Sjezdu lidových poslanců prezentovaly nacionalistickými názory, se ve svých pozdějších kariérách přiklonily k sociální demokracii. Marju Lauristinová, která byla od devadesátých let do druhého desetiletí našeho století poslankyní estonského a Evropského parlamentu a ministryní, podporovala sociálnědemokratický program na národní i evropské úrovni. V roce 2012 byla mezi signatáři veřejné výzvy na obranu demokracie určené vládnoucím elitám v Estonsku.[78] Klara Challiková, která ukončila politickou kariéru, rovněž vyjádřila sociálnědemokratické názory, když v roce 2001 podepsala otevřený dopis, který upozorňoval na nerovnosti v Estonsku a vyzýval k více sociálně orientovanému hospodářství.[79]

Politické kariéry většiny žen, jež se vyjadřovaly na Sjezdu lidových poslanců prosovětsky či zastávaly významné pozice v sovětské komunistické straně a nepřipojily se k lidovým frontám ve svých republikách, v nově vzniklých nezávislých státech nepokračovaly. Elmira Mikail kyzy Kafarovová, která podporovala nezávislost Ázerbájdžánu a byla první ženou v čele této země, rezignovala v roce 1992, údajně kvůli střetu s tamními nacionalistickými politiky.[80] Bichodžal Rachimovová rovněž ukončila svou politickou kariéru, pokračovala však v aktivitách na podporu ženských práv. Účastnila se například výukových kurzů pro vedoucí zástupkyně žen z Tádžikistánu.[81] Bernara Karijevová se sice neangažovala v politice, ale stala se poradkyní uzbeckého prezidenta pro otázky divadla.

---

[77] Viz Putin's party fellow Prunskiene is unable to find political support in Lithuania. In: *The Lithuania Tribune: News and Views from Lithuania* [online], 09.10.2011. [Cit. 2021-02-20.] Dostupné z: https://web.archive.org/web/20140413162623/http://www.lithuaniatribune.com/8466/putins-party-fellow-prunskiene-is-unable-to-find-political-support-in-lithuania-20118466/; Ušla iz žizni poetěssa Leonida Lari (viz pozn. 33).

[78] Viz Chartija 12: Estonskaja děmokratija razvalivajetsja na glazach. Vlasť prodajotsja, vo imja polučenija vlasti dlug. In: *Delfi* [online], 14.11.2012. [Cit. 2021-02-20.] Dostupné z: https://rus.delfi.ee/daily/estonia/hartiya-12-estonskaya-demokratiya-razvalivaetsya-na-glazah-vlast-prodaetsya-vo-imya-polucheniya-vlasti-lgut?id=65260400; Estonian MEP to Resign and Join Tartu City Council. In: *ERR* [online], 24.10.2017. [Cit. 2021-0220.] Dostupné z: https://news.err.ee/638283/estonian-mep-to-resign-and-join-tartu-city-council.

[79] Viz SIILISTE, A.: Sotsiaalteadlaste avalik pöördumine [Veřejný projev sociálních vědců]. In: *Postimees* [online], 22.04.2001. [Cit. 2021-02-20.] Dostupné z: https://arvamus.postimees.ee/1863213/kirjad.

[80] Viz GOLTZ, Thomas: *Azerbaijan Diary: A Rogue Reporter's Adventures in an Oil-Rich, War-Torn, Post-Soviet Republic*. Armonk (New York), M. E. Sharpe 1998, s. 134–135.

[81] Viz Bichodžal Rachimova: „Ženščiny dolžny realizovať svoj liděrskij potěncial." In: *SugdNEWS* [online], 30.11.2018. [Cit. 2021-02-20.] Rozhovor vedla Muchajjo Kajumovová. Dostupné z:

Poslankyně, které nenavrhovaly nacionalistická řešení sovětských problémů, ovšem většinou pocházely z dělnického prostředí, což mohlo ovlivnit jejich další neúčast v politice.

Část poslankyň neruského původu pokračovala ve své politické kariéře v Rusku, jelikož většina jejich volebních obvodů zůstala součástí reformované federace. Některé vystupovaly kriticky k vládě a oficiální politice. Jevdokija Gajerová se po krátké kariéře v ruské Státní dumě v devadesátých letech znovu veřejně zapojila do boje za práva původních obyvatel Dálného východu jako jejich mluvčí.[82] Galina Starovojtovová, jež vstoupila do politiky v souvislosti s konfliktem v Náhorním Karabachu, usilovala také o uklidnění situace v Čečensku. Byla poslankyní Státní dumy a chystala se účastnit prezidentských voleb, nebyla však registrována jako kandidátka. V roce 1998 byla zavražděna. Důvody, pravděpodobně politického rázu, zůstaly nevyjasněny.[83] Alla Zgerská (Jarošinská), bývalá členka Meziregionální skupiny, pokračovala ve své kariéře v Rusku, a ne na Ukrajině. Pracovala v poradních orgánech ruské vlády a jejím hlavním tématem byla i nadále otázka jaderného odzbrojení.[84] Saži Umalatovová, která se neúspěšně účastnila parlamentních voleb, se stala výraznou osobností konzervativní „opozice" v současném Rusku. Podporovala prezidenta Vladimira Vladimiroviče Putina, kritizovala však korupci vládnoucí elity.[85]

Z angličtiny přeložila Blanka Medková

Text vznikl jako součást projektu „ENTPAR: Entangled Parliamentarisms. Constitutional Practices in Russia, Ukraine, China and Mongolia, 1905–2005", podpořeného Evropskou radou pro výzkum (ERC) v rámcovém programu pro výzkum a inovace Evropské unie „Horizont 2020" (grant č. 755504).

http://sugdnews.com/2018/11/30/bihodzhal-rahimova-v-nyneshnih-uslovijah-kazhdaja-zhenshhina-mozhet-vybirat-kem-ej-byt/.

[82] Viz ANGINA, Svetlana: Skončalas Jevdokija Alexandrovna Gajer. Centr sodějstvija korennym maločislennym narodam Severa / Učebnyj centr korennych narodov Severa [online], 04.10.2019. [Cit. 2021-02-20.] Dostupné z: http://www.csipn.ru/glavnaya/novosti-regionov/4728--skonchalas-evdokiya-aleksandrovna-gaer#.XeJ_2JNKgWo.

[83] Viz KREČETNIKOV, Arťom: Za čto ubili Galinu Starovojtovu? In: *BBC News: Russkaja služba* [online], 20.11.2018. [Cit. 2021-02-20.] Dostupné z: https://www.bbc.com/russian/features-46280588.

[84] Viz JAROŠINSKAJA, Alla: Bosikom po bitomu stěklu. In: *ZN.ua* [online], 20.03.2009. [Cit. 2021-02-20.] Dostupné z: https://zn.ua/SOCIETY/bosikom_po_bitomu_steklu-1.html.

[85] Viz Saži Umalatova: „Narod ně chočet byť tolko elektoratom" (viz pozn. 49).

Abstract

*The study focuses on the position of female deputies of non-Russian descent in parliamentary debates on the perestroika in the last years of the existence of Soviet Union. The key issues the author examines concern the hardships – as defined by the English term "grievances", which denotes a variety of sources of political deprivation resulting in collective acts – these female deputies were pointing out, and what potential solutions they were proposing to mitigate or eliminate them. The most important forum where these debates were taking place was the Congress of People's Deputies (*S'ezd narodnykh deputatov*), which arose from partly pluralistic elections, was the highest body of state authority of the Soviet Union from 1989 to 1991, and meant a significant progress in Gorbachev's reform Communist leadership's efforts to democratize the political system. Gender-wise, the body was very unbalanced as women accounted for just 352 out of its 2,250 elected members. The author work with stenographic records of speeches of the female deputies of non-Russian descent delivered during five sessions of the Congress of People's Deputies, viewing them through a prism of concepts of "intersectionality" and "imperial situation", which permit capturing the diversity of its composition and acts in the form of relations between various social categories (nationality/ethnicity, gender, region, profession etc.), their overlapping and self-categorization of players. The speeches of the female deputies often accentuated national grievances and hardships, which fact is indicative of a considerable importance of nationalism in Soviet discussions about the perestroika and in the systemic crisis of the USSR at the turn of the 1980s and 1990s. However, they also show that viewing problems in a nationalism-tinged perspectives did not necessarily mean seeking a nationalist solution, as many of the female deputies preferred looking for a solution within the Soviet Union to that consisting in sovereignty or even independence of its republics. The female deputies also insistently reflected urgent social, economic, professional, environmental, and local problems. The final part of the article describes political careers of the female deputies after the disintegration of the Soviet Union.*

Keywords / Klíčová slova:

Soviet Union; Congress of People's Deputies; Parliament; female deputies; perestroika; nationalism; grievances; intersectionality; imperial situation
Sovětský svaz; Sjezd lidových poslanců; parlament; poslankyně; perestrojka; nacionalismus; kolektivní křivdy; intersekcionalita; imperiální situace

Rok 1989 jako začátek konce Jugoslávie – slovinská perspektiva

Slovinské veřejné mínění a povaha federace

Jure Gašparič

Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana

Konečně sami… Opravdu si to lidé mysleli, nebo se jedná pouze o tezi, kterou se podařilo prosadit politickým elitám a kterou přejala i historiografie? V roce 1994, tři roky po rozpadu Socialistické federativní republiky Jugoslávie, proběhl ve Slovinsku, kdysi nejsevernější republice Jugoslávie, výzkum veřejného mínění. Lidé si měli z několika nabízených témat vybrat to, na které jsou osobně hrdí. Jedním z témat, které získalo největší podporu, bylo založení slovinského národního státu. Samozřejmě je třeba vzít v úvahu, že respondenti sami tuto dobu zažili, že jejich vzpomínky na krátkou válku před získáním nezávislosti v červnu a červenci 1991 byly stále čerstvé a že si živě pamatovali i plebiscit z prosince 1990, v němž se většina obyvatel vyslovila pro suverénní a nezávislé Slovinsko. Jen o několik roků dříve, na začátku osmdesátých let, však situaci vnímali zcela odlišně. Jugoslávii lidé považovali za zemi mnoha výhod a za svou vlast.

Ve velmi krátké době se tento postoj zcela změnil, podobně jako na začátku dvacátých let minulého století po rozpadu habsburské monarchie. Tehdy Slovinci, kdysi považovaní za „nejvěrnější“ Rakušany, poměrně rychle přijali realitu nového státu – Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (*Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*), jak zněl tehdejší oficiální název Jugoslávie – a již neexistující rakousko-uherskou monarchii ocejchovali jako „vězení národů“. Jak to bylo možné? Nebyla snad Jugoslávie zemí, se kterou se cítili Slovinci spokojení? Bylo nezávislé Slovinsko slibnější? Jak doopravdy vnímali život v jugoslávské federaci? Jaký byl jejich skutečný postoj k této zemi? Kdy došlo k obratu a proč? Doufám, že tento text přispěje k pochopení důvodů rozpadu Jugoslávie a že obohatí diskuse o legitimitě a povaze jugoslávské federace o další, empiričtější rozměr.

Občanská identifikace s Jugoslávií očima historiků

Studií, článků a knih, které se pokusily odpovědět na výše uvedené otázky, existuje nespočet. Historií poválečné Jugoslávie se řada autorů zabývala ještě před rozpadem státu a s výzkumem pokračovali i po roce 1991. Množství těchto prací, ať už pojednávaly o celé Socialistické federativní republice Jugoslávii, nebo se soustředily jen na některou z jejích součástí, vyšlo prakticky na všech kontinentech a v mnoha jazycích, nejčastěji v jihoslovanských (zejména srbštině, chorvatštině a slovinštině), za nimiž následovala angličtina, němčina a ruština.[1] V roce 1991 velká část studií hledala odpověď na otázku, co způsobilo rozpad Jugoslávie, přičemž mnozí autoři a autorky pojímali téma šířeji a hodnotili legitimitu jugoslávského státu i jeho režimu.[2] V této souvislosti bylo Slovinsko buď zcela vynecháno, nebo se mu dostalo jen okrajové pozornosti, zejména v anglicky psaných publikacích.[3]

Při hledání odpovědí na otázku, co drželo Jugoslávii pohromadě a co pojilo její obyvatele ke státu, je třeba zmínit, že často citovaní anglicky píšící autoři a autorky poukazovali na několik různých aspektů. Prakticky všichni však odmítli kdysi populární názor, že Jugoslávie byla „uměle stvořenou entitou", státem postrádajícím prvky soudržnosti, v němž tiše doutnající a všudypřítomná „etnická

[1] Česká historiografie rovněž přispěla několika cennými pracemi. Viz např. HLADKÝ, Ladislav: *Jugoslávská krize a její historické souvislosti*. Jinočany, H&H 1993; PELIKÁN, Jan – TEJCHMAN, Miroslav: *Dějiny Jugoslávie (1918–1991)*. Praha, Karolinum 1994; ŠESTÁK, Miroslav – TEJCHMAN, Miroslav – HAVLÍKOVÁ, Lubomíra – HLADKÝ, Ladislav – PELIKÁN, Jan: *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha, Lidové noviny 1998; PELIKÁN, Jan: *Jihoslovanská krize: Kořeny a souvislosti*. Praha, Karolinum 1996; RYCHLÍK, Jan – TONKOVÁ, Mária – HLADKÝ, Ladislav – KOZÁR, Aleš: *Dějiny Slovinska*. Praha, Lidové noviny 2011.

[2] Početné teorie o příčinách kolapsu Jugoslávie jsou přehledně zpracovány a komentovány v následujících dvou studiích: DRAGOVIĆ SOSO, Jasna: Why Did Yugoslavia Disintegrate: An Overview of Contending Explanations. In: COHEN, Lenard J. – DRAGOVIĆ SOSO, Jasna (eds.): *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*. West Lafayette (Indiana), Purdue University Press 2008, s. 1–39; JOVIĆ, Dejan: *Jugoslavija – država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije. 1974–1990.* Zagreb – Beograd, Prometej – Samizdat B92 2003 (anglické vydání: TÝŽ: *Yugoslavia: A State That Withered Away*. West Lafayette, Purdue University Press 2009).

[3] Ještě v roce 2005 Sabrina P. Rametová konstatovala, že „dostupné literatury v angličtině o Slovinsku je stále pomálu a lze jen doufat, že bude tento nedostatek časem napraven" (RAMET, Sabrina P.: *Thinking About Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo.* Cambridge, Cambridge University Press 2005, s. 264). To se částečně podařilo v následujícím desetiletí.

nenávist“ čekala na vzplanutí.[4] Americký historik John R. Lampe v této souvislosti tvrdí, že Jugoslávie byla „racionálním politickým řešením“ a obecně „otevřenějším a lepším místem k životu než kterékoli jiné místo v blízkém východním bloku“.[5] V tom se shoduje s Lenardem J. Cohenem, autorem jedné z prvních seriózních studií o rozpadu Jugoslávie.[6] Cohen vidí jednu z hlavních příčin zhroucení federálního státu v neschopnosti elit jednotlivých republik dosáhnout v posledních letech existence Jugoslávie vzájemného porozumění. Susan L. Woodwardová napsala s velkou dávkou rozhodnosti: „Jugoslávii nedrželo pohromadě ani tak Titovo charisma, politická diktatura nebo potlačení národního cítění jako spíše komplikované udržování rovnováhy na mezinárodní scéně a kombinace ekonomického a politického systému, který zajišťoval jejím mnoha národům vládní ochranu sociální a ekonomické rovnosti a sdílené svrchovanosti.“[7] Americká politoložka Sabrina P. Rametová naopak uvádí, že jugoslávský stát lze přirovnat k Babylonské věži, neboť byl plný konfliktů a problémů. Důvodem rozpadu byla podle ní nedostatečná demokratizace a skutečnost, že komunistický režim nerespektoval základní lidská práva. „Druhá Jugoslávie byla neudržitelná, protože byla v zásadě nelegitimní,“ napsala.[8] Jak však zjistila při širší analýze kultury, subkultury, čtenářských návyků, charakteristických znaků náboženství a podobně, v osmdesátých letech také vymizelo mnoho prvků dřívější soudržnosti. Ruský historik Sergej Romaněnko zmiňuje řadu takovýchto spojovacích prvků státnosti, jak je identifikovali vůdci Sovětského svazu a jejich poradci. Řadí mezi ně etnická pouta, rozvinutá ve většině národů Jugoslávie, systém samosprávného socialismu a jednotící roli komunistické strany (a případně Jugoslávské lidové armády).[9]

---

[4] Zřejmě nejpopulárnější anglicky psanou knihou nabízející obraz divokého Balkánu, kterým nenávist zmítala již od středověku, je titul Roberta D. Kaplana *Balkan Ghosts: A Journey Through History* (New York, St. Martin's Press 1993).

[5] LAMPE, John: *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. New York, Cambridge University Press 1996, s. 260.

[6] COHEN, Lenard J.: *Broken Bonds: The Disintegration of Yugoslavia*. Boulder – San Francisco – Oxford, Westview Press 1993.

[7] WOODWARD, Susan L.: *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War*. Washington, D.C., The Brookings Institution 1995, s. 21–22.

[8] RAMET, Sabrina P.: *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918–2005*. Washington, D.C. – Bloomington – Indianapolis, Woodrow Wilson Center Press – Indiana University Press 2006, s. 599.

[9] ROMANENKO, Sergej: Višenacionalna država i/ili višestranački sistem: SSSR i SFRJ u periodu 1985.–1991 [Vícenárodní stát a/nebo vícestranický systém: SSSR a SFRJ v období 1985–1991]. In: GABRIČ, Aleš (ed.): *Slovenska pot iz enopartijskega v demokratični system* [Slovinský přechod ze systému jedné strany na demokratický systém]. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino 2012, s. 33–52, zde s. 38–39.

Četné analýzy se zaměřily na jugoslávský politický a hospodářský systém i na situaci po roce 1974, kdy byla přijata poslední důležitá reforma ústavy. Německý odborník na Jugoslávii Viktor Meier (jehož kniha jako jedna z mála věnuje zvláštní pozornost Slovinsku) poukázal na to, že jugoslávský ústavní systém naplňoval přání i ambice většiny obyvatel.[10] Dejan Jović ve své analýze pozice Chorvatska v socialistické Jugoslávii zase upozornil na skutečnost, že po roce 1974 byl chod státu řízen jen na základě ideologického konsenzu elit Strany komunistů Jugoslávie (takže oslabený konsenzus podrýval samotnou existenci státu). Tvrdí přitom, že se jednalo o „nejúspěšnější období chorvatské politiky ve 20. století".[11] Jović je také jedním z mála autorů, který se – podobně jako Sabrina Rametová, i když jiným způsobem – přímo zabýval legitimitou jugoslávského systému a jeho podporou ve společnosti. Uplatňuje tezi, že každý režim potřebuje, aby většina obyvatel věřila v legitimitu jeho orgánů, a žádný režim nelze udržovat u moci jen represemi (ke kterým docházelo i v Jugoslávii). Zatímco legitimitu systému parlamentní demokracie určují volby, legitimita socialismu se odvíjí od jeho historického poslání, a zejména od víry, že „současná vláda je nejlepší odpovědí na výzvy, jimž lidé čelí".[12] Ve své analýze dochází k závěru, že „v období 1945 až 1986 jugoslávský politický systém nepochybně měl potřebnou podporu" – opíral se o participaci příslušných státních aktérů, zároveň byl důvěryhodný pro mnoho dalších států, a především se těšil plné podpoře širších vrstev obyvatelstva.[13]

Ačkoli jsou uvedené pohledy zkoumající názory a postoje obyvatel Jugoslávie velmi přesvědčivé, z pochopitelných důvodů jsou i značně povrchní. Nezabývají se totiž specifickou povahou veřejného mínění, které je často považováno za proměnlivé a jehož dlouhodobá dynamika není vždy zřejmá, což dvojnásob platí v nedemokratických režimech. Doposud se bádání soustředilo převážně na jugoslávský stát a elity, což je samozřejmě z mnoha důvodů přínosné. Pro přednostní zřetel na komplexní analýzu chování elit existuje řada pádných důvodů, mimo jiné ten, že empirická část podobného výzkumu je dána i povahou zdrojů. Jakožto

[10] MEIER, Viktor: *Zakaj je razpadla Jugoslavija* [Proč se rozpadla Jugoslávie]. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče 1996, s. 26 (původní německé vydání: TÝŽ: *Wie Jugoslawien verspielt wurde*. München, C. H. Beck 1995).

[11] JOVIĆ, Dejan: Hrvatska u socialističkoj Jugoslaviji [Chorvatsko v socialistické Jugoslávii]. In: *Reč*, roč. 21, č. 75 (2007), s. 61–99, zde s. 97 (kratší anglická verze: TÝŽ: Reassessing Socialist Yugoslavia, 1945–90: The Case of Croatia. In: DJOKIĆ, Dejan – KER-LINDSAY, James (eds.): *New Perspectives on Yugoslavia: Key Issues and Controversies*. London – New York, Routledge 2011, s. 117–142).

[12] Tamtéž, s. 73 (chorvatské vydání).

[13] Tamtéž, s. 74.

badatelé máme obvykle přístup ke kompletní dokumentaci státních orgánů, stejně jako k prohlášením, rozhovorům a vzpomínkám politiků.[14]

Takové studie mají však svá omezení,[15] která lze popsat prostřednictvím často citovaného prohlášení z roku 1989: „Slovinsko rozhodlo o změně své ústavy." Technicky vzato je toto prohlášení velmi přesné, protože v té době byla přijata řada doplňků ústavy. Kdo však tyto změny prosazoval, čí zájmy sledovaly a kdo je podpořil? Byl to tehdejší předseda Svazu komunistů Slovinska (*Zveza komunistov Slovenije*), tedy slovinské komunistické strany, Milan Kučan a jeho spolupracovníci? Ačkoli ústavní doplňky nakonec přijalo Shromáždění Socialistické republiky Slovinska (*Skupščina Socialistične republike Slovenije*), složené z mnoha delegátů s odlišnými názory, lze se ptát, zda s ohledem na nepřímý a velmi složitý volební systém bylo toto shromáždění vůbec legitimní. Otázka tedy zní: měla veškerá rozhodnutí přijatá shromážděním skutečnou podporu slovinského obyvatelstva, nebo alespoň jeho většiny?

Také většina studií slovinských historiků a historiček, které se zabývají obdobím socialistické Jugoslávie, ukazuje, že Jugoslávie byla státem, který obyvatelstvo z různých důvodů vítalo a podporovalo. Autoři analyzovali řadu faktorů, přičemž pro pozici Slovinska definovali jako nejdůležitější dva z nich: v první řadě to byla skutečnost, že socialistická Jugoslávie zahrnovala rozlehlé části slovinského území, které po první světové válce na základě Rapallské smlouvy připadlo Italskému království. Navíc s první slovinskou ústavou se Slovinsko ustavilo jako politická jednotka úplně poprvé a na deklaratorní úrovni.[16] Ústava zaručovala Slovinsku status republiky v nové federaci.[17]

---

[14] Srv. GORDY, Eric: On the Current and Future Research Agenda for Southeast Europe. In: BIEBER, Florian – GALIJAŠ, Armina – ARCHER, Rory (eds.): *Debating the End of Yugoslavia*. Farnham (England) – Burlington (Vermont), Ashgate 2014, s. 12–13.

[15] Tamtéž, s. 14. Eric Gordy v tomto ohledu mluví o „zkreslujícím efektu".

[16] V době habsburské monarchie žilo slovinské obyvatelstvo v rámci tzv. historických území (*historisches Land*), tedy Kraňska, Štýrska, Korutan, Gorice a Gradiška, Istrie a části Uher. Po vzniku Království SHS (1918) a Království Jugoslávie (1929) žili Slovinci nejprve v jurisdikci správních jednotek Maribor a Lublaň, později Drávské bánoviny. Jednalo se však pouze o správní jednotky.

[17] Nejúplnější přehled historie Slovinska z období socialistické Jugoslávie nabízí sborník: FISCHER, Jasna (ed.): *Slovenska novejša zgodovina* [Slovinské soudobé dějiny], sv. 2: *Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992* [Od programu Velkého Slovinska k mezinárodnímu uznání Slovinské republiky 1848–1992]. Ljubljana, Mladinska knjiga – Inštitut za novejšo zgodovino 2005. Srv. také VODOPIVEC, Peter: *Od Pohlinove slovnice do samostojne slovenske države* [Od Pohlinovy gramatiky k samostatnému slovinskému státu]. Ljubljana, Modrijan 2006; PIRJEVEC, Jože: *Jugoslavija 1918–1991: Nastanek, razvoj in razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije* [Jugoslávie 1918–1991: Vznik, rozvoj a rozpad Karadjordjevičovy a Titovy Jugoslávie]. Koper, Lipa 1995.

Zdenko Čepič dospěl k závěru, že zatímco Jugoslávie rychle získala nálepku „širší vlasti", Slovinsko jeho obyvatelé vnímali jako „vlast v užším smyslu", a dokud jugoslávský stát „nedospěl ke svému konci", měli k němu pozitivní postoj.[18] Hospodářský vývoj Slovinska v rámci bývalé Jugoslávie byl příznivý, protože nejsevernější republika federace vynikala v oblasti vývozu, produktivity a efektivity investic. Podíl slovinského hrubého domácího produktu na produktu celé Jugoslávie dosahoval patnácti až sedmnácti procent a podíl exportu byl čtvrtinový.[19] Hlavním odbytištěm pro Slovinsko byla přirozeně Jugoslávie a stejně tak suroviny a potraviny, které samo neprodukovalo, dováželo z ostatních republik. Struktura obchodní výměny s těmito republikami byla po celou dobu stabilní.[20] Životní úroveň ve Slovinsku se tak postupně zvyšovala. V období 1968 až 1988 byla úroveň vybavení domácností trvanlivým spotřebním zbožím vyšší než dříve ve všech socioekonomických kategoriích domácností (na konci osmdesátých let byla většina domácností vybavena sporákem, lednicí, pračkou a televizí, šestašedesát procent domácností vlastnilo automobil).[21] Tvář Slovinska utvářela jugoslávská kultura a hudební scéna stejně jako úspěchy jugoslávských a slovinských sportovců.[22] Postoj státních struktur ke slovinskému jazyku se zlepšil, přesto však jazyková otázka zůstávala jedním z neuralgických bodů federace.[23]

Podle slovinských historiků se Jugoslávie potýkala s řadou problémů a jazyková otázka byla jen jedním z nich. Poměry v jugoslávské federaci i postavení Slovinska v jejím rámci ovlivňovaly komunistické represe, autoritářský režim a omezení základních svobod stejně jako řada krizí a reforem politického a hospodářského systému. Ačkoli bylo zavádění ústavního systému z roku 1974 předmětem časté

[18] ČEPIČ, Zdenko: Misli in dejstva: Izhodišča [Myšlenky a fakta: Východiska]. In: TÝŽ (ed.): *Slovenija v Jugoslaviji* [Slovinsko v Jugoslávii]. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino 2015, s. 5–20, zde s. 8.

[19] Viz LORENČIČ, Aleksander: Kako smo živeli v drugi Jugoslaviji: Oris dogajanja v luči izbranih kazalnikov [Jak jsme žili v druhé Jugoslávii: Nástin událostí ve světle vybraných ukazatelů]. In: *Tamtéž*, s. 131–144.

[20] Viz PRINČIČ, Jože: Blagovna menjava Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami (1945–1991) [Výměna zboží Slovinska s jinými jugoslávskými republikami (1945–1991)]. In: *Tamtéž*, s. 145–170.

[21] Viz RENDLA, Marta: Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji [Životní úroveň Slovinců v druhé Jugoslávii]. In: *Tamtéž*, s. 171–200.

[22] Viz ČUČEK, Filip: Slovenski vrhunski šport v jugoslovanskem okviru (1945–1991) [Slovinský vrcholový sport v jugoslávském rámci (1945–1991)]. In: *Tamtéž*, s. 257–274.

[23] Viz GABRIČ, Aleš: Uveljavljanje slovenščine kot uradnega jezika po drugi svetovni vojni [Uzákonění slovinštiny jako úředního jazyka po druhé světové válce]. In: *Tamtéž*, s. 213–239.

kritiky, podle některých autorů umožnilo postupnou obnovu parlamentarismu ve slovinském politickém systému a širší legitimizaci republikových elit.[24]

Je třeba též zmínit, že mnoho politicky motivovaných historických publikací ve Slovinsku zobrazuje Jugoslávii buď jako totalitární vězení pro Slovinsko, anebo jako socialistický ráj pro pracující třídu. Závěry většiny slovinských historických prací však obecně naznačují, že Slovinsko hrálo při utváření obrazu jugoslávského státu významnou roli, přestože zaujímalo pouze 7,9 procenta území a přestože Slovinci představovali jen 8,4 procenta celkové populace Jugoslávie.

Slovinské výzkumy veřejného mínění

Je zřejmé, že dynamiku postojů lidí v určitém státě lze rekonstruovat mnoha způsoby. Každý pak vede k pouze přibližnému zjištění, které může být někdy výstižné, ale jen málokdy obsáhne veškeré aspekty sociálních otázek a ještě méně často umožňuje porovnat konkrétní postoje v čase. Podobné snahy mohou navíc vycházet pouze z dobře podložených výzkumů veřejného mínění, kterých však bylo v socialistických zemích realizováno jen velmi málo.

Ve východoevropských zemích převládal názor, že seriózní sociologický výzkum veřejného mínění je zcela irelevantní. V Sovětském svazu tyto aktivity zajišťovala tajná politická policie a stranický aparát, data se získávala rovněž prostřednictvím „sebekritiky". Stanisław Kwiatkowski, člen Ústředního výboru Polské sjednocené dělnické strany a hlavní politický poradce generála Wojciecha Jaruzelského, uváděl jako jeden z důvodů, že „obraz diferencované společnosti, který vyplýval z výzkumu veřejného mínění, neodpovídal v té době povinné tezi o morální a politické jednotě národa".[25] V sedmdesátých a osmdesátých letech, zejména po začátku Gorbačovovy perestrojky, se výzkumy veřejného mínění realizovaly v téměř všech socialistických zemích, nebyly však příliš spolehlivé. Lidé často nedůvěřovali výzkumníkům nebo nevěřili anonymitě výzkumů, vzorky nebyly reprezentativní a podobně.[26] V Československu výsledky neveřejných výzkumů – slovenská socioložka Zora Bútorová mluví spíš o „pseudovýzkumu" – byly

[24] Viz GAŠPARIČ, Jure: Slovenian Socialist Parliament on the Eve of the Dissolution of the Yugoslav Federation: A Feeble "ratification Body" or Important Political Decision-Maker? In: *Prispevki za novejšo zgodovino* [Příspěvky k soudobým dějinám], roč. 55, č. 3 (2015), s. 41–59 (zvláštní číslo „Complex Parliaments in Transition: Central European Federations facing Regime Change").

[25] Citováno podle: HENN, Matt: Opinion Polling in Central and Eastern Europe under Communism. In: *Journal of Contemporary History*, roč. 33, č. 2 (duben 1998), s. 229–240, zde s. 232.

[26] Tamtéž.

určeny pro ústřední výbor komunistické strany. Veřejnost často ani netušila, že nějaký Ústav pro výzkum veřejného mínění existuje.[27]

Ve Slovinsku byla situace odlišná. Přijetí nové jugoslávské ústavy v roce 1963, která posilovala „samosprávný" model, vytvářelo dojem, že země postupně směřuje k demokratizaci. Ve slovinských médiích se tehdy vedly kritické veřejné debaty o budoucnosti socialismu a po nějakou dobu vycházel i kontroverzní intelektuální časopis *Perspektive*. Současně však nastala hospodářská stagnace, kterou se politické vedení snažilo o dva roky později řešit ekonomickou reformou. Její neúspěch ovšem způsobil všeobecnou nespokojenost obyvatel, kteří se potýkali s růstem cen a stoupající nezaměstnaností. Problém s nezaměstnaností vláda vyřešila otevřením hranic, kdy právo volně cestovat do zahraničí získal každý občan, až na výjimky dané státněbezpečnostními důvody. Tak vznikl slovinský a jugoslávský fenomén lidí pracujících přechodně či dlouhodobě v zahraničí, zejména ve Spolkové republice Německo, pro něž se vžil německý termín *Gastarbeiter*. Otevření hranic mělo zároveň ukázat, že jugoslávský model socialismu se odlišuje od modelů zavedených v jiných zemích východní Evropy, čehož dokázala využít státní propaganda, která chytře prezentovala Jugoslávii jako jedinou komunistickou zemi na světě s otevřenými hranicemi. V každém případě to znamenalo, že se Jugoslávie otevřela kulturnímu vlivu Západu a že v její politice převládly na určitou dobu reformní tendence. Začalo období „stranického liberalismu".[28]

V této atmosféře nebylo překvapením, když na konci roku 1966 skupina slovinských badatelů (Maksimilijan Jezernik, France Vreg, Bojan Kavčič a Niko Toš) vystoupila s prohlášením, že výzkum veřejného mínění „nemá ve Slovinsku významnější tradici", že není nikdo, kdo by takový výzkum mohl realizovat, a že by tudíž na Fakultě politologie Univerzity v Lublani mělo vzniknout Centrum pro výzkum veřejného mínění.[29] Slovinské politické vedení návrh podpořilo, jelikož si uvědomovalo, že v opačném případě se „mohou objevit různé primitivní metody, které nahradí profesionální výzkum veřejného mínění".[30] Fakulta politologie, později přejmenovaná na Fakultu sociologie, politologie a žurnalistiky a dnes nesoucí název Fakulta sociálních věd, tak skutečně zahájila ambiciózní projekt

[27] BÚTOROVÁ, Zora: Verejná mienka: Zdroj pohybu, sila zotrvačnosti. In: BÚTORA, Martin – BÚTOROVÁ, Zora – KOLLÁR, Miroslav – MESEŽNIKOV, Grigorij (eds.): *Kde sme? Mentálne mapy Slovenska*. Bratislava, IVO – Kalligram 2010, s. 303–335, zde s. 304.

[28] VODOPIVEC, P.: *Od Pohlinove slovnice do samostojne slovenske države*, s. 386–401 (viz pozn. 17); REPE, Božo – PRINČIČ, Jože: *Pred časom: Portret Staneta Kavčiča* [Před časem: Portrét Staneho Kavčiče]. Ljubljana, Modrijan 2009.

[29] Návrh na vytvoření Centra pro výzkum veřejného mínění (*Center za raziskovanje javnego mnenja* – CJM) je dostupný v archivu této instituce (viz www.cjm.si).

[30] Jak uvedl ve slovinském parlamentním shromáždění republikový premiér Janko Smole (citováno podle deníku *Delo* z 21. října 1966).

„Slovinské veřejné mínění“, který probíhá bez přerušení dodnes. Zahrnuje velké reprezentativní vzorky populace a vychází ze standardizovaných sociologických šetření.[31] Podobný výzkum se neuskutečnil v žádné jiné jugoslávské republice.

Co se týká hodnověrnosti výzkumu, jeho dlouholetý vedoucí Niko Toš na konci osmdesátých let uvedl, že zpočátku výzkumný tým čelil několika „pokusům o vměšování“ do své práce i snaze přemístit výzkum pod „bezpečnou“ záštitu nejmasovější politické organizace republiky – Socialistického svazu pracujícího lidu (*Socialistična zveza delovnega ljudstva*). Zhruba od poloviny sedmdesátých let se však již podobné pokusy o kontrolu výzkumu veřejného mínění neobjevovaly a postupně se politici začali o jeho výsledky skutečně zajímat.[32]

Ve prospěch hodnověrnosti výzkumu nehovoří jen skutečnost, že politici sledovali výsledky se zájmem a rychle na ně reagovali, nýbrž především metodologie výzkumu. Získané vzorky byly reprezentativní, dotazníky standardizované a otázky připravené výzkumníky v souladu s jejich výzkumnými zájmy a s tím, co společnost vnímala jako důležité. Výzkum se realizoval prostřednictvím osobních rozhovorů, které vedli odborně vyškolení tazatelé.[33] Nabízí se ovšem pochybnost, nakolik byly otázky a odpovědi týkající se společenských témat ovlivněny konformismem tazatelů i respondentů. Je možné, že výzkumníci bezděčně formulovali otázky způsobem, který už indikoval odpověď (například: Myslíte si, že bychom měli pomáhat jiným republikám?), nebo že respondenti odpovídali více či méně v souladu s očekávanými společenskými hodnotami. Tomu se však nelze zcela vyhnout ani v současných výzkumech veřejného mínění.

Slovinské výzkumy jsou cenné mimo jiné proto, že nastiňují vývoj veřejného mínění během dlouhého časového období, v různých společenských systémech a v různých státech (Jugoslávie, Slovinská republika). Spokojenost se systémem deklarovaná v sedmdesátých letech mohla vycházet z konformismu. Důležité

[31] Výzkumu se účastnilo pětadvacet dospělých osob z každé ze stovky oblastí tehdejší Socialistické republiky Slovinsko, vzorek zahrnoval 2475 lidí. Srv. TOŠ, Niko ad.: *Slovensko javno mnenje 1968* [Slovinský výzkum veřejného mínění 1968]. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Visoka šola za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnego mnenja [Univerzita v Lublani, Fakulta sociologie, politologie a žurnalistiky, Centrum pro výzkum veřejného mínění] 1968 (realizace); Ljubljana, University of Ljubljana, Slovenian Social Science Data Archives 1999 (distribuce). Dostupné z: https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm68/ (cit. 2021-02-14). – Slovinský sociálněvědní datový archiv v roce 1999 obdobně zveřejnil i další slovinské výzkumy veřejného mínění z období SFRJ. V dalších poznámkách se na ně odkazuje zkráceně názvem *Slovensko javno mnenje* s příslušným vročením a eventuálně internetovou stránkou.

[32] Prohlásil to v rozhovoru v časopise *Nin* 2. srpna 1987.

[33] Viz TOŠ, Niko: Projekt Slovensko javno mnenje [Projekt Slovinské veřejné mínění]. In: TOŠ, Niko (ed.): *Vrednote v prehodu* [Hodnoty v přechodu], sv. 1: *Slovensko javno mnenje 1968–1990*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede – IDV – CJMMK 1997, s. xiv–xxiv.

však je, že máme možnost sledovat, jak se názory a postoje lidí v osmdesátých letech měnily. Pojďme se podívat na výsledky detailněji.

Země mnoha výhod

V roce 1968, kdy proběhl první výzkum, většina lidí ve Slovinsku mínila, že život v Jugoslávii jim nabízí ve srovnání s životem v jiných evropských zemích a ve Spojených státech amerických řadu výhod. Hodnotili jej lépe než život v zahraničí díky možnostem pracovní kariéry, vzdělání a bohatého kulturního života, díky péči o nemocné a nezaměstnané, a dokonce i s ohledem na hospodářský vývoj, náboženství, reputaci státu, jeho přírodní krásy, vztahy mezi lidmi a šance ovlivnit společenská rozhodnutí. Hůře si Jugoslávie podle jejich mínění vedla pouze v rozvoji vědy a technologií, ačkoli její hodnocení i v této oblasti bylo poměrně vysoké. Respondenti smýšleli o své zemi jako o zemi mnohých výhod, vedené mužem s největší zásluhou na světovém míru – prezidentem Socialistické federativní republiky Jugoslávie a předsedou Svazu komunistů Jugoslávie Josipem Brozem-Titem.[34]

V roce 1968 se v celé Jugoslávii včetně Slovinska šířil takzvaný stranický liberalismus. V roce označovaném jako období „hledání a uvolnění" mělo dojít ke korekci a vylepšení myšlenek jugoslávského socialismu.[35] Byla to také doba otevřených hranic a počátku konzumerismu v Jugoslávii, což významně ovlivnilo zejména Slovinsko, které mělo dlouhou hranici na severu s Rakouskem a na západě s Itálií. Životní úroveň se postupně zvyšovala a dále přispívala k legitimitě režimu.[36] Ve Slovinsku, na rozdíl od Chorvatska a Srbska, nedošlo v roce 1968 k žádným větším protestům a slovinská vláda vedená Stanem Kavčičem se těšila široké podpoře.

[34] V odpovědi na otázku, kdo se v té době nejvíce zasloužil o světový mír, 82,6 procenta respondentů na prvním místě uvedlo Tita, následoval John Fitzgerald Kennedy se 43,1 procenta.

[35] Srv. VODOPIVEC, Peter: Od poskusov demokratizacije (1968–1972) do agonije in katastrofe (1988–1991) [Od pokusů o demokratizaci (1968–1972) k agonii a katastrofě (1988–1991)]. In: ČEPIČ, Zdenko (ed.): *Slovenija – Jugoslavija: Krize in reforme 1968/1988* [Slovinsko – Jugoslávie: Krize a reforma 1968/1988]. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino 2010, s. 13–27, zde s. 8–9.

[36] Srv. PATTERSON, Patrick Hyder: *Bought & Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. Ithaca (New York) – London, Cornell University Press 2011.

Tabulka 1: Která země nabízí v uvedených oblastech výhody v porovnání s jinými zeměmi (v procentech)?[37]

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
Jugoslávie	47,1	56,7	36,3	56,9	48,3	24,8	75,6	23,9	68,5	48,5	51,4
SSSR	2,3	7	4,6	1,5	0,1	3,6	1,1	24	0,1	0,9	3,1
USA	4,6	1,5	1,9	1,7	1,8	9,4	0,3	8,6	0,1	0,5	0,3
Itálie	0,5	0	2,1	0,4	12,7	1,1	0,2	0,5	2,4	0,5	0,2
Rakousko	0,7	0,2	0,5	0,8	1,7	0	0,1	0,1	0,4	0,2	0,2
Německo	4,2	1,3	2,2	1,3	1,2	13,5	0	9,6	0,5	0,3	0,7
Skandinávské země	1,9	1,1	1,3	3,4	0,2	5,2	0,8	0,9	0,4	0,4	1,1
Švýcarsko	1,5	0,5	0,4	0,7	0,3	3,8	2,1	0,4	5,7	0,4	0,3
Ostatní socialistické země	0,3	0,2	0,4	0,3	0,1	0,2	0,4	0,2	0,2	0,2	0,5
Jiné západní země	1,3	1,6	4,7	1,4	1,4	4,3	0,8	4,1	2	1,5	0,4
Žádná	1,1	0,6	1,1	2,3	1,1	1,1	0,7	0,5	0,2	2,6	6,3
Nevím	34,4	29,9	44,4	29,3	31,1	32	17,8	27,1	19,6	43,9	35,5

1. kariérní možnosti; 2. možnosti vzdělání; 3. bohatý kulturní život; 4. péče o nemocné a nezaměstnané; 5. pozice v regionu a vztahy mezi církví a státem; 6. dobrá hospodářská situace (hospodářský vývoj země); 7. mírová politika a pověst ve světě; 8. rychlý rozvoj vědy a technologií; 9. přírodní krásy; 10. možnosti většiny lidí ovlivnit společenská rozhodnutí; 11. sounáležitost a rovnost mezi lidmi

[37] TOŠ, N. ad.: *Slovensko javno mnenje 1968.*

V následujících letech se mínění z roku 1968 příliš neměnilo. V roce 1972 Slovinci stále vnímali Jugoslávii jako zemi mnoha výhod, která ovšem zjevně zaostávala v hospodářské oblasti. Ekonomicky nad Jugoslávií přesvědčivě vítězila nová domovina Jugoslávců migrujících za prací – Spolková republika Německo. Jugoslávie stále zaostávala ve vědeckém a technickém pokroku, v němž jednoznačně vedly Spojené státy americké.[38] Avšak jen o tři roky později se indikátory týkající se hospodářství a vědy o poznání zlepšily. Lidé ve Slovinsku se nyní domnívali, že jejich „širší" vlast nabízí výhody oproti ostatním zemím již ve všech ohledech.[39] Podobné postoje přetrvávaly i v letech 1980 až 1984.[40] Čtyři roky po Titově smrti si společný stát uchovával ve slovinských očích některé ze svých výhod, přestože opět zaostával v hospodářském vývoji a vědeckém pokroku. Následky hospodářské krize byly v té době již zjevné.

(Ne)spokojenost s životní úrovní a nezájem o politické otázky

Jugoslávie sice v porovnání s jinými státy nabízela výhody, to však v žádném případě neznamenalo, že by slovinští obyvatelé byli se vším v zemi zcela spokojeni. Problematicky vnímali často svou životní úroveň. V roce 1968 na otázku, co by si přáli kromě zdraví, štěstí a míru, dvaapadesát procent respondentů odpovědělo, že lepší životní úroveň. Lze předpokládat, že lepší životní podmínky viděli například v sousedním Rakousku, jejich domácí kupní síla však nepochybně rostla. Zatímco v roce 1960 musel člověk s průměrným příjmem pracovat tři hodiny, aby si vydělal na nákup jednoho litru jedlého oleje, v roce 1970 to bylo již méně než jednu hodinu. V roce 1960 musel člověk pracovat padesát hodin, aby si mohl koupit pánské boty, ale o deset let později stačilo pracovat již jen dvacet hodin.[41]

Se vším ostatním byli lidé převážně spokojení. Pokud již dávali najevo nějakou nespokojenost, což nebylo příliš časté, pak si stěžovali, že jen málo lidí s vhodnou kvalifikací zastává řídící místa a že ohodnocení jejich práce je nedostatečné. Kritizovali tedy špatnou personální a podnikovou politiku. Na dotaz, proč si podle

[38] TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1972*. Dostupné z: https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm72/ (cit. 2021-02-14).

[39] TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1975/76*. Dostupné z: https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm/76/ (cit. 2021-02-14).

[40] TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1980*. Dostupné z: https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm/80/ (cit. 2021-02-14); TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1984*. Dostupné z: https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm/84/ (cit. 2021-02-14).

[41] Viz FISCHER, J. (ed.): *Slovenska novejša zgodovina*, sv. 2, s. 1089 (viz pozn. 17).

nich tolik jejich krajanů hledá zaměstnání v zahraničí, respondenti nejčastěji odpovídali (66,4 procenta), že je k tomu vede snaha zvýšit svou životní úroveň.[42]

Již v následujícím desetiletí se však vnímání lidí ve Slovinsku začalo rychle měnit: jejich přání dosáhnout na vyšší životní úroveň se začínalo stávat realitou. V roce 1970 většina dotazovaných uvedla, že ve spojení se svou zemí nepociťují téměř žádný problém a že jejich životy jsou lepší než o rok dříve. Když měli respondenti v letech 1975 a 1976 porovnat svou současnou situaci i situaci svých rodin s poměry po osvobození Jugoslávie, hodnotili ji v 58,3 procentech případů jako „výrazně lepší" a v 35,9 procentech jako „lepší". Většina z nich to přičítala zvýšení své životní úrovně.[43] Pozitivní trend, který se odrážel v hodnocení životní úrovně, byl zřejmý až do osmdesátých let, kdy propukla krize a situace se změnila. V roce 1983 si obyvatelé Slovinska začali uvědomovat zhoršení své životní úrovně, a co je ještě důležitější, rovněž předpokládali, že se v dalším roce bude dále zhoršovat.[44] Podobné odpovědi poskytovali respondenti až do konce desetiletí.

Pro mnoho lidí ve Slovinsku představovala sedmdesátá léta nejlepší období, ačkoli v historiografii je toto období často nazýváno „olověnými léty" (v souvislosti s ideologickým tlakem vedení svazu komunistů po střetu se stranickými liberály). Životní úroveň se dále zvyšovala, hranice byly otevřené, objevil se „nákupní turismus" a ve Slovinsku začaly vyrůstat moderní obchodní domy.[45] V širším kontextu Jugoslávie považují někteří badatelé počínající konzumerismus sedmdesátých let za jednu z příčin rozpadu Jugoslávie. Krize v osmdesátých letech pak přinutila značnou část lidí vzdát se všeho, na co si v sedmdesátých letech zvykli, což byl také jeden z důvodů zpochybnění legitimity režimu.[46]

Do druhé poloviny osmdesátých let stály politické záležitosti do určité míry na okraji zájmu obyvatel Jugoslávie, nebo přinejmenším některých jejích regionů, včetně právě Slovinska. Když se na přelomu let 1970 a 1971 měli rozhodnout, nakolik se zajímají o ty či ony oblasti života společnosti, nakolik je ovlivňují a zda by si v nich přáli něco změnit, administrativní a politické záležitosti je zajímaly zdaleka nejméně. Až jednašedesát procent respondentů si zde nevybralo ani jednu z nabízených možností. Podobný nezájem byl zjištěn i v letech 1973, 1975 a 1976. V roce 1973 celé 37,3 procenta dotazovaných nevěděly o debatě, která se vedla o nové ústavě, a devětačtyřicet procent jich uvedlo, že o debatě jen náhodou něco

[42] TOŠ, N. ad.: *Slovensko javno mnenje 1968*.

[43] TOŠ, N. ad.: *Slovensko javno mnenje 1975/76*.

[44] TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1983*. Dostupné z: https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm/83/ (cit. 2021-02-14).

[45] Viz ČEPIČ, Zdenko: Demografske in socialne spremembe [Demografické a sociální změny]. In: FISCHER, J. (ed.): *Slovenska novejša zgodovina*, sv. 2, s. 1127–1139.

[46] Srv. PATTERSON, P. H.: *Bought & Sold*, s. 314–320 (viz pozn. 36).

zaslechli.[47] Lidé sice pravidelně chodili k volbám, ale od roku 1968 jako hlavní důvod své účasti na tomto aktu uváděli „splnění občanských povinností"; na tom, kdo bude zvolen do parlamentu nebo jiného zastupitelského orgánu, jim už tolik nezáleželo.[48] Na otázku, zda politika Svazu komunistů Slovinska odpovídá zájmům většiny, lidé v sedmdesátých a osmdesátých letech dávali nejčastěji neurčitou a neutrální odpověď „částečně", případně volili rezervovanou formulaci „nejsem dostatečně obeznámen se situací".[49] Politika v tradičním slova smyslu byla pro ně relativně nedůležitým tématem až do druhé poloviny osmdesátých let, kdy si její význam začali uvědomovat.

Odpovědi respondentů lze alespoň částečně přičíst na vrub konformismu, zejména v souvislosti s dvěma faktory – významným zvýšením životní úrovně a důrazem kladeným na „společenské třídy" a „revolučního ducha". Za těchto okolností si lidé obvykle užívají výhod a raději se politickými otázkami nezabývají. Příčinou podobného chování není ani tak strach jako spíše pohodlí a politický oportunismus. Nejzávažnějších protistátních deliktů, v novelizovaném trestním zákoníku definovaných jako „zločiny proti základům socialistického samosprávného zřízení", bylo ve Slovinsku spácháno jen minimum (přibližně třicet osob bylo za ně odsouzeno v polovině sedmdesátých let, na konci desetiletí ale už ani jedna).[50] Navíc poté co byla v roce 1974 přijata poslední jugoslávská ústava, jugoslávský experiment samosprávného socialismu se ocitl na svém vrcholu. Na základě

[47] TOŠ, N. ad.: *Slovensko javno mnenje 1970/71*. Dostupné z: https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm/71/ (cit. 2021-02-14); TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1973*; TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1975/76*.

[48] V roce 1969, po přímých volbách do Republikové rady Slovinského shromáždění, většina respondentů zdůvodňovala svou účast zájmem na tom, kdo zasedne v parlamentu. V roce 1972 však opět většina respondentů odpověděla, že účastí ve volbách plní své občanské povinnosti. A v letech 1978 a 1981–1982 si to myslela ještě větší část dotázaných. (TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1968*; TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1969* (dostupné z: https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm/69/, cit. 2021-02-14); TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1972*; TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1978* (dostupné z: https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm/78/, cit. 2021-02-14); TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1981/82* (dostupné z: https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm/82/, cit. 2021-02-14).)

[49] V roce 1987 bylo stále nejčastější odpovědí na otázku, zda je politika vedení země v souladu se zájmy většiny, „částečně v souladu", ale varianta „není v souladu" poprvé skončila na druhém místě. (TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1970/71*; TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1981/82*; TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1983*; TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1984*; TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1986* (dostupné z: https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm/86/, cit. 2021-02-14); TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1987* (dostupné z: https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm/87/, cit. 2021-02-14.)

[50] ČEPIČ, Zdenko: Oživljanje politične revolucionarnosti [Oživení politického revolucionářství]. In: FISCHER, J. (ed.): *Slovenska novejša zgodovina*, sv. 2, s. 1117–1127.

ústavy, jejímž hlavním tvůrcem byl slovinský politik Edvard Kardelj (na Západě díky svým teoriím označovaný za jejího „ideologického architekta"), se stát pomalu „vytrácel", zatímco společnost se atomizovala a fungovala v malých autonomních buňkách (podniky, ústavy, organizace, školy a podobně). Na samosprávném řízení se ve funkcích různých delegátů podílela velká část občanů; na konci sedmdesátých let bylo delegáty více než tři sta tisíc ze dvou milionů obyvatel Slovinska.[51] To byl také důvod, proč byl systém neefektivní a netransparentní a politický jazyk jen obtížně srozumitelný, což lidi dále odrazovalo od zájmu o politiku. Paradoxně tak zamýšlená politizace mas vyústila v mírnou depolitizaci.

Vztahy mezi národy a republikami

V roce 1978, po více než třech desetiletích od vzniku druhé Jugoslávie, lidé vnímali Slovinsko jako zcela zřejmou a nedílnou součást společného státu. Vztahy Slovinska s ostatními republikami a autonomními oblastmi považovali za „dobré" ve všech oblastech. Různé lokality v zemi byly dobře propojené a mezi lidmi byly navázané osobní kontakty.[52] Z pohledu svých obyvatel bylo Slovinsko s ostatními částmi státu nepochybně úzce integrované.

Tabulka 2: Jak dobře je Slovinsko propojeno s ostatními jugoslávskými republikami a socialistickými autonomními oblastmi v různých sférách (v procentech)?[53]

Oblast	Velmi špatně	Špatně	Průměrně	Dobře	Velmi dobře	Nevím	Bez odpovědi
Hospodářství	0,3	3,6	19	51,9	7,8	17	0,4
Doprava	0,6	6,7	15,6	53,8	8,3	14,6	0,3
Zaměstnanost	0,4	3,2	13,5	55,2	10,5	16,7	0,5
Kultura	0,6	6,6	19,2	44,8	5,2	23,1	0,4
Věda	0,3	4,9	16,6	43,4	4,7	29,7	0,4
Vzdělávání	0,9	7,6	15,4	45,5	4,9	25,4	0,4
Zdravotnictví	0,9	6,4	16,1	43,3	5	27,8	0,5
Spojení mezi městy	0,3	4,3	15,9	51,2	8,9	19	0,4
Osobní kontakty	0,9	4,9	20,6	49,2	7,7	16,4	0,4

[51] VODOPIVEC, P.: *Od Pohlinove slovnice do samostojne slovenske države*, s. 386–421 (viz pozn. 17).

[52] TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1978.*

[53] *Tamtéž.*

Jak je vidět, kontext, v němž lidé vnímali společenský rozvoj, byl nesporný. Obyvatelé Slovinska se cítili být součástí Jugoslávie, země mnoha výhod, do níž byla jejich republika plně začleněná. Stejný státní rámec však sdílely i jiné republiky a další „jugoslávské národy". Jakékoli „spojení" mezi nimi přirozeně muselo mít jasné důvody. Jak tyto národy, tak i jednotlivci si museli spočítat, co je s jinými národy a jejich příslušníky spojuje a co naopak rozděluje. Z odpovědí respondentů vyplývá, že spojujících prvků bylo několik. Shodovali se zejména na dvou z nich, a to se nezměnilo od konce šedesátých až do konce osmdesátých let – na jedné straně to byl národněosvobozenecký boj za druhé světové války a na druhé straně jednota a bratrství jugoslávských národů. Ať již vědomě, či nevědomě, lidé věřili, že jejich země je dílem společného boje za druhé světové války na straně spojenecké koalice proti okupantům a že byla vybudována svými sjednocenými národy v souladu s principem „bratrství". Tyto dva principy zásadně odlišovaly socialistickou Jugoslávii od jejího předchůdce, Království Jugoslávie, jehož existenci národnostní problémy naopak negativně poznamenaly.[54] Respondenti dále uváděli následující faktory integrace: spřízněnost národů Jugoslávie, obranu a bezpečnostní důvody (Jugoslávská lidová armáda), samosprávný socialismus jako jedinečný politický systém a jednotný stát v čele se Svazem komunistů Jugoslávie (zejména na začátku osmdesátých let).

Kromě nezpochybnitelných důvodů, které jugoslávské republiky spojovaly, tu byla i řada jevů, které je (i když v menší míře) naopak rozdělovaly. Mezi nejdůležitější z nich – což se nejvýrazněji projevilo v roce 1987 – patřily rozdíly v pracovních návycích a jazykové odlišnosti. Tyto diference zjevně existovaly i přes spřízněnost národů; domnívali se snad lidé, že jazyky nejsou základním výrazem národní jedinečnosti? Spíše naopak: Slovinci vnímali jazyk jako základní prvek své identity a nahlíželi na vztahy mezi jednotlivými národy Jugoslávie prizmatem jazykové otázky.[55] Tato citlivost k jazykovým odlišnostem zřejmě znamenala zdůraznění obecných rozdílů mezi Slovinci a ostatními obyvateli Jugoslávie.

„Slovince a ostatní národy" také rozdělovaly kulturní tradice, náboženská příslušnost, odlišný smysl pro pořádek, různá životní úroveň, rozdílné hospodářské přínosy a geografické vzdálenosti.[56] Výsledek byl však vždy stejný: i když jsme

[54] Pro srovnání s Chorvatskem viz JOVIĆ, D.: Hrvatska u socialističkoj Jugoslaviji, s. 66–67 (viz pozn. 11).

[55] Blíže k jazykové otázce viz GABRIČ, A.: Uveljavljanje slovenščine kot uradnega jezika po drugi svetovni vojni (viz pozn. 23).

[56] TOŠ, N. ad.: *Slovensko javno mnenje 1969*; TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1972*; TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1975/76*; TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1981/82*; TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1987*.

„odlišní“, držíme spolu. V tomto společenství se my, Slovinci, cítíme dobře a jsme také připravení něco mu nazpět věnovat.

Tabulka 3: Které z následujících faktorů Slovince s ostatními jugoslávskými národy sbližují a které je nejvíce rozdělují (v procentech)?[57]

Rok	1969		1972		1975/1976		1981/1982		1987	
	Spojuje	Rozděluje	Spojuje	Rozděluje	Spojuje	Rozděluje	Spojuje	Rozděluje	Spojuje	Rozděluje
1.	33	2,3	27,4	0	17,3	1,5	0,4	12,4	23,8	1,7
2.	45,2	0,3	41,6	0,7	44,9	0	1,3	0	52,5	1
3.	60,1	0,3	48,1	0,3	47,1	0,1	14,9	18,8	55,8	0,3
4.	14,5	0,4	24	0	33,3	0,1	17,1	1,3	22,8	1,5
5.	1,7	4,6	33,2	0,9	22,5	0,1	55,9	0,1	48,2	0,5
6.	26,8	0,3	15,4	0,6	29,1	0,4	48,4	0,1	8	0,7
7.	19,2	2,5	32	0,2	30,7	0,2	32,7	0,1	26,8	0,5
8.	11,4	11,7	4,7	14,1	4,2	14,5	24	0,4	5,5	25,2
9.	14,6	31	2,3	36,6	1,9	31,3	13,3	0,2	2,5	54,6
10.	–	–	0,8	38	0,2	31,7	2,2	22,4	1,3	34,2
11.	1	30,2	2,2	16,4	1,9	11,8	3,9	19,4	1,2	20,8
12.	3,4	37,7	3,8	41,2	2,2	38,1	1,9	36,6	1,6	50,4
13.	1,5	26,4	2,7	34,4	2,6	23,7	1,6	6,6	1,5	35
14.	6,9	24,7	6,1	19,1	5,6	10,3	1,2	11,5	5,6	16,1
15.	8,9	13,7	7	3,9	3	2,4	1,4	40,4	9,1	2,2
16.	15,9	27,2	13,6	24,4						

1. národní spřízněnost; 2. bratrství a jednota jugoslávských národů; 3. národněosvobozenecký boj; 4. socialismus a samospráva; 5. centralismus (od roku 1972 jednotný stát); 6. Svaz komunistů Jugoslávie; 7. obrana a vnější bezpečnost, Jugoslávská lidová armáda; 8. kulturní tradice; 9. pracovní návyky; 10. náboženská příslušnost; 11. spořádanost a smysl pro pořádek; 12. jazyky; 13. životní úroveň; 14. hospodářské zisky; 15. geografická blízkost; 16. něco jiného, nic, nemohu se rozhodnout, bez odpovědi. (Pole s pomlčkou znamená, že daná varianta ve výzkumu nefigurovala. Prázdné pole znamená, že data nejsou k dispozici.)

[57] *Tamtéž.*

Během celého období, kdy byly výzkumy realizovány, si lidé uvědomovali, že součástí soužití jugoslávského společenství je i princip solidarity. Vzhledem k tomu, že Slovinsko bylo nejvyspělejší jugoslávskou republikou, mohly být vztahy mezi „vyspělými" a méně rozvinutými republikami vnímány jako obzvlášť citlivé téma; Slovinsko jim však poskytnout pomoc nikdy neodmítlo. Převážná většina jeho občanů zastávala názor, že by méně rozvinuté republiky měly nést odpovědnost za vlastní rozvoj, že by ale zároveň měly obdržet pomoc jugoslávského společenství, tedy ostatních republik. V letech 1978 a 1980 si téměř stejné procento respondentů dokonce myslelo, že by rozvoj méně vyspělých republik měl být primárně zájmem celé federace, a zejména nejrozvinutějších republik. Procento těch, kteří se domnívali, že by se méně rozvinuté části Jugoslávie měly postarat samy o sebe, bylo z pochopitelných důvodů vysoké pouze v roce 1968, kdy se šířil takzvaný stranický liberalismus, a po roce 1987, kdy se začaly vztahy mezi republikami zhoršovat.[58]

Obecně byli Slovinci přesvědčeni, že rámec jugoslávského státu, včetně pomoci poskytované méně vyspělým republikám, Slovinsku v rozvoji nebránil. V šedesátých a sedmdesátých letech Slovinsko údajně jen „částečně" dosáhlo takového stupně rozvoje, kterého „mělo dosáhnout", což ovšem neznamenalo, že by se nerozvíjelo vůbec. V osmdesátých letech spojovala většina Slovinců rozvoj své republiky s Jugoslávií.[59] Statistiky ukazují výsledky, které jsou v souladu s tehdejším veřejným míněním: slovinský hrubý domácí produkt se konstantně zvyšoval a míra nezaměstnanosti byla nižší než jedno procento. Propast v rozvoji mezi Slovinskem a ostatními částmi Jugoslávie se dále zvětšovala. Lze tak souhlasit se slovinským historikem Peterem Vodopivcem, který napsal: „Komunismus – v Jugoslávii i jinde ve světě – dokázal modernizovat a zlepšovat sociální a ekonomické podmínky, jak však zdůraznil americký ekonom John Kenneth Galbraith, hospodářské zaostávání za sousedními západními státy snížit nedokázal."[60]

[58] TOŠ, N. ad.: *Slovensko javno mnenje 1968, 1969, 1970/1971, 1972, 1975/1976, 1978, 1980, 1981/1982, 1983, 1984, 1986, 1987*; TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1988* (dostupné z: https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm/88/, cit. 2021-02-14); TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1989: Stališča o ustavnih dopolnilih* [Postoje k ústavním doplňkům] (dostupné z: https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjmust89/, cit. 2021-02-14); *Slovensko javno mnenje 1990* (dostupné z: https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm90/, cit. 2021-02-14).

[59] TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1968, 1972, 1980, 1983, 1986, 1987.*

[60] VODOPIVEC, P.: *Od Pohlinove slovnice do samostojne slovenske države*, s. 385 (viz pozn. 17).

Tabulka 4: Jak by se měly v budoucnosti zlepšit hospodářské vztahy mezi vyspělými a méně rozvinutými republikami Jugoslávie (v procentech)?[61]

Rok	1.	2.	3.	4.	5.
1968	35,9	10,8	44	0,4	8,8
1969	20,2	13,9	57,8	0,6	7,6
1970/1971	22,8	13	58,4	0,3	5,6
1972	18,3	12,2	59,4	0,6	9,4
1975/1976	13,4	24	56,4	0,4	5,8
1978	6,2	41,6	42	–	10,3
1980	3,8	40,6	46,3	–	9,3
1981/1982	8,3	24,7	56,6	–	12,4
1983	14,3	18,1	57,2	–	10,4
1984	14,7	17,7	53,5	–	14,1
1986	16,5	18,2	56,5	–	8,8
1987	28,4	13,4	50,5	–	7,6
1988	32,3	8,6	53,2	–	6
1989	21,8	6,8	43	18,7	9,7
1990	26,6	5,4	45	14	9

1. Méně rozvinuté republiky by měly nést odpovědnost za svůj budoucí rozvoj;
2. Odpovědnost by mělo nést celé jugoslávské společenství, zejména vyspělé republiky;
3. Méně rozvinuté republiky by se měly samy starat o svůj rozvoj, ale jugoslávské společenství by jim mělo pomáhat; 4. Jiná odpověď; 5. Nevím, nemám dost informací, bez odpovědi. (Pole s pomlčkou znamená, že daná varianta ve výzkumu nefigurovala.)

Tabulka 5: Rozvíjelo se Slovinsko v posledních letech v rámci jugoslávského společenství tak, jak mělo (v procentech)?[62]

Rok	Ano	Částečně	Ne	Nevím
1968	26,2	39,6	23,8	10,4
1972	25	47,3	18,2	9,5
1983	17,3	45,4	20,7	16,6

[61] TOŠ, N. ad.: *Slovensko javno mnenje 1968, 1969, 1970/1971, 1972, 1975/1976, 1978, 1980, 1981/1982, 1983, 1984, 1986, 1987, 1988, 1989: Stališča o ustavnih dopolnilih, 1990.*

[62] TOŠ, N. ad.: *Slovensko javno mnenje 1695, 1972, 1983.*

Tabulka 6: Rozvíjelo se Slovinsko hospodářsky v rámci Jugoslávie v posledních letech, anebo zaostávalo (v procentech)?[63]

Rok	Výrazně se rozvíjelo	Rozvíjelo se	Nerozvíjelo se ani nezaostávalo	Zaostávalo	Výrazně zaostávalo	Bez odpovědi
1980	15,8	58,5	11,3	12,5	0,6	13
1986	6,6	45,1	18	22,3	19	6
1987	7,5	40,7	18,7	23,8	4,2	5,2

Jugoslávská krize

Přestože společenství Jugoslávie skýtalo mnohé výhody a Slovinsku se v jeho rámci dařilo, státní rámec, který nabízelo, byl zejména po Titově smrti v roce 1980 nejistý. Začalo být zřejmé, že nastávají i nejisté časy. Hospodářská krize, která propukla o několik let dříve, se prohloubila a lidé se potýkali s nedostatkem základního zboží. To se promítlo do poklesu životní úrovně a vzestupu inflace. V roce 1981 se v Kosovu rozšířily protesty, které vyvolaly další obavy o stabilitu země. V Srbsku zesílily tlaky na celkovou reformu jugoslávské ústavy, směřující k centralizaci politického rozhodování a omezení kompetencí jednotlivých republik. V roce 1986 krizi dále prohloubilo memorandum Srbské akademie věd a umění, jehož signatáři tvrdili, že Srbové jsou v Jugoslávii opomíjeni.[64] V těchto podmínkách se na srbské politické scéně objevila nová hvězda, která významně ovlivnila další události. Byl to Slobodan Milošević, politik, jehož jméno se stalo synonymem pro agresivní nacionalistickou politiku.[65] Situaci dále komplikovala „sedmá politická entita", vedle šesti jugoslávských republik – Jugoslávská lidová armáda, jež byla jakýmsi „státem ve státě", ideologicky rigidní a s vlastními rozpočtovými nároky.[66]

[63] TOŠ, N. ad.: *Slovensko javno mnenje 1980, 1986, 1987.*

[64] Pro podrobný vhled do období 80. let a slovinské pozice k tehdejším událostem viz REPE, Božo: *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije* [Zítra je nový den: Slovinci a rozpad Jugoslávie]. Ljubljana, Modrijan 2002.

[65] Milošević je jedním z těch politických aktérů, na jehož činy se nejvíce zaměřili historici i další autoři analyzující rozpad Jugoslávie. Právě Miloševičovi řada autorů z velké části přičítá odpovědnost za rozpad jugoslávského systému. Detailní vhled do literatury a různých přístupů k rozpadu Jugoslávie nabízí následující podrobný průvodce: BAKER, Catherine: *The Yugoslav Wars of the 1990s*. London – New York, Palgrave Macmillan 2015.

[66] ČEPIČ, Zdenko a kol.: *Prikrita modra mreža: Organi za notranje zadeve Republike Slovenije v projektu MSNZ leta 1990* [Skrytá modrá síť: Orgány pro vnitřní bezpečnost Slovinské republiky v projektu MSNO z roku 1990]. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino – Zveza policijskih veteranskih društev Sever 2010, s. 44–76 (Manévrová struktura národní obrany (*Manevrska*

Probuzené občanské hnutí ve Slovinsku organizovalo antimilitaristicky zaměřené kampaně s cílem poukázat na zastaralost komunistické mytologie a vyzývalo k demokratizaci. Slovinské komunistické vedení na situaci pružně zareagovalo a v roce 1986 se předsedou Ústředního výboru Svazu komunistů Slovinska stal Milan Kučan, poměrně mladý politik a člen liberálnějšího křídla svazu komunistů.

Hospodářské a politické napětí na konci osmdesátých let stále více vhánělo lidi do „bezpečného přístavu republiky" a přivádělo jejich smýšlení k zaměření pouze na Slovinsko. V roce 1988 si 71,6 procenta respondentů přálo, aby jugoslávské republiky měly větší nezávislost, 62 procenta důvěřovala slovinskému vedení v čele s Milanem Kučanem, jenž se později stal prezidentem nezávislého Slovinska, a 72 procenta nedůvěřovala federální vládě. Podíl osob, které se domnívaly, že výhledy Slovinska mimo Jugoslávii jsou dobré, přesáhl padesát procent. Zároveň si však většina lidí myslela, že diskutovat o odtržení od společného státu není rozumné. V této době sami sebe Slovinci nevnímali jako problematický faktor. Většinou uváděli, že nechtějí podporovat rozpad Jugoslávie, že nejsou proti Jugoslávské lidové armádě, že nejsou sobečtí, nezajímají se pouze o sebe a o svou vlastní životní úroveň a že se v žádném případě necítí být nadřazení jiným národům. Odmítli také názor, že by Slovinsko mělo zůstat „národnostně čistou" republikou.[67]

Nicméně již v následujícím roce 1989 se celých 71,6 procenta lidí domnívalo, že Slovinsku by bylo lépe mimo Jugoslávii, a že by tedy stálo za to zvážit odtržení. Lidé očividně neviděli již cestu zpět. Dokonce i na otázku, co by se stalo, kdyby byl Tito stále naživu, odpovídali, že situace by byla jen o něco lepší nebo stejná. V následujícím roce respondenti spatřovali příčinu současné situace v srbské dominanci, která se dle jejich názoru násilně šířila a ohrožovala samostatnost ostatních národů Jugoslávie. Domnívali se také, že srbský politický koncept je zcela neslučitelný se slovinským a že ve společném státě existují hluboké „civilizační rozdíly", které svědčí o tom, že Slovinsko a Srbsko jednoduše „nepatří dohromady".[68]

Do konce osmdesátých let se slovinské obyvatelstvo prokazatelně považovalo za součást jugoslávského společenství, a to i přesto, že řada Slovinců nebyla s postavením Slovinska v Jugoslávii spokojená. Dokazují to mimo jiné i snahy Slovinska o přeměnu Jugoslávie v efektivnější federaci. Rozpory mezi Bělehradem a Lublaní

struktura narodne zaščite – MSZN) byla slovinská polovojenská organizace, která se podílela na přípravách k osamostatnění Slovinska od Jugoslávie); MEIER, V.: *Zakaj je razpadla Jugoslavija*, s. 97 (viz pozn. 10).

[67] TOŠ, N. ad.: *Slovensko javno mnenje 1988*.

[68] TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1989: Stališča o ustavnih dopolnilih*; TÝŽ ad.: *Slovensko javno mnenje 1990*.

se projevovaly zejména v otázce, jaká by měla být pozice Slovinska ve společném státě. Slovinští politici přitom vedli vzájemné spory, jak toho dosáhnout.[69]

Způsobili Slovinci rozpad Jugoslávie?

Důvěra v jugoslávský stát a jeho režim trvala do konce osmdesátých let, kdy si lidé ve Slovinsku v důsledku hospodářské a politické krize uvědomili, že Jugoslávie již nenabízí žádné možnosti. Tichý konsenzus mezi většinou slovinských obyvatel na jedné straně a Jugoslávií a její politickou elitou na straně druhé se začal hroutit. Federální orgány v Bělehradě ztrácely na významu a poslední předseda federální vlády Ante Marković, slibný reformista, který se těšil podpoře západních zemí, již neměl důvěru lidí. Řada zahraničních pozorovatelů i domácích politiků[70] se nakonec domnívala, že to byli právě Slovinci, kdo způsobil rozpad Jugoslávie. Podle výroků z výzkumů veřejného mínění, realizovaných jen o pár let dříve, v roce 1988, si však Slovinci rozpad Jugoslávie nepřáli.[71] Otázka tedy zní: proč?

Lidé ve Slovinsku netoužili po radikálních změnách. Podle výzkumů veřejného mínění sice měli už komunistického režimu dost – stěžovali si, že politika

[69] Srv. REPE, Božo: *Slovenci v osemdesetih letih* [Slovinci v osmdesátých letech]. Ljubljana, ZZDS 2001, s. 23; LUSA, Stefano: *Razkroj oblasti: Slovenski komunisti in demokratizacija države* [Rozpad moci: Slovinští komunisté a demokratizace státu]. Ljubljana, Modrijan 2012, s. 12.

[70] Během své návštěvy Lublaně v roce 1958 si vlivný srbský spisovatel a později prezident Federální republiky Jugoslávie Dobrica Ćosić (1921–2014), jehož práce z velké části ovlivnily srbské veřejné mínění, poznamenal: „Separatismus se ve Slovinsku rozvinul v kritické míře. Lidé vyjadřují pohrdání Federální republikou Jugoslávie, Srbskem a všemi národy, které čerpají ‚přebytek národního příjmu'. Všichni říkají: ‚Kdyby bylo Slovinsko nezávislé, bylo by Eldorádem.' Jejich postoj je notoricky šovinistický. Opovrhují srbštinou, považují slovinskou kulturu za nejbohatší ze všech a cítí se být ohrožení, okradení a podvedení. A to si myslí všichni, od pouhého číšníka až po Borise Kraighera, od hotelové pokojské až po Josipa Vidmara." (ĆOSIĆ, Dobrica: *Piščevi zapisi (1951–1968)*. Beograd, Filip Višnjić 2001, s. 146–147.) Generál Boris Kraigher byl slovinský a jugoslávský komunistický politik, v letech 1953–1962 předseda slovinské republikové vlády. Josip Vidmar byl slovinský a jugoslávský kulturní kritik, esejista, překladatel a politik, v letech 1945–1953 předseda slovinského republikového parlamentu. Blíže ke vztahu Ćosiče a Slovinců viz PEROVIĆ, Latinka: Srpski književnik, nacionalni ideolog i političar Dobrica Ćosić o Sloveniji i Slovencima. In: GABRIČ, A. (ed.): *Slovenska pot iz enopartijskega v demokratični system*, s. 191–202 (viz pozn. 9).

[71] „Sobecké" odtržení Slovinska a Chorvatska od federace bylo završeno rozhodnutím Evropského společenství ze dne 16. prosince 1991, jímž uznalo obě nově vzniklé země. Zasloužilo se o to především Německo, které se tak stalo součástí rozšířeného mýtu, objevujícího se i v odborné literatuře, podle nějž právě „předčasné" uznání obou zemí ze strany SRN způsobilo rozkol Jugoslávie, zpečetilo její osud a vyústilo v krvavý epilog procesu rozpadu. (Viz MARTENS, Michael: Oder es wird zerfallen. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (15.1.2012), s. 7.)

svazu komunistů není již v souladu s tím, co si přejí, mluvili o odcizení mezi lidem a jeho reprezentací a podobně – a pod vlivem reforem v Sovětském svazu a vývoje na mezinárodní scéně si přáli více svobody a nezávislosti.[72] Všechny tyto jejich touhy však neměly na rozpad státu vliv. S Jugoslávií, jakožto zemí mnoha výhod, byli Slovinci převážně spokojení, a proto také setrvávali v jejím právním rámci až do konce.

Detailnější analýza slovinských výzkumů veřejného mínění nabízí vysvětlení, proč lidé přijali jugoslávský stát za svůj. Z konformních či jiných důvodů se nezajímali o složité politické otázky a starali se převážně o svou životní úroveň, celkové životní podmínky a společenský rozvoj (cenili si hlavně dobré zdravotní péče, vzdělávání, dostupnosti kultury a podobně). Jugoslávskou federaci hodnotili velmi pozitivně, což se shoduje s ekonomickými statistikami a se zjištěními autora shrnutými v tomto textu.

První slovinský prezident Milan Kučan v roce 2008 vysvětlil tehdejší dilema následovně: „V druhé polovině osmdesátých let nikdo nebral odtržení Slovinska vážně." Avšak „v určitém bodě jsme si všichni uvědomili, že tato situace již nemůže dále pokračovat a že je na čase se rozhodnout". Ovšem, jak Kučan zdůraznil, v té době „byla Jugoslávie, stejně jako její donucovací, armádní a diplomatický aparát, instituce a mezinárodní vztahy, stále velmi přítomná".[73]

Uvědomění, že „takto již nelze pokračovat", souviselo se skutečností, že se režim nakonec vyčerpal a země se začala pomalu rozpadat. V určitém bodě již Jugoslávie nenabízela svým obyvatelům žádné vyhlídky do budoucnosti.[74] Například zatímco v sedmdesátých letech lidé předpokládali, že do pěti let se jejich život změní k lepšímu, ve výzkumech realizovaných ve druhé polovině osmdesátých let to již neplatilo. Lidé očekávali naopak zhoršení životních podmínek, což způsobovalo značnou nejistotu. Oslabená federace již nepředstavovala maják pokroku a světlé budoucnosti.

Podle výzkumu veřejného mínění z roku 1989 se socialismus a socialistický narativ zhroutily definitivně v momentě, kdy si lidé uvědomili, že Jugoslávie již

[72] Podobně tomu bylo v celé východní Evropě. Někteří čeští poslanci byli v době rozpadu Československa v roce 1992 přesvědčení, že Česká republika byla „utiskovanou částí federace". (Viz ZAHRADNÍČEK, Tomáš: Od regionálního sovětu k národnímu parlamentu: Tři fáze proměny České národní rady v letech 1989–1992. In: GJURIČOVÁ, Adéla – ZAHRADNÍČEK, Tomáš (eds.): *Kořeny a tváře národního parlamentu: Česká národní rada 1968–2018*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2019, v.v.i., s. 59–67, zde s. 65. Blíže k tématu viz TÍŽ: *Návrat parlamentu: Češi a Slováci ve Federálním shromáždění 1989–1992*. Praha, Argo – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2018.)

[73] Citováno podle: REPE, Božo: *Milan Kučan, prvi predsednik* [Milan Kučan, první prezident]. Ljubljana, Modrijan 2015, s. 314.

[74] Viz JOVIČ, D.: Hrvatska u socialističkoj Jugoslaviji, s. 91–95 (viz pozn. 11).

nenabízí bezpečnou budoucnost. Silným katalyzátorem této změny smýšlení byla srbská politika. Bezprostředně předtím, než v červnu 1991 Slovinsko a Chorvatsko vyhlásilo nezávislost, byly již obavy z nejisté cesty nezávislosti menší než obavy z rozpadu Jugoslávie.[75]

Nová národní identita – nezávislé Slovinsko

Tendence, jež jsou patrné ve výzkumech veřejného mínění po roce 1991, výše uvedené teze potvrzují.[76] I přes obtíže spojené s obdobím přechodu a obecnou nespokojeností lidé silně věřili ve vlastní stát. Byli hrdí na to, že žijí ve Slovinsku, na jeho kulturu, historii, ale zejména na sportovní úspěchy a dosažení nezávislosti.

[75] Podobně i v Chorvatsku dávali lidé přednost Jugoslávii – částečně ze stejných důvodů jako ve Slovinsku – až do okamžiku, kdy se začala rozpadat (tamtéž, s. 93–94).

[76] Srv. TOŠ, Niko – GRIZOLD, Anton: *Slovensko javno mnenje 1990/3: Raziskava stališč o nacionalni varnosti ter o vprašanjih energetike in ekologije* [Průzkum názorů na národní bezpečnost a na energetické a ekologické otázky]. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov 2000. ADP – IDNo: SJM903. Dostupné z: https://doi.org/10.17898/ADP_SJM903_V1 (cit. 2021-02-14); TOŠ, Niko – BRUSZT, László – SIMON, János – BARNES, Samuel: *Slovensko javno mnenje 1991/1: Demokratizacija v Vzhodnoevropskih državah* [Demokratizace ve východoevropských státech]. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov 2000. ADP – IDNo: SJM911. Dostupné z: https://doi.org/10.17898/ADP_SJM911_V1 (cit. 2021-02-14); TOŠ, Niko – KLINAR, Peter – MARKIČ, Boštjan – ROTER, Zdenko – TRAMPUŽ, Cveto: *Slovensko javno mnenje 1991/2: Slovenska družba na prehodu v demokracijo in mednarodna raziskava o vernosti in cerkvi* [Slovinská společnost v přechodu k demokracii a mezinárodní výzkum náboženství a církví]. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov 1999. ADP – IDNo: SJM912. Dostupné z: https://doi.org/10.17898/ADP_SJM912_V1 (cit. 2021-02-14); TOŠ, Niko: *Slovensko javno mnenje 1992/3: Procesi demokratizacije* [Procesy demokratizace]. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov 2000. ADP – IDNo: SJM923. Dostupné z: https://doi.org/10.17898/ADP_SJM923_V1 (cit. 2021-02-14); TÝŽ: *Slovensko javno mnenje 1994/2: Slovensko javno mnenje in slovensko-avstrijska raziskava vrednot* [Slovinské veřejné mínění a slovinsko-rakouský průzkum hodnot]. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov 1999. ADP – IDNo: SJM942. Dostupné z: https://doi.org/10.17898/ADP_SJM942_V1 (cit. 2021-02-14); TÝŽ: *Slovensko javno mnenje 1994/4: Mednarodna raziskava narodne identitete* [Mezinárodní průzkum národní identity]. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov 2000. ADP – IDNo: SJM944. Dostupné z: https://doi.org/10.17898/ADP_SJM944_V1 (cit. 2021-02-14); TOŠ, Niko – GRIZOLD, Anton – SVETLIČIČ, Marjan: *Slovensko javno mnenje 1994/5: Nacionalna varnost in mednarodni odnosi* [Národní bezpečnost a mezinárodní vztahy]. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov 2000. ADP – IDNo: SJM945. Dostupné z: https://doi.org/10.17898/ADP_SJM945_V1 (cit. 2021-02-14); TOŠ, Niko: *Slovensko javno mnenje 1995/2: Mednarodna raziskava vrednot* [Mezinárodní průzkum hodnot]. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov 2000. ADP – IDNo: SJM952. Dostupné z: https://doi.org/10.17898/ADP_SJM952_V1 (cit. 2021-02-14).

Vysoké hodnocení slovinských sportovních úspěchů je pochopitelné, vezmeme-li v úvahu silné nálady situačně podmíněného nacionalismu (v pojetí amerického sociologa Rogerse Brubakera). Zrovna tak je na základě analýzy výzkumů veřejného mínění pochopitelné vysoké hodnocení slovinské nezávislosti jako společného slovinského projektu s cílem zajistit bezpečnou budoucnost.

Tabulka 7: Jste hrdí na to, že žijete ve Slovinsku (v procentech)?[77]

Rok	1990	1994
Velmi	70,2	66,6
Spíše ano	15,5	18,4
Částečně	12,5	12,9
Spíše ne	1,4	1,3
Vůbec	0,4	0,8

Tabulka 8: Nakolik jste osobně hrdí na každou z uvedených oblastí (v procentech)? Souhrn odpovědí v roce 1994: Cítím se hrdý a cítím se velmi hrdý[78]

Slovinská historie	59,4
Slovinské sportovní úspěchy	90,1
Slovinská nezávislost	84,3
Kultura ve Slovinsku	56,6

Odpovědi na otázku, za jakých podmínek by mělo být možné získat slovinské občanství, přitom ukazují, že podle obyvatel Slovinska by nový národní stát měl zůstat národnostně slovinský.

Tabulka 9: Jaké podmínky by měly být splněny pro získání slovinského občanství (rok 1994, v procentech)?[79]

	(Plně) souhlasím	(Absolutně) nesouhlasím	Nevím
Znalost slovinštiny	91,4	5,5	3,1
Místo narození ve Slovinsku	42,4	51,4	6,2
Dobrá znalost slovinské kultury	71,6	19,9	8,5
Křesťanská víra	27	64,5	8,5

[77] TOŠ, N. – GRIZOLD, A.: *Slovensko javno mnenje 1990/3: Raziskava stališč o nacionalni varnosti ter o vprašanjih energetike in ekologije*; TOŠ, N. – GRIZOLD, A. – SVETLIČIČ, M.: *Slovensko javno mnenje 1994/5: Nacionalna varnost in mednarodni odnosi.*

[78] TOŠ, N.: *Slovensko javno mnenje 1994/2: Slovensko javno mnenje in slovensko-avstrijska raziskava vrednot.*

[79] *Tamtéž.*

Dlouhodobý pobyt ve Slovinsku	86,2	9,8	4,0
Slovinský původ (rodiče jsou Slovinci)	52,1	42	5,9

Velká většina respondentů zároveň odmítla odtržení některých částí Slovinska, což poukazuje na určité vnímání státnosti: zatímco Jugoslávie byla „širší vlastí", a tedy zjevně dělitelnou, „užší vlast" je nedělitelná. Svůj nový stát Slovinci přijali velmi nekriticky a zastávali názor, že by měl mít jejich podporu i tehdy, pokud se v určitém ohledu mýlí. V devadesátých letech tak zůstal národní stát posledním útočištěm slovinské identity, útočištěm, které bylo zřejmé, silné a nedělitelné. Federace podobné útočiště nenabízela. Podporu vlastního státu mezi Slovinci dále posílila krvavá válka na území bývalé Jugoslávie. Nezávislost se jevila jako bezpečný přístav, vzdálený od bouřlivého Balkánu.

Tabulka 10: Které z následujících dvou tvrzení lépe odpovídá Vašemu názoru (rok 1994, v procentech)?[80]

Slovinsko musí zůstat jednotnou zemí	88,8
Části Slovinska by měly mít možnost odtrhnout se a stát se nezávislými státy, pokud si to budou přát	3,5
Nevím nebo se nemohu rozhodnout	7,7

Tabulka 11: Lidé by měli podporovat svůj stát i tehdy, pokud se v některém ohledu mýlí (rok 1994, v procentech)[81]

Souhlasím	51,8
Částečně souhlasím	14,6
Nesouhlasím	29,6
Nevím	4,1

Po roce 1991 se začal pro Slovince formovat nový svět: nový politický a ekonomický systém, často ale také svět romantických iluzí, jehož základy byly od samého počátku vratké.[82] Jak měl nový stát podle respondentů vypadat? Měl se vyvíjet podle modelu západních států, s demokratickým politickým systémem a parlamentem. Převážná většina lidí přivítala výsledky nové postjugoslávské konstelace, aniž by o nich více přemýšlela. Jejich odpovědi také ukazují, že se s obsahem

[80] TOŠ, N.: *Slovensko javno mnenje 1994/4: Mednarodna raziskava narodne identitete*.

[81] *Tamtéž*.

[82] Srv. MARK, James – IACOB, Bogdan C. – RUPPRECHT, Tobias – SPASKOVSKA, Ljubica: *A Global History of Eastern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press 2019, s. 1–5.

nových politických pojmů, které naplnily veřejný prostor, vnitřně neztotožnili. Na jednu stranu se hlásili k parlamentní demokracii, ale zároveň si mysleli, že silné vedení státu je přínosnější než debaty v parlamentu. A o tom, co je dobré pro stát, by podle nich ve skutečnosti měli rozhodovat pouze odborníci.[83]

Tabulka 12: Slovinsko by se mělo rozvíjet podle modelu západoevropských zemí (podle dvou průzkumů v roce 1991, v procentech)[84]

	SJM 91/1	SJM 91/2
Souhlasím	87,2	87,7
Nesouhlasím	2,8	3,9
Nevím	10,1	8,3

Tabulka 13: Silné vedení státu je přínosnější než jakékoliv debaty v parlamentu (rok 1992, v procentech)[85]

Zcela souhlasím	39,3
Částečně souhlasím	19,8
Částečně nesouhlasím	12,5
Zcela nesouhlasím	11,1
Nevím	17,3

[83] Roli odborníků a významu technokratických způsobů politického vládnutí ve Slovinsku před a po roce 1990 se zatím specificky nevěnovala žádná studie, ačkoli by to bylo velmi zajímavé, zejména ve srovnání s jinými východoevropskými státy (pro Českou republiku viz např. KOPEČEK, Michal (ed.): *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu (1980–1995)*. Praha, Argo – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. – Univerzita Karlova, Filozofická fakulta 2019; SOMMER, Vítězslav a kol.: *Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. – Nakladatelství Lidové noviny 2019; ROUBAL, Petr: *Starý pes, nové kousky: Kooptace do Federálního shromáždění a vytváření polistopadové politické kultury*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2013, s. 55–65). Bylo by to zajímavé zejména s ohledem na vysokou míru reprodukce elit ve Slovinsku. Ta se mezi roky 1988 a 1995 pohybovala v průměru okolo 69 procent; míra reprodukce u politických elit přitom činila 59 procent, u kulturních elit 71 procento a u ekonomických elit 76 procent. (Srv. KRAMBERGER, Anton – VEHOVAR, Vasja: Regime Change and Elite Dynamics in Slovenia during the 1990s: What Can the Elite Reproduction Rates Tell Us? In: *Družboslovne razprave* [Společenskovědní diskuse], roč. 16, č. 32–33 (2000), s. 143–180; ŽERDIN, Ali: *Omrežje moči: Epicentri slovenske politične in gospodarske elite* [Síť moci: Epicentra slovinské politické a hospodářské elity]. Ljubljana, Mladinska knjiga 2012.

[84] TOŠ, N. – BRUSZT, L. – SIMON, J. – BARNES, S.: *Slovensko javno mnenje 1991/1: Demokratizacija v Vzhodnoevropskih državah*; TOŠ, N. – KLINAR, P. – MARKIČ, B. – ROTER, Z. – TRAMPUŽ, C.: *Slovensko javno mnenje 1991/2: Slovenska družba na prehodu v demokracijo in mednarodna raziskava o vernosti in cerkvi*

[85] TOŠ, N.: *Slovensko javno mnenje 1992/3: Procesi demokratizacije.*

Tabulka 14: Jak dobrý je podle Vás každý z uvedených způsobů vládnutí (rok 1995, v procentech)?[86]

	Dobrý	Špatný	Nevím
Vláda silného vůdce, který rozhoduje bez parlamentu a voleb	23,6	71,3	5,2
Odborníci, a ne vláda, by měli rozhodovat o tom, co je pro stát nejlepší	73,9	18,8	7,4
Stát by měl mít vojenské vedení	6,1	89,4	4,6
Měli bychom mít demokratický politický systém	80,5	12,7	6,8

Pokud shrneme názory a očekávání občanů Slovinska po získání nezávislosti v roce 1991, můžeme rozeznat několik konstant veřejného mínění v celém turbulentním přechodném období. Základním poznatkem je, že lidé si svého nového státu vážili a v zásadě podporovali slogany o parlamentní demokracii, avšak bez toho, že by zároveň porozuměli jejich obsahu.

Z angličtiny přeložila Blanka Medková

Abstract

The author examines the attitude of Slovenians to the Socialist Federative Republic of Yugoslavia since the late 1960s until the declaration of the independent Republic of Slovenia in 1991. He asks himself a question whether socialist Yugoslavia was indeed a state which Slovenians perceived as theirs, just like they had done in the case of the pre-war Kingdom of Yugoslavia, and he observes how their identification with that state was changing over time, the reasons of the changes, and whether the loss of their loyalty caused the disintegration of the Yugoslav federation. He is looking for answers in public opinion polls which had been continually taking place in Slovenia since 1968 and conducted in a relatively fair manner, without political interventions, which is indeed a rarity in the context of socialist countries. Using their results, the author concludes that Slovenians viewed themselves as a natural part of the Yugoslav community until the late 1980s. This opinion was shared by a majority of Slovenia's population, although many of them were not satisfied with Slovenia's position in Yugoslavia, or their living standard at times of economic crises. It was only in 1989 that the opinion that Yugoslavia as a "country of many advantages" had run out of its potential and no longer offered good prospects for future prevailed among Slovenians. However, their attitudes reacting to accelerating changes both at home and abroad did not cause the disintegration of the common

[86] TÝŽ: *Slovensko javno mnenje 1995/2: Mednarodna raziskava vrednot.*

state. After 1991, Slovenians completely (and sometimes uncritically) identified themselves with independent Slovenia, and mostly (although rather declaratively) also with values of parliamentary democracy. The author's exposition is preceded by an analysis of published sources on the disintegration of Yugoslavia and based on an extensive set of empirical data from public opinion polls in the form of tables.

Keywords / Klíčová slova:

Slovenia; Yugoslavia; public opinion polls; Slovenian society; national identity; Communism; self-governing socialism; disintegration of Yugoslavia; democratic transition
Slovinsko; Jugoslávie; výzkumy veřejného mínění; slovinská společnost; národní identita; komunismus; samosprávný socialismus; rozpad Jugoslávie; přechod k demokracii

Historie jedné hereze

Sourozenci Gerta a Harry Freundovi – oběti trockistického stigmatu

Jan Dvořák
Ústav pro studium totalitních režimů

Začátkem roku 1981 odeslala tehdy šestadevadesátiletá Terezie Jírová (dříve Freundová) z Prahy do Sovětského svazu dopis adresovaný Galině Ovsejenkové,[1] dceři známého ruského revolucionáře Vladimira Antonova-Ovsejenka.[2] Snahou pisatelky ale nebylo jen na sklonku vlastního života poskytnout adresátce své svědectví o jejím otci, s nímž se za jeho diplomatického působení v Československu ve druhé polovině dvacátých let několikrát osobně setkala. Zároveň lze Tereziin text vnímat i jako vyznání o vlastním „mučednickém" údělu, jenž souvisel s tragickým osudem jejích nejbližších – zejména s předčasnou ztrátou syna Hermanna (řečeného Harry) a dcery Gertrudy (Gerty). Aniž by to pak sama autorka ve svém dopise bezprostředně přiznávala, za jednotlivými řádky se skrývají také mnohé rozporuplné a dlouhodobě tíživé pocity. Mohlo se jednat zvláště o pochybnosti a výčitky nad vlastními skutky, kterými i ona kdysi přispěla k rodinné tragédii.

[1] *Národní archiv*, Praha (dále *NA*), fond (f.) Jiří Wehle, karton (k.) 18, inventární číslo (inv. č.) 159, dopis Terezie Freundové-Jírové Galině Ovsejenkové z 6. 2. 1981.

[2] Vladimir Alexandrovič Antonov-Ovsejenko (1883–1938) byl sovětský státník, stranický funkcionář a diplomat. Jako revolucionář byl už v roce 1905 odsouzen k smrti, po změně rozsudku pobýval ve vyhnanství na Sibiři. Poté žil v exilu v Paříži. Během říjnové revoluce velel útoku na Zimní palác v Petrohradě, za občanské války vedl Rudou armádu na Ukrajině. Postupně byl diplomatem v Československu (jako vedoucí sovětského zastupitelství v letech 1924–1928), Litvě, Polsku a Bulharsku. V roce 1934 se stal generálním prokurátorem Ruské sovětské federativní socialistické republiky. Jako zvláštní sovětský konzul v Barceloně podporoval levicovou vládu ve španělské občanské válce (1935–1937). Po návratu byl v září 1937 jmenován lidovým komisařem spravedlnosti RSFSR. Již v říjnu byl ale zatčen, obviněn z podpory Lva Trockého i údajného podílu na spiknutí proti Stalinovi a v únoru 1938 popraven. (Srv. např. ZUBOV, Andrej (ed.): *Dějiny Ruska 20. století*, sv. 1: *1894–1939*. Praha, Argo 2014, s. 287, 431, 436, 881 a 900; CONQUEST, Robert: *Velký teror: Nové zhodnocení*. Praha, Academia 2012, s. 290, 394, 596 a 615–617.)

Na počátku osmdesátých let byly osudy Harryho a Gerty již téměř zapomenuty. Znal je pouze úzký okruh osob, většinou několika ještě žijících bývalých přátel a vrstevníků. O půlstoletí dříve, ke konci třicátých let, však zejména Gertin případ (respektive kauza manželů Arosevových)[3] hýbal diplomatickými kuloáry a vyvolával pozornost veřejnosti i médií jak v Československu, tak i za jeho hranicemi. Byl to ale i její starší bratr Harry, jehož osobnost vzbuzovala ještě řadu let po smrti nemalé emoce, zvláště u stoupenců radikálně socialistické levice. A právě od jeho politických aktivit za první republiky se odvíjel řetěz nešťastných událostí, které postupně zasáhly jeho rodinu i nejbližší okolí.[4]

Primárním cílem této studie je přiblížit dramatické životní příběhy dvou konkrétních jednotlivců (mezi tisíci dalšími), které v první polovině dvacátého století osudově poznamenaly ideologicko-mocenské střety v komunistickém hnutí. Současně v následujícím textu hledám odpověď na některé klíčové otázky, jež se nabízejí při reflexi intelektuálního a politického působení obou hlavních aktérů, a zejména se pokouším objasnit, proč byly následky tohoto počínání pro všechny zúčastněné natolik fatální.

---

[3] Tuzemská historiografie si i na místní poměry neobyčejného životního příběhu Gerty Arosevové (Freundové) začala znovu všímat v posledních několika letech, ať už šlo o pouhé zmínky v textech obecněji zaměřených na československo-sovětské vztahy, posléze pak i o detailní popis Gertina individuálního osudu (viz např. BORÁK, Mečislav: *Moskevská pohřebiště: Češi a československí občané popravení v Moskvě v letech 1922–1953*. Opava, Slezská univerzita v Opavě, Fakulta veřejných politik 2013, s. 82–84; Buržoazní tanečnice a zasloužilý bolševik: Příběh manželů Gertrudy a Alexandra Arosevových, popravených v Moskvě. In: DVOŘÁK, Jan – FORMÁNEK, Jaroslav – HRADILEK, Adam: *Čechoslováci v Gulagu*, sv. 2: *Příběhy krajanů popravených či vězněných v Sovětském svazu*. Praha, Česká televize – Ústav pro studium totalitních režimů 2018, s. 42–59.) V případě zahraniční produkce jde především o publikované paměti či odborné práce zaměřené primárně na historickou úlohu jejího manžela, známého revolucionáře a diplomata Alexandra Aroseva; kromě ruskojazyčných prací je třeba zmínit článek slovenské historičky Maríny Zavacké „Vo vrstvách pamäti: K československej stope sovietskeho diplomata Alexandra Jakovleviča Aroseva". In: *Forum historiae*, roč. 9, č. 2 (2015), s. 166–188. Studie v tematickém čísle časopisu „Medzi sociálnym a politickým radikalizmom 1918–1939" je dostupná online z: http://forumhistoriae.sk/documents/10180/1273455/11_zavacka.pdf.

[4] Jméno protinacistického odbojáře Harryho Freunda je dodnes zachováno na jeho značně zanedbaném náhrobku na hřbitově v Novém Městě na Moravě. Až na nepatrné zmínky v regionální historické literatuře nenajdeme o jeho neméně nevšedním, ale také stejně tragickém životním údělu v československé či české historiografii žádné podrobnější informace. Výjimkou se stala až *Česká cikánská rapsodie*, v níž se historik Jan Tesař ve snaze přiblížit okruh podporovatelů romského partyzána Josefa Serinka na Vysočině pokouší proniknout i do předválečných aktivit Harryho Freunda a do jeho vztahu se sestrou Gertou. (Blíže viz SERINEK, Josef – TESAŘ, Jan: *Česká cikánská rapsodie*, sv. 1–3. Praha, Triáda 2016. K osudům sourozenců Freundových především TESAŘ, J.: *Česká cikánská rapsodie*, sv. 2: *Komentáře ke vzpomínkám Josefa Serinka*, s. 550–569.)

Osudy sourozenců Freundových jsou jistě jen pomyslnou „kapkou v moři“ všech tragédií, jež lze připsat na vrub komunistickému i nacistickému režimu. Přesto fascinují svým tragickým rozměrem a fatální souhrou okolností. Současně jsou pozoruhodné a charakteristické tím, jak výrazně se v nich odráží turbulentní vývoj, jímž v meziválečných letech procházela radikální politická a intelektuální levice (nejen) v Československu, stejně jako ilustrují složitost předválečných bilaterálních československo-sovětských vztahů.

Pokus o vhled do prostředí takzvané Levé opozice v tuzemském komunistickém hnutí,[5] který je s osvětlováním příčin rodinné tragédie Freundových spjat, ale nesměřuje k teoretizujícímu rozboru „trockismu“ a dalších radikálně levicových meziválečných ideologií či hnutí. Stejně tak se v následujícím výkladu nejedná ani o hloubkovou analýzu mentálních lákadel marxisticko-leninisticko-stalinistické víry. To jsou úkoly, které přesahují jeho záběr, snad však toto biograficky laděné pojednání shromážděnou faktografií a odkrytím některých neznámých souvislostí může přispět k zamyšlení nad podobnými obecnějšími tématy.

Revoluční vzplanutí

Osobností, jež měla minimálně po celé časné dospívání zásadní vliv na intelektuální směřování obou sourozenců Freundových, byla jejich matka Terezie (narozena 1885). Na rozdíl od svého manžela Rudolfa (narozen 1881), zámožnějšího obchodníka s koženými výrobky, který se k politice stavěl vždy spíše zdrženlivě, to byla ona, kdo po první světové válce svou veřejně proklamovanou angažovaností ve prospěch dělnické třídy předurčil další ideologicko-politickou orientaci dcery i syna.

Přestože začátkem dvacátých let Terezie svým společenským statusem již dávno nepatřila k proletariátu, začala se obětavě zasazovat za jeho práva. Po letech s oblibou (a nejspíš i s vědomím společenské poptávky, která nastala po příchodu komunistů k moci) odůvodňovala své vřelé sympatie k učení Marxe a Lenina vlastním „nuzným“ původem.[6] Ve své době to však zcela jistě nebylo

[5] Pro tuto ideovou platformu s jistým zjednodušením přebírám pojem „Levá opozice“, jímž se běžně označuje obdobná skupina oponentů proti Stalinovi a jeho politickému kurzu mezi sovětskými komunisty, která se ve 20. letech soustředila kolem Lva Trockého, Grigorije Zinovjeva a dalších činitelů. Pojem někdy dávám do uvozovek, aby tím byla zjevná jeho neformálnost. K sovětské Levé opozici viz dále.

[6] *Památník Terezín*, podsbírka historicko-dokumentární, signatura (sign.) A 11886-2, životopis Terezy Jírové k dotazníku Sdružení protifašistických bojovníků (SPB) z 25. 1. 1952. Terezie vyrůstala v početné rodině židovského obchodníka z Hostivaře u Prahy Willimara (Vilimara) Pollaka a jeho křesťanské manželky Johanny (Jany), rozené Schöpflingové. Vzdor údajné nouzi,

jen „zakořeněné sociální cítění“ vyučené modistky, které ji motivovalo k odhodlané podpoře komunistického hnutí. Po vzniku Československé republiky pod vlivem doznívající válečné katastrofy i bolševické revoluce v Rusku inklinovalo ke komunismu nemálo intelektuálů a příslušníků středostavovských vrstev. Pro svobodomyslný a zvídavý typ osobnosti, jakým Terezie vždy byla, představovala komunistická ideologie, spojující ideál sociálně spravedlivé společnosti s příslibem osvobození každého jedince od vykořisťování všeho druhu, dosud nejúčinnější nástroj vlastní emancipace. Její letitá snaha vymanit se ze zažitých společenských konvencí i bigotního náboženského prostředí, v němž vyrůstala, se díky komunismu konečně stávala realitou.[7]

První kroky Terezie Freundové v nové republice vedly do tehdy velmi populárního bezvěreckého hnutí (konkrétně šlo o znovuobnovenou ateistickou organizaci Volná myšlenka), posléze vstoupila i do jiných ustavujících se levicově orientovaných spolků a organizací. Do Komunistické strany Československa podala přihlášku hned v roce 1921, ve prospěch revolučního dělnického hnutí čile agitovala i na veřejnosti.[8]

Současně se prohluboval její zájem o bolševické Rusko. Již od roku 1922 pravidelně docházela do Vily Tereza na pražských Vinohradech – tehdejšího sídla Sovětské obchodní mise v Československu.[9] Zejména v druhé polovině

které byli Pollakovi dlouhodobě vystaveni, dosáhly některé z jejich dětí na poměrně úspěšnou kariéru. Tereziin bratr Emil se stal dokonce vrchním soudním radou v Litoměřicích. (*Ústav pro studium totalitních režimů*, Praha (dále *ÚSTR*), Sbírka rozhovorů ÚSTR, záznam rozhovoru s Alenou Štěpánkovou-Veselou (sestřenicí H. a G. Freundových), natočil Jan Dvořák 22. 10. 2018.)

[7] Přestože se Terezie během svého dospívání niterně distancovala od jakéhokoliv náboženství, byly obě její děti krátce po narození přijaty do židovské náboženské pospolitosti – konkrétně náležely do Israelitské náboženské obce na Královských Vinohradech. Pravděpodobně pouze formální svazek však dlouho nevydržel. Jako první z židovské obce vystoupila již v roce 1919 právě Terezie, o dva roky později ji následovaly i obě stále nezletilé děti a nakonec její řady opustil v roce 1925 i manžel Rudolf. (*Archiv bezpečnostních složek*, Praha (dále *ABS*), f. Ústředna Státní bezpečnosti (305), číslo svazku (sv.) 305-737-1, Vyšetřování ve věci skupiny „Alarm“, rodný list Harryho Freunda a sdělení Okresní politické správy na Královských Vinohradech z 5. 9. 1921; *NA*, f. Policejní ředitelství II. – prezidium – 1931–1940 (dále jen PŘ 1931–1940), k. 703, sign. 42/F-14/18, osobní spis Rudolfa Freunda.)

[8] *NA*, f. Jiří Wehle, k. 18, inv. č. 159; Soukromý archiv Aleny Štěpánkové-Veselé (Brno), dochovaná korespondence Terezie Jírové-Freundové.

[9] Československo sice uznalo SSSR *de iure* až v roce 1934, nicméně na základě uznání *de facto* působila v Praze již od roku 1921 Sovětská obchodní mise, v jejímž čele stál od roku 1922 zplnomocněný představitel, tzv. polpred (*polnomočnyj představitěl*). V témž roce se sídlem mise stala novorenesanční Vila Tereza na rohu ulic Italské a Vozové. Poté co se v roce 1933 stal sovětským vyslancem v ČSR Sergej Sergejevič Alexandrovskij, nechal adaptovat na sovětské zastupitelství větší vilu v nedaleké Helenské ulici, jelikož Vila Tereza na reprezentaci již nestačila.

Manželé Terezie a Rudolf Freundovi se svými dětmi Harrym a Gertou někdy kolem roku 1911 (soukromý archiv Aleny Štěpánkové-Veselé)

dvacátých let (konkrétně v letech 1924–1928), kdy v jejím čele stál Vladimir Antonov-Ovsejenko, se tento úřad proměnil v jedno z hlavních center společenského a kulturního života meziválečné levice v Československu. Nepřekvapí proto, že se značně zidealizovaný obraz Antonova-Ovsejenka i atmosféry ve vile dochoval ve vzpomínkách mnohých návštěvníků. To platilo i o Terezii Freundové, která se svou rodinou žila jen několik set metrů odtud, v bytě u Riegrových sadů.

Pro sovětskou diplomacii ale byly činorodé aktivity na kulturním a společenském poli primárně účinným prostředkem k prosazení mnohem podstatnějších politických a hospodářských cílů. Těm byla přizpůsobena nejen sféra oficiální diplomacie. Sovětská mise současně poskytovala krytí pro práci sovětských zpravodajských služeb, jejichž aktivity nebyly už v meziválečném Československu zrovna zanedbatelné.[10]

Indoktrinace

„Pokrokové" ideologické přesvědčení a politický aktivismus Terezie Freundové se přirozeně promítaly i do rodinného prostředí a výchovy vlastních dětí[11] – syna Harryho, který přišel na svět v roce 1908, a dcery Gerty, narozené o rok později.[12] Dokud to její intelektuální kapacita a politologické znalosti dovolovaly, povzbuzovala oba dva v jejich zájmu o socialistické učení, a především teorii komunismu.

A její ideová výchova skutečně dopadala na úrodnou půdu, což platilo především o starším Harrym. Nebyl to však jen matčin vzor, ale především studium na Německém státním reálném gymnáziu v Jindřišské ulici (dříve i později sídlilo ve Štěpánské ulici) v Praze, které pro něho mělo v tomto směru určující význam.

[10] K tomu blíže např. LUKEŠ, Igor: *Československo mezi Stalinem a Hitlerem: Benešova cesta k Mnichovu.* Praha, Prostor 2018, s. 43–45.

[11] V případě Freundových stojí za zmínku i otázka jejich národnosti či jazykové preference. Je zřejmé, že oba sourozenci vyrůstali a dospívali v prostředí, které nebylo jazykově ani národnostně vyhraněné. V dochovaných osobních dokumentech Gerty i Harryho se proto setkáváme jak s udávanou německou, v případě Harryho ovšem od 30. let výhradně s českou národností. Jazykem, který běžně užívali doma i v osobním styku, byla nepochybně němčina. Příklon Freundových k jazykově německému prostředí ale neznamenal, že by češtinu neovládali. Naopak, zejména pod vlivem politického vývoje v sousedním Německu ve 30. letech s českým jazykovým prostředím stále více sympatizovali, až se k němu nakonec téměř zcela přiklonili. (*NA*, f. PŘ 1931–1940, k. 5842, sign. F1446/8, osobní spis Harryho Freunda; *tamtéž*, f. Policejní ředitelství II. – všeobecná spisovna – 1941–1950 (PŘ 1941–1950), k. 110, sign. A 544/7, osobní spis Gerty Arosevové.)

[12] *Památník Terezín*, podsbírka historicko-dokumentární, sign. A 11886-2, životopis Terezy Jírové k dotazníku SPB z 25. 1. 1952.

V té době zde totiž pedagogicky působil Artur Pollak,[13] levicový intelektuál židovského původu a ve dvacátých letech jeden z čelných představitelů takzvané Levé opozice v KSČ. Právě mezi studenty oblíbený Pollak inspiroval Harryho k dalšímu prohloubení zájmu o marxistickou nauku a studium příslušné literatury.

Po vzoru svých nejbližších sympatizovala s levicí i Gerta, i když více než politika ji vždy zajímal svět kultury a umění. Zprvu toužila věnovat se malířství, kvůli problémům se zrakem však od tohoto snu upustila. Začala se o to intenzivněji zajímat o tanec a již během gymnaziálního studia přestoupila na školu světoznámé učitelky tance Mary Wigmanové v Drážďanech, kde absolvovala tříletý kurz rytmiky. Konec dvacátých let proto strávila převážně v sousedním Německu, do Prahy se natrvalo vrátila až v létě 1929.[14]

Marxistická Levá opozice

Počátek Harryho veřejného politického působení lze datovat již do poloviny dvacátých let, kdy jako gymnaziální student našel intelektuální vzor v profesoru Pollakovi. Názorově ostře vyhraněný Pollak, tenkrát již silně ovlivněný postoji Levé opozice v sovětském Rusku (údajně byl v přímém kontaktu například s diplomatem Nikolajem Nikolajevičem Krestinským), inspiroval své následovníky ke kritickému uvažování nad stavem a další úlohou revolučního dělnického hnutí. Z toho pramenily zvláště jejich pochybnosti o politickém kurzu, který v té době prosazovala Moskva, a sílícím vlivu bolševiků (respektive stalinské frakce) na fungování a rozhodování Komunistické internacionály i jednotlivých národních komunistických stran.

[13] Artur Pollak (1887–194?) pocházel z rodiny židovského obchodníka a synagogálního zřízence v Zálužanech u Dobříše. Vystudoval filozofii na Německé univerzitě v Praze a získal zde doktorský titul. Již ve studentských letech se připojil k dělnickému hnutí a stal se členem sociálnědemokratické strany. Za první světové války utrpěl těžké zranění hlavy, což údajně i v pozdějších letech ovlivňovalo jeho duševní stav. Po válce se opět zapojil do politického života, stal se jedním ze zakladatelů Židovské komunistické strany. Po vzniku jednotné KSČ se stal jedním z hlavních představitelů tzv. Levé opozice. Ve 20. letech čile publikoval v komunistickém tisku a v roce 1925 se stal redaktorem *Komunistické revue*, teoretického orgánu strany. Již o dva roky později byl ale pro své opoziční názory z KSČ vyloučen. Poté se živil jako učitel na gymnáziích, politické činnosti se ale nevzdal, i když se postupně stávala méně viditelnou. V květnu 1943 byl deportován do Terezína a odtud v květnu 1944 do Osvětimi, kde neznámo kdy zahynul. (*NA*, f. Jiří Wehle, k. 18, inv. č. 159, poznámky; *ABS*, sv. 305-737-3, Činnost trockistů a trockistické skupiny v době první ČSR – studijní svazek I.)

[14] *NA*, f. Jiří Wehle, k. 18, inv. č. 159, Bok po boku revoluci (vzpomínka Jiřího Wehleho na sourozence Freundovy z 11. 5. 1989).

Jeden z prvních krizových momentů pro meziválečné komunistické hnutí nastal krátce po smrti Vladimira Iljiče Lenina v roce 1924. Zápas o Leninovo nástupnictví, poznamenaný urputnými frakčními boji ve Všesvazové komunistické straně (bolševiků) (VKS(b) – *Vsesojuznaja kommunističeskaja partija (bolševikov)*) a Kominterně, vyostřil ideologickou roztržku také v KSČ, v té době již notně názorově rozhárané, přesto zčásti pořád ještě autonomní straně. Po roce 1924 (a veřejně deklarovaném procesu bolševizace) se Komunistická strana Československa – řečeno s jistým zjednodušením – vnitřně dělila do tří frakcí: pravicové, centristické a levicové. Představitelé obou krajních frakcí se přitom v budoucnu stále častěji dostávali do opozice vůči centristickému vedení strany.[15]

K nejagilnějším kritikům poměrů uvnitř KSČ patřili od samého počátku stoupenci takzvané marxistické Levé opozice, považující se za pravověrné vykladače Marxovy a Leninovy nauky. Pod vlivem „nové" či Levé opozice v Sovětském svazu, jak ji reprezentoval především Lev Davidovič Trockij, později Grigorij Jevsejevič Zinovjev i další,[16] kritizovali některé aspekty strategie a taktiky stranického vedení a také vnitřní poměry ve straně. S vědomím zjednodušení a názorových rozdílů v tomto proudu z principu odmítali (oproti stoupencům umírněné frakce) jakoukoli formu masové stranické organizace a hlásali „teorii ofenzivy", spočívající po ruském vzoru v bleskovém uchopení moci elitním revolučním jádrem. Usilovali přitom o větší nezávislost KSČ a vyčítali centristům, že se pod jejich vedením strana postupně proměňuje pouze v jednu z organizačních sekcí Komunistické internacionály. Se značnou skepsí pak nahlíželi na poměry v samotné Kominterně a v sovětské bolševické straně, v nichž Josif Vissarionovič Stalin se svými příznivci získával rozhodující moc a začínal uplatňovat své diktátorské sklony. Levicoví opozičníci kromě toho vesměs stále prosazovali podporu revolučního hnutí na Západě v duchu Trockého teorie světové revoluce.[17]

Podobně jako v zahraničí se i v Československu spíše než o jednolitý myšlenkový proud jednalo o značně pestrou směsici radikálních levicových názorů a tezí, jejichž zastánci často svým dogmatismem překonávali i stalinisty,

[15] Viz RÁKOSNÍK, Jakub: Komunistická strana Československa v období první republiky. In: ANEV, Petr – BÍLÝ, Matěj (eds.): *Biografický slovník vedoucích funkcionářů KSČ (1921–1989),* sv. 1: *A–K.* Praha, Academia – Ústav pro studium totalitních režimů 2018, s. 23–44, zde s. 31.

[16] K sovětské Levé opozici viz např. REIMAN, Michal a kol.: *Zrod velmoci: Sovětský svaz 1917–1945.* Praha, Karolinum 2013, s. 231–239, 281–288 a 307–314; ZUBOV, A. (ed.): *Dějiny Ruska 20. století*, sv. 1, s. 715–726. Z klasických zahraničních děl srv. ROGOVIN, Vadim Z.: *Byla li altěrnativa? Trockizm. Vzgljad čerez gody.* Moskva, TERRA 1992; ALEXANDER, Robert J.: *International Trotskyism 1929–1985: A Documented Analysis of the Movement.* Durham (North Carolina), Duke University Press 1991.

[17] Viz PEČÍNKA, Pavel: *Pod rudou vlajkou proti KSČ: Osudy radikální levice v Československu*. Brno, Doplněk 1999, s. 19.

Bezstarostné mládí Harryho a Gerty. V Doksech v roce 1917
(soukromý archiv Aleny Štěpánkové-Veselé)

a navíc si pěstovali vzájemnou rivalitu. Zdaleka ne všichni „levicoví opozičníci" bezvýhradně souhlasili s Trockým, jenž se – zejména po svém vypovězení ze Sovětského svazu – stal nejviditelnějším představitelem protistalinského komunismu. Někteří – a patřil mezi ně i Artur Pollak – přebírali Trockého teze s jistým odstupem, jiní – včetně Harryho Freunda – se od nich postupem času takřka zcela distancovali. Dojít proto k názorové shodě, byť jen v dílčích ideologických otázkách, bylo pro místní radikální aktivisty prakticky nemožné a na nějakou organizační jednotu nebylo ani pomyšlení. Odpovídalo tomu i časté štěpení a opětovné slučování jednotlivých (a vcelku nepočetných) iniciativ či působení členů ve více iniciativách najednou. „Levá opozice" ale měla problém i s oslovením dělnictva jakožto nejvýznamnější a nejpočetnější skupiny potenciálních příznivců. Její příliš radikální a někdy i nesrozumitelné teze byly atraktivnější pro intelektuály a vysokoškolské studenty než pro samotný proletariát.[18]

[18] *Tamtéž*, s. 19–20.

Exkomunikace

Vedení KSČ se sice pod tlakem Kominterny s „Levou opozicí" záhy vypořádalo a Trockého, Zinovjeva i další její známé osobnosti veřejně odsoudilo, několik oponentů přesto vytrvalo v jejich podpoře až do svého vyloučení. Patřil k nim i Artur Pollak, který byl takto postižen už v roce 1927. Od té doby zůstával veřejně činný pouze jako levicový intelektuál bez stranické příslušnosti.

Ve dvacátých letech se ale názorový odklon uvnitř strany i celého hnutí přeci jenom ještě nerovnal zradě, a proto ani exkomunikovaný Pollak nebyl následně nějak ostrakizován. Jako středoškolský profesor měl navíc stále poměrně slušnou možnost působit na své studenty i jejich vrstevníky. A mezi radikálně naladěným studentstvem se vždy našla řada „neposlušných" individualit, jež se vymykaly ze stalinských myšlenkových stereotypů a naslouchaly marxistické kritice moskevského kurzu. K těmto ideovým debatám se připojili i Pollakovi žáci a Harry Freund patřil mezi nimi záhy k nejagilnějším.

Nejčastěji vyjadřoval své kritické názory ve stále ještě názorově pluralitním levicovém mládežnickém hnutí, také na jeho půdě ale začalo brzy „přituhovat". Mnozí mladí komunisté totiž postupně svou nekompromisností a loajalitou k Moskvě předčili starší straníky, a nakonec to byli právě oni, kdo se v čele s Klementem Gottwaldem chopil vedení strany. Z Komunistického svazu mládeže Československa (Komsomolu) byl Harry Freund pro „odlišný názor související s postupem sovětských bolševiků proti Zinovjevovi" vyloučen již po půldruhém roce svého členství, v říjnu 1927.[19] Nabízí se domněnka, že k jeho exkomunikaci došlo i v návaznosti na vyloučení Pollaka z oficiálních stranických struktur, sám Freund to ale nikdy nepotvrdil. Poté byl nucen opustit i Komsomolu podřízenou Komunistickou studentskou frakci (takzvanou Kostufru),[20] levicovou organizaci vysokoškolských studentů.

Nadále tak zůstával členem jen primárně nepolitických levicových tělovýchovných a zájmových uskupení, jako byla Federace proletářské tělovýchovy (před sjednocením byl členem Spartakových skautů práce) či antiklerikální a ateistický Svaz proletářských bezvěrců (odloučené komunistické křídlo Volné myšlenky). I z něho ale byl pro svá kritická stanoviska za čas vyloučen.[21] Ještě předtím

[19] *NA*, f. Zemský úřad Praha – Prezidium zemského úřadu v Praze (dále jen PZÚ-AMV), k. 1527, sign. 207-1527-4, Protokol s JUDr. H. Freundem, 23. 1. 1939.

[20] V tu dobu se zde scházela pestrá směsice levicových vysokoškolských studentů, z nichž někteří se v budoucnu stali významnými exponenty KSČ (Julius Fučík, Ivan Sekanina a další), jiní se připojili k protistalinské opozici (Harry Freund, Záviš Kalandra). (Viz Soukromá sbírka dědiců Evy Sekaninové-Hertlové, prezenční listina z plenární schůze pražské Kostufry 30. 10. 1926. Za poskytnutí děkuji Robertu Krumphanzlovi.)

[21] *NA*, f. PZÚ-AMV, k. 1527, sign. 207-1527-4, Protokol s JUDr. H. Freundem, 23. 1. 1939.

Nekonformní komunistický intelektuál Artur Pollak (1887–194?), názorový oponent Stalina i Trockého. V květnu 1944 byl deportován z Terezína do Osvětimi, kde za neznámých okolností zahynul (Národní archiv, fond Jiří Wehle)

se podílel (někdy je udáván i jako hlavní iniciátor) na založení jeho mládežnické odnože s názvem Svaz bezvěrecké mládeže v ČSR.

Freund se tedy s komunismem v té formě, jak ho prosazovala Kominterna, respektive stalinské vedení sovětských komunistů, brzy rozešel. Vyloučení z oficiálních komunistických struktur bylo sice prvním varovným signálem, rozhodně však nemělo za následek ukončení jeho politických aktivit. Naopak jeho touha programově se scházet s podobně kriticky uvažujícími vrstevníky se systematicky posilovala. Snažil se proto kolem sebe soustředit skupinu sympatizantů, s nimiž by mohl vytvořit alternativu ke stalinistické politice KSČ. Řídil se přitom jistě i Pollakovými instrukcemi: právě on doporučoval vyloučeným soudruhům a studentům sdružovat se do neformálních diskusních kroužků a pokračovat v činnosti do té doby, než bude odstraněno „protileninské" vedení KSČ.[22]

Založení neformálního, přesto již zčásti organizovaného uskupení – později označovaného jako Leninská opozice či Alarm[23] – na přelomu let 1929 a 1930, o něž se přičinil Harry Freund, bylo pak přímou reakcí na změny ve vedení KSČ po jejím pátém sjezdu, který znamenal vítězství prostalinské gottwaldovské frakce.

[22] Viz PEČÍNKA, P.: *Pod rudou vlajkou proti KSČ*, s. 23.

[23] Skupina se tak vlastně nikdy nejmenovala. Toto označení získala až v 50. letech během vyšetřování bývalých „trockistů" Státní bezpečností a bylo odvozeno od titulu jejího časopisu (později i názvu edice vydané marxistické literatury).

Osudový krok

Harryho sestra Gerta se po téměř třech letech strávených v zahraničí na sklonku roku 1928 vrátila zpět do Prahy. S čerstvě nabytým oprávněním k výuce tance a gymnastiky začala působit jako lektorka u několika soukromých tanečních škol.[24] V říjnu 1931 si pak s otcovou finanční pomocí zařídila vlastní taneční a rytmickou školu v domě U Nováků (na rohu Vodičkovy ulice a ulice v Jámě), kde tehdy sídlilo i Osvobozené divadlo.

Vedle běžných zájemců o tanec se zde scházela na kurzech rytmiky i levicově orientovaná mládež. Recitační a pohybové prvky tu nacvičovala například umělecká skupina Bezbožník (členové Svazu bezvěrecké mládeže). Gerta zase doprovázela svým scénickým tancem jejich schůze a různé umělecké večery.[25] Politicky se však ani nadále výrazněji neangažovala – v dubnu 1929 se stala pouze členkou Svazu bezvěrecké mládeže.

Vedle tance neopustila ani svou malířskou zálibu, i z toho důvodu se stala členkou pražské Umělecké besedy. A právě tento její krok lze zpětně hodnotit jako osudový. Na jednom z plesů onoho sdružení se totiž na sklonku roku 1931 seznámila s Alexandrem Arosevem, v té době vedoucím sovětského zastupitelství v Československu. Z letmého setkání se po několika měsících rozvinul bližší vztah,[26] který vyústil v Arosevovu žádost o Gertinu ruku.

Gertina matka Terezie se po letech a pod tíhou všech tragických následků jejich vzájemného vztahu sice o Arosevovi vyjadřovala se značným despektem, obviňovala ho hlavně z nepřiměřeného nátlaku na dceru. Ovšem například rodinný přítel Freundových Jiří Wehle[27] ve svém vzpomínkovém textu její zpětné

[24] *NA*, f. PP 1941–1950, k. 110, sign. A 544/7, osobní spis Gertrudy Arosevové.

[25] *Tamtéž*, f. Jiří Wehle, inv. č. 159, k. 18, Bok po boku revoluci (vzpomínka Jiřího Wehleho na sourozence Freundovy z 11. 5. 1989).

[26] *NA*, f. Jiří Wehle, k. 18, inv. č. 159, dopis Terezie Jírové-Freundové neznámé adresátce ze 4. 2. 1981.

[27] Jiří Wehle (1909–1990) byl od mládí aktivní v mládežnickém komunistickém hnutí, účastnil se skautského i trampského hnutí. Za druhé světové války byl vězněn (prošel mj. koncentračními tábory v Dachau, Buchenwaldu a Osvětimi). Po válce se jako člen skupiny generála Bohuslava Ečera účastnil pátrání po uprchlých válečných zločincích v Německu. V letech 1946–1951 byl zaměstnancem Ministerstva vnitra a příslušníkem československé rozvědky (krycí jméno Bělský). Po zatčení Zdeňka Tomana v dubnu 1948 se stal jejím prozatímním velitelem. V létě 1949 byl přeložen na pozici vedoucího učebního oddělení vnitřní správy Ministerstva vnitra. V březnu 1951 byl zatčen a uvězněn, po 37 měsících samovazby ho však v dubnu 1954 Vyšší vojenský soud v Praze zprostil obžaloby a následně byl propuštěn. Jeho pozůstalost je dnes uložena v Národním archivu. (Srv. např. KALOUS, Jan: Krize uvnitř bezpečnostního aparátu na počátku 50. let: Kdo byl „zrádcem" podle Štěpána Plačka? In: *Pamäť národa*, roč. 4, č. 2 (2008), s. 50–60.)

odsudky zetě zpochybňuje.[28] Dle jeho mínění vnímala Terezie partnerství své dcery se sovětským diplomatem v tu dobu ze zcela odlišné perspektivy. Přestože šlo o rozvedeného muže se třemi malými dětmi,[29] ze společenského hlediska (minimálně v levicovém prostředí) to byl jistě svazek vysoce prestižní.

Alexandr Jakovlevič Arosev se narodil v roce 1890 v Kazani do početné živnostnické rodiny, jeho otec byl Rus a matka Baltská Němka. Již jako patnáctiletý se připojil ke Straně socialistů-revolucionářů (*Partija socialistov-revoljucioněrov*) a zapojil se do revolučního vření roku 1905. O něco později pod vlivem svého přítele Vjačeslava Michajloviče Molotova, pozdějšího lidového komisaře zahraničních věcí, vstoupil do Ruské sociálnědemokratické dělnické strany (*Rossijskaja social-demokratičeskaja rabočaja partija*), byl uvězněn a v roce 1909 uprchl za hranice. V exilu vystudoval filozofickou fakutu na univerzitě v belgickém Lutychu, posléze se vrátil do Ruska a byl opět zatčen. Roku 1916 byl jako důstojník povolán na frontu, v následujícím roce se ale jako člen Vojensko-revolučního výboru (*Vojenno-revoljucionnyj komitět*) v Moskvě zapojil do říjnové revoluce a nařídil ostřelovat Kreml, který byl v rukou kadetů. V roce 1918 pak byl jmenován lidovým komisařem vzdušných sil sovětského Ruska a v dalším roce velel jednomu ze sborů Rudé armády na jižní frontě ruské občanské války. Tehdejší dramatické události však bolestně zasáhly do jeho soukromí, když jeho matka – rovněž revolucionářka – zahynula během bojů s československými legionáři v Kazaňské oblasti.

V roce 1920 se Arosev stal předsedou Nejvyššího revolučního soudu na Ukrajině a od příštího roku působil jako zástupce ředitele ústavu, který se zabýval dějinami říjnové revoluce a bolševické strany. Vykonával přitom i povinnosti v sovětském bezpečnostním aparátu. V roce 1927 vstoupil do diplomatických služeb jako zplnomocněný představitel Sovětského svazu v Litvě a o dva roky později ve stejné funkci přijel do Prahy. Alexandr Arosev byl i literárně činný, od roku 1916 publikoval povídky a básně, později i romány a divadelní hry. Náměty čerpal většinou z revolučních událostí a sociálních konfliktů a byl pokládán za jednoho z předních tvůrců ruské a sovětské „proletářské literatury“.[30]

---

[28] *NA*, f. Jiří Wehle, k. 18, inv. č. 159, Bok po boku revoluce (vzpomínka Jiřího Wehleho na sourozence Freundovy z 11. 5. 1989).

[29] První ženou Aroseva byla Olga Goppenová (1899–1955). Jejich manželství, v němž se narodily dcery Natálie, Jelena a Olga, bylo rozvedeno v roce 1931. Jejich péče se sice ani po rozvodu nechtěla vzdát, to ale Arosev odmítl a starost o ně převzal sám. S novým manželem Michailem A. Lobanovem nejdříve odešla na Sachalin, po čase se usídlili v Moskvě. Péči o své dcery přezvala znovu až po Arosevově zatčení v roce 1937. (Viz ZAVACKÁ, M.: Vo vrstvách pamäti, s. 173 – viz pozn. 3.)

[30] Kromě studie Maríny Zavacké srv. např. DAVID-FOX, Michael: Stalinist Westernizer? Aleksandr Arosev's Literary and Political Depictions of Europe. In: *Slavic Review*, roč. 62, č. 4 (2003), s. 733–759 (tematické číslo „Tourism and Travel in Russia and the Soviet Union“);

Arosev měl tedy za sebou takřka vzornou kariéru ruského a sovětského revolucionáře, politického činitele, diplomata a spisovatele. Uzavření sňatku pro něj jako sovětského občana bylo tehdy v Praze ovšem nemožné, neboť zde nefungoval právoplatný sovětský zastupitelský úřad. Tento akt se proto odehrál 3. dubna 1932 na sovětském velvyslanectví v Berlíně. Role oddávajícího se zhostil tehdejší sovětský velvyslanec v Německu Lev Michajlovič Chinčuk.[31]

Sňatek znamenal zejména pro Gertu zásadní změnu v osobním životě, na přání svého chotě se vzdala i své profese. Je možné, že tak učinila kvůli manželovu konzervativnímu náhledu na úlohu manželky diplomata. Nabízí se však i vysvětlení, že povolání nezávislé umělkyně, která „soukromě podniká", bylo neslučitelné s Gertiným novým statusem sovětské občanky.

Svatební akt měl ale i další konkrétní a neméně významné konsekvence, jejichž závažnost si tehdy zřejmě ani jeden z novomanželů plně neuvědomoval. Gerta totiž svým sňatkem se sovětským státním příslušníkem pozbyla dle tehdejších československých zákonů československou státní příslušnost. Ihned po svatbě jí tak sovětský zastupitelský úřad v Berlíně vystavil diplomatický cestovní pas, do Československa se vracela již jako sovětská občanka s československým vízem.[32] A právě změna státní příslušnosti se v budoucnu ukázala být jedním z klíčových faktorů v neúspěšném boji o záchranu jejího života.

Po návratu do Prahy se Gerta přestěhovala za svým manželem do Vily Tereza a snažila se sžít s novými poměry. Vedle závazků spojených s diplomatickým postavením jejího chotě jí přibyly také povinnosti spojené s péčí o Arosevovy dcery.[33] Jejich vzájemný vztah nebyl zřejmě ideální, pravděpodobně ale ne natolik problematický, jak ho později ve svých memoárech (a s ohledem na všechny negativní důsledky s notnou dávkou neobjektivity) dvě z nich popisovaly.[34]

V rámci možností udržovala Gerta i nadále kontakt se svou pražskou rodinou, nepřerušila ani styk s přáteli. Přesto jakékoli veřejné aktivity, jež by mohly dráždit různé politické kruhy, postupně utlumila – svou roli v tom jistě sehrál i zvýšený zájem československých bezpečnostních orgánů o dění na sovětském zastupitelství. Gertě to však ve své době bylo málo platné. Slovy Jana Tesaře: „Po sňatku

TÝŽ: *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941*. Oxford – New York, Oxford University Press 2012.

[31] *Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR*, Praha (dále *AMZV*), f. II. sekce MZV, Trezorové spisy II/2, 1937, k. 32–34, Dokumentace k případu Gertrudy Arosevové 1937–1940.

[32] *NA*, f. PŘ 1941–1950, k. 110, sign. A 544/7, osobní spis Gertudy Arosevové.

[33] Viz ZAVACKÁ, M.: Vo vrstvách pamäti, s. 182–183.

[34] Srv. AROSEVA, Natalja: *Sled na zemlje: Dokumentalnaja povesť ob otce.* Moskva, Politizdat 1987; AROSEVA, Olga: *Proživšaja dvaždy: Vozvraščenije iz něbytija.* Moskva, Astrel 2012.

Gerta při scénickém tanci v Drážďanech, konec dvacátých let
(soukromý archiv Aleny Štěpánkové-Veselé)

se dostala okamžitě do pásma, jež bylo intenzivně ostřelováno.“[35] A vysvětlení, proč tomu tak bylo, nelze hledat jen v osobě a aktivitách jejího manžela Aroseva. Neméně závažným důvodem se stala i opoziční politická činnost bratra Harryho.

Boj za ideály

Vznik zčásti organizované skupiny kolem Harryho Freunda[36] spadá do období na přelomu dvacátých a třicátých let, kdy opětovně docházelo ke štěpení radikálně levicových formací. V některých pramenech je uvedeno, že vznikla odtržením od skupiny Otto Friedmanna[37] a čistě z popudu Artura Pollaka.[38] Nicméně je pravděpodobnější, že hlavní iniciativu při jejím založení projevil právě Freund. Ve vzdělaném a pro věc zapáleném mladíkovi skutečně našla nepočetná skupinka levicově smýšlejících studentů přirozeného vůdce. A jeho „politická hvězda“ alespoň zpočátku skutečně zazářila poměrně jasně.

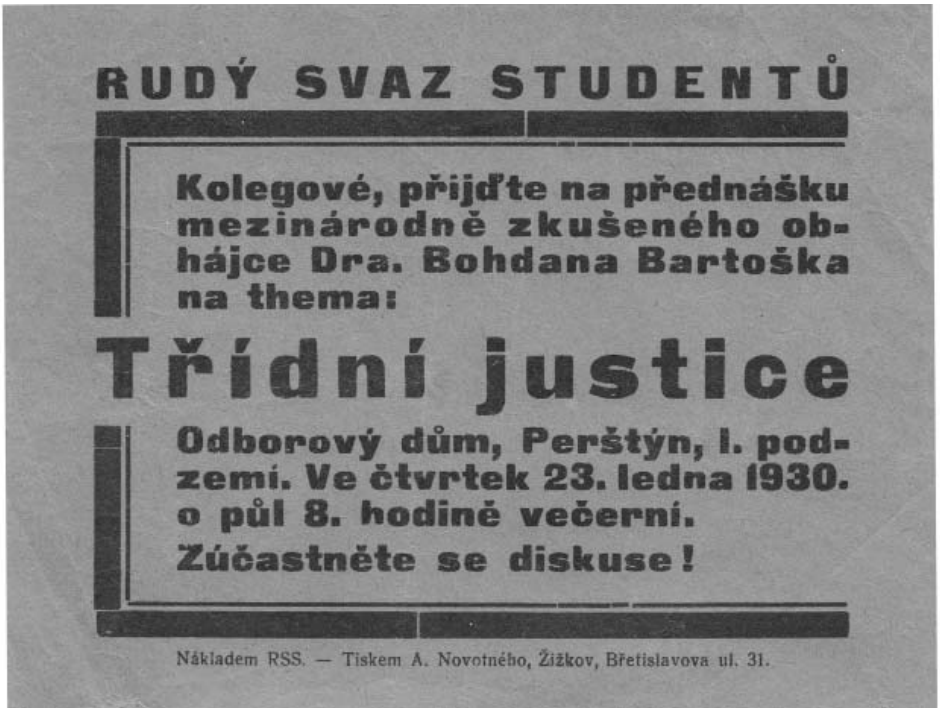
Že se Harry Freund navzdory svému mládí rychle zařadil k vůdčím postavám tuzemské Levé opozice, dokládají mimo jiné dochované dopisy byra Pražská frakce levých komunistů adresované provizornímu mezinárodnímu ústředí Levé opozice v Paříži z první poloviny roku 1930, které jsou v několika případech

[35] TESAŘ, J.: *Česká cikánská rapsodie*, sv. 2, s. 553 (viz pozn. 4).

[36] K existenci radikálně levicového uskupení kolem Harryho Freunda, jehož aktivity se většinu času odehrávaly na samém okraji politického spektra a kvůli zájmu bezpečnostních orgánů obyčejně v poloilegalitě (od podzimu 1938 již zcela v ilegalitě), se nedochovalo mnoho písemných pramenů. Zaznamenaná svědectví několika bývalých členů skupiny či osob z jejího blízkého okolí jsou vesměs torzovitá, přitom se od sebe liší v řadě více či méně podstatných detailů. To přirozeně platí hlavně o výpovědích učiněných před vyšetřovateli Státní bezpečnosti na počátku 50. let. Tehdejší vyšetřování politických aktivistů a dalších osob skutečně či domněle koketujících (ať už v minulosti, nebo v současnosti) s tzv. trockistickou opozicí vneslo do celé věci řadu nepravd a polopravd, což i dnes ztěžuje rekonstrukci sledovaného jevu. Zcela věrohodná ale nejsou ani svědectví z pozdějších let, podaná ještě před rokem 1989 či krátce po něm. Přes některé cenné informace zůstává hodnocení skupinové činnosti mnohými pamětníky ovlivněno vlastními trpkými životními zkušenostmi z pronásledování a věznění za nacistické okupace i po únoru 1948. Někteří se také zpětně snažili ospravedlnit své jednání s ohledem na stávající politické poměry. Týká se to i pamětí Jiřího Wehleho, z informačního hlediska nejhodnotnějších, které sepsal v 80. letech. (*NA*, f. Jiří Wehle, k. 21, inv. č. 166, WEHLE, Jiří: *Život za mřížemi*. Praha 1988, strojopis, 104 s.)

[37] Otto Friedmann byl od studentských let aktivní v komunistickém mládežnickém hnutí. Již v roce 1927 byl z něj vyloučen pro své opoziční názory, na konci 20. let patřil k čelným organizátorům opozičních aktivit namířených proti stalinistickému vedení KSČ. Před nacistickou okupací emigroval do Velké Británie.

[38] *ABS*, sv. 305-737-1, Šetření ve věci skupiny „Alarm“; *tamtéž*, sv. 305-737-3, Činnost trockistů a trockistické skupiny v době první ČSR – studijní svazek I.

RUDÝ SVAZ STUDENTŮ

Kolegové, přijďte na přednášku mezinárodně zkušeného obhájce Dra. Bohdana Bartoška na thema:

Třídní justice

Odborový dům, Perštýn, I. podzemí. Ve čtvrtek 23. ledna 1930. o půl 8. hodině večerní. Zúčastněte se diskuse!

Nákladem RSS. — Tiskem A. Novotného, Žižkov, Břetislavova ul. 31.

Pozvánka Rudého svazu studentstva na přednášku Bohdana Bartoška dne 23. ledna 1930 (Národní archiv, Praha, fond Jiří Wehle)

signovány jeho jménem. Pražská frakce v nich informuje o vzniku místního sekretariátu i dosavadních aktivitách zdejší buňky, včetně příprav na očekávanou mezinárodní konferenci Levé opozice.[39] Jak se ale záhy ukázalo, právě neochota spolupracovat a sebestřednost některých aktivistů stály za nejasným výsledkem této iniciativy. Zřejmě proto se v další korespondenci Freundovo jméno v souvislosti s Pražskou frakcí již neobjevuje.

Freund a jeho nejbližší souputníci byli sice od samého začátku řazeni svými politickými oponenty (především stalinistickým křídlem v KSČ) mezi takzvanou trockistickou opozici, s Trockým přesto jen v máločem souhlasili. Dokazují to

[39] *International Institute of Social History* (Amsterdam) [online], f. Lev Davidovič Trockij / International Left Opposition Archives, sbírka 917, inv. č 916, korespondence skupin české levicové opozice z let 1930–1933, s. 4–9 a 30 [cit. 2021-03-10]. Dostupné z: https://access.iisg.amsterdam/universalviewer/#?manifest=https://hdl.handle.net/10622/ARCH01483.916?locatt=view:manifest.

i výše zmíněné dopisy z roku 1930, v nichž se pisatelé proti Trockému zřetelně vymezují. A co víc, jeho sílící vliv na Levou opozici již tehdy považovali za převážně škodlivý.[40]

Pevně byli naopak přesvědčeni, že jsou to právě oni, kdo vychází z původního marxistického učení. Hlásili se bezvýhradně k Marxovu a Leninovu odkazu a odmítali jakékoli (Stalinovy, Trockého a jiné) modifikované výklady. I proto sami sebe označovali za „Leninskou opozici". Poté co Trockij v roce 1938 založil Čtvrtou internacionálu, členové skupiny mezi sebou dokonce žertovali, že jsou „třiapůltá internacionála", tedy že nepatří ani k třetí, ani k „trockistické" čtvrté.[41]

Základní myšlenky a představy československé radikální antistalinské levice jsou formulovány již v Pollakově předmluvě „Na obranu sovětského Ruska, Kominterny a KSČ", kterou doplnil svůj překlad dokumentů komunistické opozice v Sovětském svazu (Trockého, Zinovjeva a dalších) a v roce 1927 publikoval v brožuře pod názvem *Boj o Kominternu*.[42] Od tohoto „manifestu" se posléze odvíjely i další úvahy autora a jeho následovníků. Otázka stalinismu a jeho destruktivního vlivu na socialistické a dělnické hnutí v nich přes určité posuny zůstávala po celou dobu ústředním tématem.

Konkrétní názorové rozdíly členů „Leninské opozice" a stoupenců „generální linie" (myšleno stalinské) v národním i mezinárodním měřítku se pokusil definovat ve svých pamětech Jiří Wehle. Za podstatu vzájemných rozporů označil „tendence ke strnulosti, k dogmatismu ve stranické teorii a praxi, deformaci marxistického učení v praxi". Tito kritici zleva odmítali Stalinovu teorii výstavby socialismu v jedné zemi (tedy SSSR) a podobně jako jiní opozičníci tohoto ražení nadále snili o podpoře revoluce na Západě a „konečném vítězství socialismu" ve světě. Děsili se také neustále zřetelnějších diktátorských metod sovětského generálního tajemníka.[43]

Taková pozdější apologetika ideologických tezí a motivů, z nichž kdysi vycházeli příslušníci Freundovy skupiny, se ale může jevit značně sporně. Nejenže byla do značné míry modifikována vlastní životní zkušeností a politickým vývojem z let následujících, pozoruhodná (ne však překvapivá) je i selektivnost, s níž ve své době Freund a jeho společníci přistupovali k bolševické praxi. Stačí si například položit jednoduchou otázku, proč ve své kritice akcentovali pouze totalitní

[40] *Tamtéž* [online].

[41] *USC Shoah Foundation* (University of South California, Los Angeles) [online], The Visual History Archive Online, Collections, The Holocaust, záznam rozhovoru s Jamesem Borem (Erwinem Blochem) z 10. 10. 1996, Interview Code 20767 [cit. 2021-03-10]. Dostupné z: https://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=4982869.

[42] POLLAK, Artur (ed.): *Boj o Kominternu*. Praha, vlastním nákladem [1927].

[43] *NA*, f. Jiří Wehle, k. 21, inv. č. 166, WEHLE, J.: *Život za mřížemi*, s. 6.

způsoby zaváděné Stalinem, zatímco obdobného odsudku zpětně ušetřili Lenina a jeho nejbližší spolupracovníky? Přece se už tehdy dobře vědělo, že ani leninské vedení strany nezacházelo se svými názorovými oponenty zrovna „v rukavičkách". Zástupce takzvané Leninské opozice i proto nelze označit za nějaké přesvědčené demokraty: ochotni dovolávat se vnitrostranické demokracie byli vesměs teprve ve chvíli, kdy začaly být potlačovány jejich vlastní názory.

Z obsahového hlediska se pak vlastně jejich kritika poměrů v komunistickém hnutí nijak zásadně nelišila od hlavních výtek Lva Trockého a jeho následovníků. Názorové rozdíly mezi nimi byly vskutku minimální, opět tu šlo hlavně o rozporuplnou osobnost někdejšího „korunního prince" bolševického hnutí, která je od „trockistů" odpuzovala. Také u Trockého – a nelze říct, že neoprávněně – viděli značné a do určité míry podobné osobní nedostatky jako u Stalina: vyčítali mu zvláště jeho autoritativní sklony, projevy dogmatismu, byrokratismus i odmítání vnitrostranické demokracie v praxi. V jeho odporu vůči Stalinovi navíc spatřovali spíše konkurenční postoj než zásadní stanovisko. Tato distance se promítla i do jejich odmítavého postoje ke Čtvrté internacionále na konci třicátých let.[44]

„Leninská opozice" se ovšem nevymezovala jen vůči dominantnímu proudu komunistického hnutí. Jejím pravidelným ostrým výpadům neunikly „imperialistické mocnosti", československá pravice i umírněná levice, „buržoazie" nebo římskokatolická církev. Protivníky viděli téměř všude a spojence nacházeli málokde, čímž se sami zatlačovali do marginální pozice.

Taktika „Leninské opozice"

„Leninská opozice" se snažila působit především v různých oblastech levicového mládežnického a dělnického hnutí. Šlo jí v zásadě o to vytvořit v konkrétních organizacích, spolcích a kroužcích názorově opoziční platformu. Její členové proto vyvíjeli aktivitu všude, kde se dalo – například v Socialistickém svazu skautů, Federaci proletářské tělovýchovy, Svazu dělnických šachistů, samozřejmě v Komunistickém svazu mládeže, Levé frontě i v trampském hnutí – a dokud nebyli z těchto struktur vyloučeni.[45]

Zvláště v trampském hnutí, které se mezi světovými válkami těšilo značné popularitě napříč levicově orientovanou mládeží, zanechali příznivci „Leninské opozice" poměrně zřetelnou stopu. Sami založili osadu Bezbožníků na Sázavě u Pikovic, k níž se postupně připojily i další levicové osady, jako Rudý průlom či Okťabr. Několikrát zmiňovaný Jiří Wehle se stal nejen šerifem osady Bezbožníků,

[44] *Tamtéž*, s. 8 a 46.

[45] *Tamtéž*, s. 4–5 a 90.

ale i členem takzvaného Ústředního trampského výboru a vydavatelem periodika *Trampské slovo*, jehož redakce byla složena z členů Komsomolu i „Leninské opozice".[46]

V porovnání s Jiřím Wehlem, který většinu svých vrstevníků přežil a mohl zachovat své svědectví, o konkrétních aktivitách Harryho Freunda se dochovalo pouze minimum dokladů. Je ale jasné, že se soustředil především na přednáškovou činnost a pořádání různých politických seminářů či kurzů, ať už ve Svazu bezvěrecké mládeže, či Rudém svazu studentů, na jejichž vzniku a působení se začátkem třicátých let výrazně podílel. Dochovaly se k tomu i konkrétní stopy v hlášení československých policejních orgánů.

Začátkem třicátých let se policejní úředníci zaměřili na přednáškovou činnost Rudého svazu studentů (*Roter Studentenbund*), založeného v roce 1927. V jeho pětičlenném řídícím výboru byla vedle Artura Pollaka i Harryho matka Terezie Freundová. Dle stanov byla hlavním zaměřením spolku „odborná školská otázka, studium vědeckého socialismu a jeho propagace". Nepřekvapí proto, že diskusní večery organizované tímto svazem, které se většinou odehrávaly ve spolkovém domu Uranie v pražské ulici Ve Smečkách, nabízely častokrát kontroverzní vystoupení a debaty. Spektrum přednášejících bylo široké, od vysokoškolských profesorů přes studenty až po laiky, a diskutovalo se nejen o problémech v socialistickém a komunistickém hnutí a současné politické situaci, ale rozebírala se i témata z oblasti školství, moderního životního stylu, morálky a podobně. Mezi diskutéry a stále častěji i přednášejícími přirozeně nechyběl Harry Freund, od roku 1933 již vystudovaný doktor práv. V únoru 1933 například vystoupil na téma „Školské souručenství a reforma školy", v listopadu téhož roku referoval k tématu „Kam se židy?" a v květnu 1934 nesla jeho přednáška název „Cesta demokracie".[47] Ke všem palčivým problémům přistupoval přísně v duchu marxismu-leninismu, jak mu sám tehdy rozuměl.

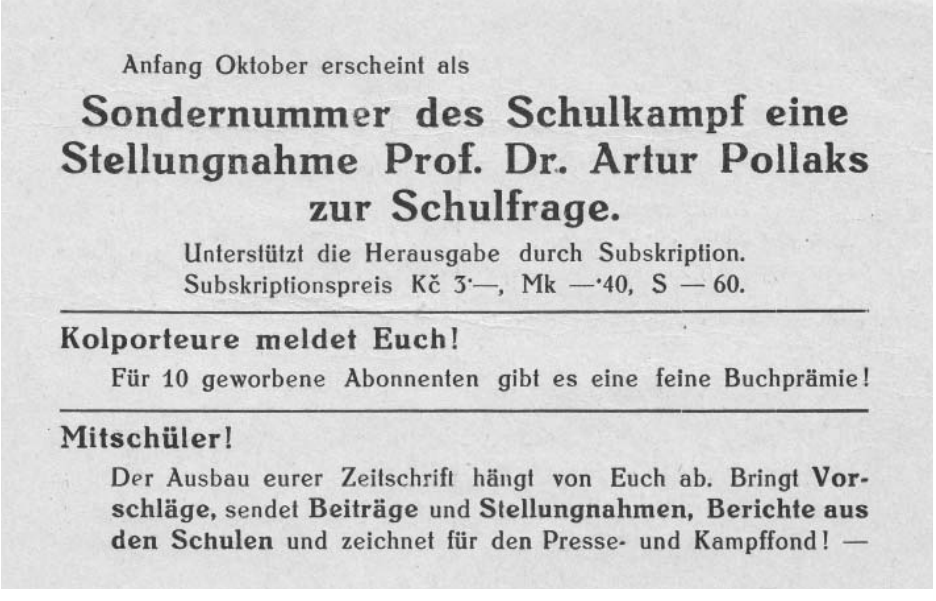
Postupně se ale činnost Rudého svazu studentů dostávala do krize. Jeho členové přestávali být agilní, jejich zájmy se stále více tříštily a zájem veřejnosti o přednášky opadal. Některé aktivity spolku byly navíc československými úřady kvalifikovány jako zpolitizované a protistátní, a proto byla v srpnu 1934 jeho činnost z úřední moci zastavena.[48]

Ze stejného roku se dochoval i záznam o sledování rodiny Freundových policejními agenty. Jejich cílem bylo zdokumentovat styky rodinných příslušníků

[46] *Tamtéž*, s. 5; *ABS*, sv. 305-737-3, Činnost trockistů a trockistické skupiny v době první ČSR – studijní svazek I.

[47] *NA*, f. PZÚ-AMV, k. 1400, sign. 207-1400-23, Policejní relace o průběhu veřejných přednášek Rudého svazu studentstva, únor 1933 – květen 1934.

[48] *Tamtéž*, Aktivity Rudého svazu studentstva 1931–1934 – spis.

Anfang Oktober erscheint als

Sondernummer des Schulkampf eine Stellungnahme Prof. Dr. Artur Pollaks zur Schulfrage.

Unterstützt die Herausgabe durch Subskription.
Subskriptionspreis Kč 3·—, Mk —·40, S — 60.

Kolporteure meldet Euch!

Für 10 geworbene Abonnenten gibt es eine feine Buchprämie!

Mitschüler!

Der Ausbau eurer Zeitschrift hängt von Euch ab. Bringt **Vorschläge**, sendet **Beiträge** und **Stellungnahmen, Berichte aus den Schulen** und zeichnet für den Presse- und Kampffond! —

Pobídka k finanční podpoře vydání jednoho z čísel mládežnického časopisu *Schulkampf*, v němž mělo vyjít stanovisko profesora Artura Pollaka ke školské otázce, 1931
(Národní archiv, fond Jiří Wehle)

s dalšími komunistickými pracovníky. Nicméně výsledek jejich několikatýdenního pátrání byl nevalný, informace, zjištěné převážně od sousedů, byly nepřesné a nemohly dotyčné nijak ohrozit.[49]

Veřejný ohlas

V dané souvislosti se nabízí otázka, jaký ve skutečnosti byl veřejný ohlas tehdejších aktivit „Leninské opozice"? Přestože se skupina záhy po své aktivizaci stala v prostředí radikální levice nepřehlédnutelnou, její vliv – přinejmenším v první polovině třicátých let – rozhodně neodpovídal původnímu očekávání jejích zakladatelů a přívrženců. Také ona v zásadě trpěla obdobnými deficity jako i jiné radikálně levicové iniciativy – jen velmi obtížně totiž nacházela sympatizanty mimo intelektuální a studentské prostředí. Postupně se k ní sice přihlásilo i několik dělnických zástupců, potenciál oslovit dělníky však zůstával minimální.

[49] *Tamtéž*, f. PŘ 1931–1940, k. 703, sign. 42/F-14/18, osobní spis Rudolfa Freunda.

Jednou z mála jejích úspěšných akcí v té době byla podpora velké stávky v Janečkově zbrojovce v Praze-Pankráci v roce 1935, s jejímž stávkovým výborem tehdy členové „Leninské opozice" spolupracovali. Za tímto účelem dokonce vydali jednu z nejúspěšnějších brožur své edice Alarm s příznačným názvem *Stávka u Janečků*.[50]

K propagaci svých myšlenek a názorů „Leninská opozice" nejčastěji využívala různých tiskovin, ať už cyklostylovaných brožur a letáků vydaných ve vlastní edici Alarm, nebo svých příspěvků v tiskových orgánech jiných sdružení. Již v roce 1931 začala skupina z vlastních finančních zdrojů vydávat časopis *Alarm: Kampfblatt der Jugend* jako tiskový orgán Svazu bezvěrecké mládeže, udržet jeho pravidelnou publikaci (i v české mutaci) se ale dařilo jen několik měsíců.[51] Během třicátých let vyšlo v edici Alarm rovněž několik spisů z pera domácích i zahraničních marxistických teoretiků, včetně členů „Leninské opozice".[52] Na jejich vydání se velkou měrou podílel i Harry Freund, jako samostatný autor pak v roce 1934 v reakci na nedávné ozbrojené nepokoje v Rakousku publikoval brožuru *Od katolicismu k neokatolicismu: Zvláštní otisk rozšířeného II. vydání brožury „Poučení z rakouských událostí"*.[53]

Ani náhodné propagační úspěchy „Leninské opozice", zvláště mezi levicově smýšlejícím vysokoškolským studentstvem, ovšem nemohly jejich platformě zajistit větší popularitu a vliv. Mnohé potenciální sympatizanty opětovně odrazovali radikalitou svých názorů. V tomto ohledu je výmluvné jedno z poválečných svědectví: „...jednou, bylo to v době, kdy jsme tvořili tzv. Socialistický klub,[54] [byla] dána možnost, aby vystoupili [Artur Pollak, Harry Freund a další]

[50] *Tamtéž*, f. Jiří Wehle, k. 21, inv. č. 166, WEHLE, J.: *Život za mřížemi*, s. 5.

[51] *Tamtéž*, k. 18, inv. č. 159, Poznámky.

[52] Ještě před vznikem skupiny se někteří podíleli na vydání několika spisů Artura Pollaka: *Boj o Kominternu* (1927), *Boj o KSČ* (1928), *Marxismus oder Katholizismus mit Nachschrift: Finanzkapitalismus und Ideologie* (1930), *Wissenschaft und Okkultismus: Abhandlungen von prof. Šerack*ý, *prof. Christian Ehrenfels, prof. Artur Pollak* (1935). V edici Alarm měla jako první v roce 1931 vyjít příručka *Skauting a tramping*, v témž roce byla vydána další příručka *Vážné slovo tvůrčí kritiky v okamžiku kritickém*. V uvedeném pořadí pak následovaly další knihy: HOERNLE, Edwin: *Pohlavní otázka* (1932), KONRAD, Hans: *Hlad a rozvrat v Rusku* (1933), FREUND, Harry: *Poučení z rakouských událostí* (1934) – vyšlo také německy jako *Die Lehren der österreichischen Ereignisse* (1934) a znovu pod titulem *Od katolicismu k neokatolicismu: Zvláštní otisk rozšířeného II. vydání brožury „Poučení z rakouských událostí"* (1934); FREUND, Harry a kol.: *Die Lehren der Saarniederlage* (1935), WEHLE, J.: *Stávka u Janečků* (1935), Kolektiv autorů: *Májový list 1937* (1937). V edici Alarm vycházely i časopisy *Schulkampf* (1931), *Trampské slovo* (1932) a *Průlom* (1934).

[53] Viz *NA*, f. Jiří Wehle, k. 18, inv. č. 159, Poznámky.

[54] Socialistický klub byl neúspěšným pokusem několika levicových aktivistů v druhé polovině 30. let o vytvoření diskusní platformy nad aktuálními politickými problémy pro různé

Obálka jedné z publikací vydaných v edici Alarm. Kolektiv autorů pod vedením Harryho Freunda v ní reaguje na výsledek sárského plebiscitu v lednu 1935 (Národní archiv, fond Jiří Wehle)

se svými názory, a pamatuji se, že vystoupení Pollakovo a diskutujících z jeho skupiny úplně znechutilo všechny přítomné na této schůzce. Zabývali se v této diskusi kritikou Kominterny."[55]

Své limity si očividně uvědomovali i členové Freundova uskupení. Ani pokračující kritika oponentů, ani nedostatečná podpora je přesto neodradily od dalších konfrontací a politického nasazení. Lapidárně se to pokusil vyjádřit znovu po letech Jiří Wehle: „Hlásili jsme se ke komunismu, nelíbily se nám jen deformace, nebo to, co jsme za deformace považovali, a neváhali jsme to také vyslovit. Pokud šlo o naše úmysly i naši činnost, nám tyto rozpory vlastně nikdy nevadily, abychom se nezúčastnili akcí strany a komunistického hnutí u nás, pokud jen

socialistické směry. Činnost klubu téměř ihned po jeho neoficiálním vzniku ustrnula, protože mimo zástupců několika opozičních komunistických skupin nikdo nepřijal oficiální pozvání a klub zorganizoval jenom asi tři diskusní podniky. (*ABS*, sv. 305-737-3, MNB [Ministerstvo národní bezpečnosti] – protokol s Jaroslavem Vyletou, 19. 10. 1951.)

[55] *Tamtéž.*

naše síly stačily. A neváhali jsme ani dát na pospas své postavení, svůj čas i své zaměstnání."[56]

Své domnělé poslání pravověrných vykladačů marxisticko-leninské ideologie zjevně brali někteří ze stoupenců „Leninské opozice" vskutku vážně. Jejich horlivé zanícení pro věc se v tom mísilo s notnou dávkou naivity a zaslepenosti. Ve svém odhodlání nepolevovat v politickém aktivismu přes všechny překážky se mohli cítit povzbuzováni i pocitem jakési neohroženosti, který skýtala kritizovaná „prohnilá buržoazní" demokracie. S ohledem na vývoj ve druhé polovině třicátých let to bylo nicméně falešné přesvědčení, na které mnozí z nich dříve či později doplatili.

V ostřelovaném pásmu

„Leninská opozice" svou činností dráždila stalinistické vedení KSČ, jeho zvýšenou pozornost si však vysloužila až v souvislosti se sňatkem sestry Harryho Freunda s nejvyšším sovětským představitelem v Československu v roce 1932. Ačkoliv byl vzájemný vztah obou švagrů kvůli ideologickým rozporům od počátku napjatý a jejich styky se omezovaly na minimum (zkušený diplomat Arosev tak nejspíš činil i z bezpečnostních důvodů), začali se českoslovenští komunisté zjevně obávat možného vlivu Freunda, respektive „trockistů", na sovětské zastupitelství. To je přimělo upozornit na hrozící nebezpečí ústředí mezinárodního komunistického hnutí v Moskvě.

V anonymní stížnosti zaslané ze sekretariátu Ústředního výboru KSČ na zastoupení strany u Výkonného výboru (Exekutivy) Komunistické internacionály (EKKI) s datem 8. června 1932 mimo jiné stojí: „Již fakt, že nyní na politické zastoupení SSSR v Praze vstupují a vystupují trockisté, se neminula (*sic*) svým politickým účinkem a skutečnost, že trockistka Freundova (*sic*) pokračuje ve své činnosti jako 'Gerta Aroseffa' (*sic*), staví stranu do krajně nepříjemné situace. Tato trockistická skupina, v jejímž čele stojí H. Freund, bratr paní Aroseffi (*sic*), vyvolává živou aktivitu, zejména mezi studentstvem, proniká ale také mezi dělnická shromáždění, pokoušejí se zde šířit agitační materiál, navázat spojení se závodními buňkami atd., takže proti nim musí být veden ostrý boj."[57] Za hlavní platformu „trockistických kontrarevolučních aktivit" byl přitom označen Svaz bezvěrecké mládeže, který prý sloužil pouze jako zástěrka „trockistické" rozkladné

[56] *NA*, f. Jiří Wehle, k. 21, inv. č. 166, WEHLE, J.: *Život za mřížemi*, s. 4.

[57] *Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istorii*, Moskva (dále *RGASPI*), f. 495, opis (o. – inventář) 272, dělo (d. – archivní jednotka) 853, spis Gertrudy Arosevové, zpráva Sekretariátu UV KSČ adresovaná zastoupení KSČ u EKKI ve věci Gerty Arosevové z 8. 6. 1932.

činnosti „vůdce“ Harryho Freunda a jeho kolegů.[58] „Jedná se o skupinu trockistických intelektuálů, která je naprosto izolována od stranických mas a dělnictva, která se ale tvrdohlavě snaží do řad strany proniknout a tady trockistickou a straně nepřátelskou činnost provádět,“ referovali pražští komunisté soudruhům do Moskvy. Pod drobnohledem straníků se ovšem ocitly nejen pražské aktivity „Leninské opozice“. V květnu 1932 si tak někteří z nich stěžovali na neúspěšný

Zřejmě prvomájový průvod v Klášterci nad Ohří
zorganizovaný Svazem bezvěrecké mládeže v roce 1932
(Národní archiv, fond Jiří Wehle)

[58] *Tamtéž*, nedatovaná zpráva Sekretariátu UV KSČ adresovaná zastoupení KSČ u EKKI ve věci Gerty Arosevové.

pokus Freunda a jeho spojenců rozbít stranickou buňku v Klášterci nad Ohří. Dokonce zde prý došlo k jejich fyzickému konfliktu se členy místní komunistické organizace.[59]

Může se zdát, že šlo vlastně o bezvýznamná a neškodná udání, a v době jejich sepsání tomu tak skutečně víceméně bylo. Již za několik let se ale právě tyto informace staly pevným východiskem k obvinění, které sovětská tajná policie vznesla vůči Gertě Arosevové i jejímu manželovi. To bylo rozšířeno o další závažné poklesky, jichž se údajně oba dopustili až za svého pobytu v Sovětském svazu.

Přetékající pohár trpělivosti

Obdobné denunciace nicméně podkopávaly Arosevovu pozici již od počátku jeho diplomatického působení v Československu v roce 1929. Přes některé dílčí diplomatické úspěchy tak rozhodně nelze jeho zdejší misi označit za právě idylickou. V jejím průběhu zažil dramatické otřesy v Komunistické straně Československa spjaté s vítězstvím „karlínských kluků" a utužením bolševizace na pátém sjezdu stejně jako vyhrocené spory v levicovém hnutí v souvislosti s vyhoštěním Trockého ze SSSR. K tomu svým poněkud nekonvenčním veřejným vystupováním a společenskými styky, kdy se v rámci své kulturní diplomacie scházel i s některými „buržoazními" politiky, průmyslníky nebo bankéři, permanentně popuzoval mnohé místní stalinisty, stejně jako jejich soupeře z radikální levice. Ti ho však současně kritizovali i kvůli jeho (zcela pochopitelné) neochotě distancovat se od problematických kroků moskevského vedení, včetně represí proti stranickým činitelům.[60]

Arosev (a platilo to bezezbytku i o dalších sovětských diplomatech) se mimoto nacházel pod neustálým dohledem příslušníků sovětské tajné služby, kteří působili i na samotném sovětském zastupitelství v diplomatickém krytí. Zvlášť aktivně si v tomto směru počínal sovětský legační rada v Praze Alexandr Arkadijevič Polockij.[61]

Arosevův sňatek s „buržoazní tanečnicí" Gertou Freundovou někteří českoslovenští komunisté vnímali již jen jako pomyslný vrchol jeho nepřípustných aktivit. Pochopení pro něj ale neměla ani řada sovětských soudruhů, i když se jistě nemohl uskutečnit bez oficiálního souhlasu Lidového komisariátu zahraničí (*Narodnyj komissariat inostrannych děl*). Toto téma se také stalo předmětem

[59] *Tamtéž*, zpráva Sekretariátu UV KSČ adresovaná zastoupení KSČ u EKKI ve věci Gerty Arosevové z 24. 5. 1932.

[60] Viz ZAVACKÁ, M.: Vo vrstvách pamäti, s. 180.

[61] Srv. LUKEŠ, I.: *Československo mezi Stalinem a Hitlerem*, s. 358 (viz pozn. 10).

Jediná fotografie, na níž se objevuje Harry Freund (první zleva) po boku svého švagra, sovětského diplomata Alexandra Aroseva (třetí zleva). Jejich vzájemný vztah byl napjatý, čemuž možná odpovídá i Freundova poněkud křečovitá póza při focení. Kromě nich je na fotografii zachycena ještě Terezie Freundová, dvě z Arosevových dcer a neznámý muž

(Národní archiv, fond Jiří Wehle)

hlášení a udání adresovaných Ústřednímu výboru VKS(b) či ústředí Kominterny v Moskvě.[62] A jak dokládá slovenská historička Marína Zavacká, propíráno bylo rovněž dobovým seriózním tiskem i bulvárem v Československu. Vzápětí se v něm začalo dokonce spekulovat o změně ve funkci vedoucího sovětského zastupitelství.[63] Nakonec k ní skutečně došlo, i když později, než si Arosevovi odpůrci přáli.

Sám Alexandr Arosev si bezpochyby uvědomoval některá rizika svého jednání. Z jeho osobních zápisků je dále patrné, že se mu varovných indicií a signálů o hrozících problémech dostávalo také od jeho moskevských přátel. Dokonce jeho nadřízený, lidový komisař zahraničí Maxim Maximovič Litvinov ho již v listopadu 1932 informoval o zvýšeném zájmu Jednotné státní politické správy, tedy tajné policie (*Objediňonnoje gosudarstvennoje političeskoje upravlenije* – OGPU).[64] Přesto zůstal – stejně jako celá plejáda vysoce postavených bolševiků „staré gardy" – přesvědčený, že mu bezprostřední nebezpečí nehrozí. Kritiku vlastní osoby považoval pouze za „výplody kariéristů", jeho víra ve stranu a své soudruhy byla nadále pevná. Také on se však osudově přepočítal.

Obtížnou situaci se mu snažila ulehčit i Gerta. Navzdory svému původnímu prohlášení v tisku, v němž vyjádřila své přání setrvat ve Svazu bezvěrecké mládeže, z tohoto spolku vystoupila[65] a omezila veškeré kontakty s bratrem. Z pohledu dogmatických komunistů však očividně nebylo její „pokání" dostatečně přesvědčivé. Od své „politické" minulosti se nikdy důsledně neodstřihla, svých „buržoazních způsobů" se ani teď plně nezbavila!

V Moskvě

Všechny „prohřešky" manželů nakonec přeci jenom vyvrcholily Arosevovým odvoláním (ve funkci jej nahradil Sergej Sergejevič Alexandrovskij) z Prahy na jaře 1933. Moskva sice výslovně zdůrazňovala československému Ministerstvu zahraničí, že Arosev odchází z funkce na vlastní žádost. Historik Igor Lukeš k tomu ale doplňuje, že výměna sovětských zastupitelů v Československu byla předzvěstí zásadních kvalitativních změn, ke kterým mělo ve vztazích obou zemí

[62] Kromě výše zmíněných udání to naznačují i deníkové zápisky Alexandra Aroseva z let 1932–1937, které se zachovaly v osobním vlastnictví jeho dcery Olgy. Publikovány byly jako samostatná část v její knize *Proživšaja dvaždy* (viz pozn. 34).

[63] ZAVACKÁ, M.: Vo vrstvách pamäti, s. 166–167.

[64] Viz např. deníkový zápis Alexandra Aroseva z 13. listopadu 1932 (AROSEVA, O.: *Proživšaja dvaždy*, s. 66–67). K tomu blíže i ZAVACKÁ, M.: Vo vrstvách pamäti, s. 177–178.

[65] *AMZV*, f. II. sekce MZV, Trezorové spisy II/2, 1937, k. 33, Svaz bezvěrecké mládeže v ČSR, Vyjádření ve věci Gerty Arosevové, 1937.

zanedlouho dojít.[66] Dnes už jen stěží odhadneme, s jakými pocity přijala Gerta zprávu o přemístění manžela do Moskvy. Pokud u ní alespoň zpočátku zavládlo nadšení z neznámého a na svou dobu exotického prostředí, vystřízlivění přišlo záhy. Do Moskvy totiž Arosevovi přijížděli ve chvíli, kdy ovzduší vzájemné podezíravosti, nedůvěry a napětí zasáhlo už i užší stranickou elitu. Násilná smrt prvního tajemníka Leningradského oblastního výboru KSSS Sergeje Mironoviče Kirova na sklonku roku 1934 pak odstartovala velkou vnitrostranickou čistku. Ani zasloužilý revolucionář Arosev si nemohl být do budoucna jistý svým postavením.

Odvolání z pozice vedoucího představitele sovětského zastupitelského úřadu v Československu pro něho neznamenalo jediný varovný signál. Zpřetrhané vztahy s některými starými přáteli i značné průtahy s jeho jmenováním do nové funkce rovněž mohly naznačovat oslabení důvěry stranického vedení k jeho osobě. Teprve v dubnu 1934 se stal předsedou Všesvazové společnosti pro kulturní styky se zahraničím (*Vsesojuznoje obščestvo kulturnoj svjazi s zagranicej* – VOKS), což byla ústřední instituce sovětské kulturní diplomacie, která organizovala cesty západních intelektuálů, umělců a dalších zájemců do SSSR, a tato funkce mu z profesního hlediska jistě vyhovovala. Mohl tak udržovat blízké styky s řadou předních levicových umělců a kulturních činitelů v zahraničí.

Jakožto významný stranický funkcionář rovněž nadále požíval výhod pro běžnou sovětskou populaci nedostupných. Po příjezdu do Moskvy bydleli Arosevovi zprvu u přítele z mládí Vjačeslava Molotova. Poté co se stal Arosev předsedou VOKS, získal dva nomenklaturní byty ve vládním „domě na nábřeží". Pozdější tvrzení jeho dcery Olgy, že Gerta byla v Moskvě nespokojená s životní úrovní, zásobováním a podobně,[67] nelze sice odmítnout, rozhodně se však nejednalo o hlavní důvod jejího zklamání z tamějších poměrů. Zvláště když se Arosevovým v červnu 1934 narodil syn Dmitrij. Jak později líčila Gertina matka v dopise prezidentově choti Haně Benešové, už samotný porod byl v sovětských podmínkách velmi komplikovaný a jeho následky si dcera nesla po zbytek svého života (údajně později prodělala několik potratů a trpěla nevyléčenou srdeční slabostí).[68]

Stále ještě jako „příkladná" sovětská občanka si Gerta Freundová podala žádost o vstup do VKS(b).[69] Vedle péče o syna Dmitrije příležitostně překládala z češtiny

[66] LUKEŠ, I.: *Československo mezi Stalinem a Hitlerem*, s. 55–56.

[67] Viz AROSEVA, O.: *Proživšaja dvaždy*, s. 12–13.

[68] *Archiv Kanceláře prezidenta republiky*, Praha (dále *AKPR*), Terezie Freundová – pátrání po dceři (Gertrudě Arosevové, SSSR), sign. P 38, inv. č. 1693, dopis Terezie Freundové Haně Benešové z 5. 10. 1937.

[69] *Centralnyj archiv Feděralnoj služby bezopasnosti*, Moskva (dále *CA FSB*), soukromý archiv Dmitrije Aroseva, odtajněný výňatek z vyšetřovacího spisu Gerty Arosevové, nedatovaná žádost

Fotografie Gerty a jejího otce Rudolfa, pořízená pravděpodobně ve fotoautomatu, konec dvacátých let (soukromý archiv Aleny Štěpánkové-Veselé)

do ruštiny kratší texty a nevyhýbala se reprezentačním povinnostem spojeným s manželovou novou pozicí. Po jeho boku se účastnila četných setkání s umělci a vědci z celého světa (včetně československých), kteří přijížděli do Sovětského svazu obdivovat socialistický experiment.[70] Za čas našla uplatnění i jako výtvarnice, když pomáhala s malbou obrazu slavného ruského a sovětského malíře Roberta Genina při příležitosti hospodářské výstavy v Moskvě.[71]

V prvních letech svého moskevského pobytu navštívila Gerta minimálně dvakrát svou rodnou zem. Opačným směrem, přestože nešlo zrovna o jednoduchou

Gerty Arosevové moskevskému výboru VKS(b).

[70] Zmínku o setkání československých návštěvníků s Arosevovými v Moskvě v září 1934 zaznamenal divadelní režisér Stanislav Lom (viz Moskevské dojmy: Film ze zájezdu na divadelní festival. In: ŠIMOVÁ, Kateřina – KOLENOVSKÁ, Daniela – DRÁPALA, Milan (eds.): *Cesty do utopie: Sovětské Rusko ve svědectvích meziválečných československých intelektuálů*. Praha, Prostor 2017, s. 591–600, zde s. 599).

[71] *AMZV*, f. II. sekce MZV, Trezorové spisy II/2, 1937, k. 34, Dokumenty týkající se Gerty Freundové, dopis Rudolfa Freunda prezidentu Edvardu Benešovi z 2. 6. 1938.

záležitost,[72] se přinejmenším dvakrát vydala i její matka.[73] Ta zůstávala pro svou dceru v nelehkých časech hlavní oporou. Do Moskvy se za Gertou pravděpodobně jednou vypravil i její otec Rudolf Freund.[74]

Na scestí

Návštěva bratra Harryho v Sovětském svazu zřejmě nepřipadala v úvahu. Je sotva pravděpodobné, že by mu sovětské úřady jako „trockistovi" vydaly příslušná povolení, a překážky mohl očekávat i z československé strany. Je ovšem otázka, jestli o osobní zkušenost ze Stalinovy říše vůbec kdy stál. A v době, kdy se začala roztáčet kola politických represí, by mohl důvodně pociťovat už i přímé fyzické ohrožení, kdyby se takové cesty odvážil.

Přesto – jak dokazují dochované dokumenty v ruských archivech – dopustil se krátce po odjezdu Gerty do Moskvy prostřednictvím své matky značně naivního a riskantního činu. Informace o „nepřístojných" aktivitách Terezie Freundové během její první návštěvy Moskvy na počátku června 1933 totiž o čtyři roky později náležely k nejzávažnějším důkazním materiálům v obvinění Lidového komisariátu vnitra (*Narodnyj komissariat vnutrennich děl* – NKVD) proti její dceři.

Dlouhá léta se mezi zasvěcenými spekulovalo o tom, že za Gertiným tragickým osudem stojí právě Harry, který prý do Sovětského svazu propašoval letáky namířené proti samotnému Stalinovi. K předání několika dokumentů pocházejících od Harryho Freunda skutečně v Moskvě došlo, jejich obsah ale byl odlišný. Jednalo se o sedmistránkové programové prohlášení Svazu bezvěrecké mládeže v ČSR[75] a vysvětlující dopisy, v nichž aktivisté z tohoto okruhu kromě jiného popírali svou příslušnost k trockismu, které se Terezie s Gertou snažily v červnu 1933 doručit zástupcům KSČ při Exekutivě Komunistické internacionály. Nelze předpokládat, že by si obě ženy neuvědomovaly žádná rizika svého konání.

[72] Běžné československé cestovní pasy měly omezenou teritoriální platnost „pro všechny státy světa vyjma SSSR". O rozšíření platnosti bylo třeba zvlášť zažádat, přičemž v praxi nebyly s odkazem na státní zájmy povolovány cesty, které by sloužily k propagaci sovětského režimu, což se týkalo zejména členů KSČ a jejich sympatizantů. Tato omezení byla postupně rušena až s navázáním vzájemných diplomatických styků v roce 1934. (Viz např. RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu.* Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2007, s. 12–18.)

[73] *NA*, f. PŘ 1931–1940, k. 5849, sign. F1472/9, osobní spis Terezie Freundové. Podle cestovního pasu navštívila SSSR v létě 1933 a v létě 1934.

[74] *Tamtéž*, k. 703, sign. 42/F-14/18, osobní spis Rudolfa Freunda.

[75] *RGASPI*, f. 495, o. 272, d. 853, spis Gertrudy Arosevové, Svaz bezvěrecké mládeže v ČSR na kongres Svazů proletářských bezvěrců, nedatováno.

V jejich naivitě, plynoucí z nově nabytého společenského statusu, a při malé znalosti skutečných sovětských poměrů každopádně důsledky svého počínání vážně podcenily. Nic podcenit však rozhodně nehodlali českoslovenští komunisté, kteří o jejich „nevhodném" chování ihned učinili příslušné hlášení.

Jen několik dní po této události potvrdil ve svém dopise zástupce KSČ při Exekutivě Komunistické internacionály Bruno Köhler[76] tehdejšímu vedoucímu oddělení mezinárodních styků při Kominterně Osipovi Aronoviči Pjatnickému předání těchto dokumentů.[77] O dva roky později ve svém prohlášení pro kádrovou komisi připojil k onomu setkání ještě další detaily: Bylo to „v létě 1933, když jsem pracoval jako zástupce KSČ u EKKI. Jednoho dne jsem přišel ze snídaně do mé pracovní místnosti v Kominterně. Na chodbě čekaly dvě elegantní dámy. Sekretářka sekce (Ciska) mi vysvětlila, že obě dámy na mě čekají, byl jsem nemálo překvapený. Nechal jsem se obou dam zeptat přes svou sekretářku, co chtějí. Soudružka Ciska mi přinesla od obou poté tlustý dopis, který obsahoval tři dokumenty podobného obsahu. Jeden dokument byl adresován pro Kominternu, druhý na KIM[78] a třetí na Organizaci bezvěrců v SSSR.[79] Tyto ženy byly paní Aroseva a její matka (jménem Freund z Prahy)." Köhler se ale dle svých pozdějších slov nezachoval vůči oběma dámám zrovna vstřícně, nechal je dlouhou dobu čekat, načež se rozčilená Gerta Arosevová rozhodla odejít. Nakonec tedy přijal pouze Terezii Freundovou: „Jelikož mi činnosti rodiny Freund (*sic*) z Prahy byly dobře známy (trockisté), rozhodnul jsem se paní Freundovou přiměřeně přijmout. Pozval jsem do své kanceláře jiného soudruha, aby dosvědčil obsah našeho rozhovoru s paní Freundovou. Byl to soudruh Kellermann, Reiber a zástupce mládeže Schramm."

[76] Bruno Köhler (1900–1989), československý komunistický funkcionář německého původu. Od mládí byl činný v socialistickém hnutí, v únoru 1921 zakládající člen Svazu komunistické mládeže a v květnu téhož roku zakládající člen KSČ. Od poloviny 20. let pracoval pro Středoevropské byro Kominterny. Řadil se ke Gottwaldově frakci, v roce 1929 se stal členem ÚV KSČ a politbyra. V bolševickém vedení neformálně zastupoval německou část strany. Bez výhrad následoval a tvrdě prosazoval instrukce Kominterny, čímž si získal důvěru v jejích vedoucích strukturách. Roku 1933 se stal zástupcem KSČ v Kominterně a na jejím VII. kongresu v červenci 1935 byl zvolen členem Exekutivy KI. Po válce působil v ústředním stranickém aparátu a v letech 1953–1963 byl tajemníkem ÚV KSČ. Měl značný podíl na organizaci politických procesů po únoru 1948. (Srv. např. ANEV, P. – BÍLÝ, M. (eds.): *Biografický slovník vedoucích funkcionářů KSČ (1921–1989)*, sv. 1, s. 600–604 – viz pozn. 15.)

[77] *RGASPI*, zpráva zástupce KSČ při EKKI Bruno Köhlera Osipovi Pjatnickému z 9. 6. 1933.

[78] KIM – Komunistická internacionála mládeže (*Kommunističeskij intĕrnacional moloďoži*).

[79] Přesný název byl od roku 1929 „Svaz bojujících bezbožníků SSSR" (*Sojuz voinstvujuščich bezbožnikov SSSR*).

Köhlerův váhavý postoj jistě plynul ze zvýšené obezřetnosti, která byla jedním z nejžádanějších osobnostních rysů úspěšného stranického pracovníka. Zásadním problémem ve vzájemné komunikaci však zůstávaly názorové neshody: „Paní Freundová začala svou volnomyšlenkářskou organizaci (trockistickou skupinu v Praze) vychvalovat a zdůvodňovat zmíněné dokumenty, jimiž založení trockistické skupiny rodinou Freund a dalšími požadovala. Paní Freundová neměla žádné ponětí, že jsem byl již o činnosti trockistické skupiny informován. Vytýkal jsem jí všechny svinstva, které se skupina Freunda v ČSR dopustila (*sic*), jako když naše soudruhy z volnomyšlenkářské organizace vyloučila, jednoho příslušníka strany zmlátili, pokusili se ničit organizaci strany v provincii atd.[80] Paní Freundová na to reagovala velmi divně a mínila, že se jednalo o čistě falešné informace. Začala poté se značnou zaslepeností vysvětlovat, že profesor Arthur Pollak je nejlepším marxistou po smrti Lenina atd. My přítomní jsme ji slušně odmítli, na což požadovala naše jména a písemné potvrzení o předání těch tří dokumentů. Nedali jsme jí ani jedno." Dle Köhlera mělo ono setkání později ještě nepříjemnou dohru. Terezie Freundová se prý urazila a po návratu do Prahy také důkladně pomlouvala dotyčné soudruhy z Kominterny. Jistěže se ale Köhler pro všechny případy raději pojistil: o celém případu informoval své nadřízené v Exekutivě Komunistické internacionály a dokumenty, které mu předala Gertina matka, k dalšímu projednání nepostoupil.[81]

Všechna uvedená hlášení s další dokumentací (včetně zmíněného programového prohlášení Svazu bezvěrecké mládeže v ČSR) k osobě Gerty Arosevové se stala posléze součástí jejího kádrového spisu. Ten však nebyl určen pouze orgánům Kominterny, ale běžně i Lidového komisariátu vnitra.[82] Konkrétním příjemcem informací o Arosevové z kádrového oddělení při Kominterně byl major státní bezpečnosti Semjon Grigorjevič Gendin, tehdejší pomocník náčelníka zvláštního odboru Hlavní správy státní bezpečnosti (*Glavnoje upravlenije gosudarstvennoj bezopasnosti* – GUGB) v Moskvě.[83]

[80] Jednalo se o výše zmíněný incident v Klášterci nad Ohří.

[81] *Tamtéž*, Zpráva Bruno Köhlera kádrovému oddělení při Kominterně ve věci G. Arosevové, 26. 12. 1935.

[82] *CA FSB*, soukromý archiv Dmitrije Aroseva, odtajněné dokumenty z vyšetřovacího spisu Gerty Arosevové.

[83] *Tamtéž*, např. zpráva zástupce náčelníka kádrového oddělení při Kominterně Mojseje Černomordika ve věci Gertrudy Arosevové majorovi GUGB Semjonu G. Gendinovi ze 17. 8. 1936.

Nejvyšší trest

Signály o potenciálním ohrožení Alexandra Aroseva lze zaznamenat již v roce 1933, poté co se navrátil do Moskvy. Na zřetelnosti nabyly až koncem roku 1936, kdy poprvé nedostal pozvánku na slavnostní tribunu při oslavách Velké říjnové socialistické revoluce a v prosinci pak vyšla v ústředním stranickém deníku *Pravda* kritická recenze se zlověstným titulkem „Reklama nepříteli" na jeho vzpomínkovou brožuru o říjnové revoluci.[84] Pocit přímého nebezpečí ještě vygradoval v roce následujícím. Někdejší přátelé se začali Arosevovi vyhýbat, jeden z jeho nejbližších druhů Molotov se nechal zapírat. Vše nasvědčovalo tomu, že se v čase Velkého teroru i kolem něho nebezpečně utahuje smyčka. Prvním cílem se ale nakonec nestal Arosev, nýbrž jeho manželka Gerta.

Zatčena byla 26. června 1937 během rodinné letní dovolené v lázních v Sestrorecku u Leningradu. Rozkaz vydala Hlavní správa státní bezpečnosti NKVD v Moskvě o dva dny dříve.[85] Arosevová byla podle zatykače podezřelá ze špionáže ve prospěch cizího státu a dalších kontrarevolučních činů. Její případ se však nepochybně stal pouhým prostředkem k daleko významnějším cílům – útok byl primárně namířen proti jejímu manželovi. Ten se ihned snažil ve prospěch Gerty intervenovat u vlivných přátel, kontaktoval i Molotova, ale nikdo z nich mu nebyl schopen a ani ochoten pomoci. Za pouhý týden, 3. července 1937, byl zatčen i sám Arosev. Fámy hovoří o tom, že se předtím vydal do sídla NKVD v moskevské Lubjance za tehdejším lidovým komisařem vnitra Nikolajem Ivanovičem Ježovem, aby si vymohl propuštění své ženy, domů se už ale nevrátil.[86] I on byl vzápětí nucen čelit obviněním z různých „kontrarevolučních činů", jako bylo spojenectví s Nikolajem Ivanovičem Bucharinem, tehdy už také uvězněným, příprava teroristických útoků, a dokonce atentátu na Stalina. Případ skupiny, do níž byl zařazen, sahal do nejvyšších pater sovětské politiky a smetl i další významné bolševiky, včetně Vladimira Antonova-Ovsejenka. Spolu s ním byl také Arosev 10. února 1938 nakonec na moskevském popravišti NKVD Kommunarka zastřelen.

Není známo, zda se před svou popravou vůbec dozvěděl o tragickém osudu manželky. Gertruda Arosevová byla po zatčení převezena k dalšímu vyšetřování do Moskvy. Během něj bylo dle sovětských vyšetřovatelů dostatečně prokázáno, že je „zahraničním agentem a do SSSR přišla s kontrarevolučními špionskými úkoly". Jak dokazují zpřístupněné dokumenty z jejího vyšetřovacího spisu, opírali se

[84] Reklama vragu. In: *Pravda* (19. 12. 1936); viz ZAVACKÁ, M.: Vo vrstvách pamäti, s. 185.

[85] *CA FSB*, soukromý archiv Dmitrije Aroseva, odtajněné dokumenty z vyšetřovacího spisu Gerty Arosevové, rozkaz NKVD č. 2517 k zatčení Gertrudy Arosevové z 24. 6. 1937.

[86] Viz ZAVACKÁ, M.: Vo vrstvách pamäti, s. 185.

přitom zvláště o informace, které v předchozích letech poskytli sovětské straně českoslovenští komunisté. Z marginálních udání se tak rázem staly klíčové důkazy, které rozhodly o životě mladé ženy. Gerta Arosevová byla nakonec 2. prosince 1937 odsouzena Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu SSSR pro trestné činy špionáže, přípravy teroristických aktů proti představitelům sovětského režimu a kontrarevoluční činnost k trestu smrti a téhož dne na stejném místě jako její manžel zastřelena.[87]

Po popravených manželech Arosevových zůstal osiřelý ani ne čtyřletý syn Dmitrij, kterého se ujala Arosevova sestra. O jeho dcery z prvního manželství se postarala biologická matka Olga Goppenová. Životy všech rodinných příslušníků ale zůstaly provždy silně poznamenány touto tragédií. O tom, kdo byli jeho skuteční rodiče, se Dmitrij Arosev dozvěděl až na prahu dospělosti,[88] spekulace o jejich násilné smrti se definitivně potvrdily až po rozpadu Sovětského svazu. To však bylo pro Gertiny příbuzné v Československu již pozdě. Navzdory mnohaletému usilovnému pátrání se ověřených detailů o osudech Gerty a Alexandra nikdy nedočkali.

Marný boj o záchranu

Přes veškeré ujišťování o stabilitě manželského svazku a zlehčování možných důsledků vnitropolitického dění v Sovětském svazu zvláště z Arosevovy strany muselo být i Gertině pražské rodině přinejmenším v roce 1937 jasné, že se i jejich dcera ocitla v bezprostředním ohrožení. Dokládá to i sílící tlak rodičů na Gertu, aby se i se svým synem vrátila natrvalo do Československa. K tomu ale již nedošlo.

Poslední zprávou, kterou od Gerty obdrželi, byl dopis datovaný 20. června 1937, tedy týden před jejím zatčením. Od této chvíle veškerá telefonická komunikace i písemná korespondence ustaly.[89] Několik týdnů skličující nejistoty ukončila až 26. července 1937 zpráva o zatčení manželů Arosevových uveřejněná v pražském německojazyčném večerníku *Prager Abendzeitung*.[90] A právě tisk zůstával s ohledem na zatvrzelé mlčení sovětské strany po řadu následujících měsíců

[87] *CA FSB*, soukromý archiv Dmitrije Aroseva, odtajněné dokumenty z vyšetřovacího spisu Gerty Arosevové, rozsudek Vojenského kolegia Nejvyššího soudu SSSR ve věci Gertrudy Arosevové z 2. 12. 1937; BORÁK, M.: *Moskevská pohřebiště*, s. 72 (viz pozn. 3).

[88] Viz ZAVACKÁ, M.: Vo vrstvách pamäti, s. 185.

[89] *AMZV*, f. II. sekce MZV, Trezorové spisy II/2, 1937, k. 32–34, Dokumentace k případu Gertudy Arosevové.

[90] Sensationsgerüchte aus Moskau: Krylenko, Chintschuk, Arosew und Fraun verhaftet? In: *Prager Abendzeitung* (26. 7. 1937), s. 1.

jediným zdrojem informací o jejich osudu.[91] Nepřekvapí proto, že se kolem celého případu postupně vyrojilo plno dohadů a zavádějících zpráv, některé z nich se přesto snad až překvapivě blížily pravdě. Patřily mezi ně i články, které dávaly do spojitosti Gertino zatčení s „trockistickou" aktivitou Harryho.[92] Jen málokdo z její pražské rodiny a přátel si však dokázal připustit, že by takovéto zprávy mohly mít reálný základ.

Zprvu žádné a posléze pouze tiskem zprostředkované neověřené informace logicky prohlubovaly zejména u Gertiných rodičů zděšení i nemohoucnost. I tak se do boje o záchranu své dcery zapojili s až obdivuhodným úsilím. Byla to zvláště Gertina matka Terezie, bezpochyby s vědomím svého dílu viny na celé nešťastné události, kdo se snažil od samého počátku získat jakoukoli bližší informaci. Její úpěnlivé žádosti adresované sovětským úřadům a nejvyšším politickým představitelům již ve své době mnozí považovali za zcela zbytečné, trvalo ale ještě řadu let, než si sama připustila marnost svého úsilí. Konkrétní odpovědi se samozřejmě Freundovi od sovětských úřadů, natož od Stalina, Michaila Ivanoviče Kalinina, který byl titulární hlavou sovětského státu, a dalších představitelů, nikdy nedočkali.

S prosbou o pomoc Freundovi oslovili i celou řadu významných zahraničních politiků (například britskou političku vikomtku Nancy Astorovou, amerického velvyslance v SSSR Josepha Daviese a další) či levicově smýšlejících kulturních představitelů a umělců, většinou Arosevových osobních přátel (například Romaina Rollanda nebo dánskou spisovatelku a novinářku Karin Michaëlisovou). Ani jejich intervence ve prospěch Arosevových nebyly úspěšné. Vyhýbavé odpovědi se dostalo i americkému prezidentovi Franklinu D. Rooseveltovi, který se prý rovněž u sovětských představitelů neformálně zajímal o jejich zdraví.[93] Stranou nezůstali ani někteří českoslovenští intelektuálové a umělci, a to bez ohledu na politické sympatie; nechyběl mezi nimi ani Karel Čapek.[94] Vzhledem k reálným možnostem šlo ale převážně o neurčité přímluvy u konkrétních tuzemských politiků či úřadů.

---

[91] Viz Arosew und Krylenko verhaftet? Neue Verfolgungswelle in Russland. In: *Prager Tagblatt* (27. 7. 1937), s. 2; Zur Verhaftung Arosev. In: *Sozialdemokrat* (28. 7. 1937), s. 4; Pragerin seit Monaten in Moskaus Kerker. In: *Prager Montagsblatt* (8. 11. 1937), s. 1; Pro československé přátele Svazu SSSR. In: *Národní listy: Večerník v Praze* (18. 11. 1937), s. 2.

[92] Srv. Zdejší komunisté o těchto novinkách z Ruska mlčí. In: *Večer* (28. 7. 1937), s. 3; Zdejší komunisté a novinky v Rusku. In: *Tamtéž* (29. 7. 1937), s. 3; Smutná kapitola Evropy: Dvě matky čekají na popravu. In: *Večerní České slovo* (18. 9. 1937), s. 3.

[93] *AMZV*, f. II. sekce MZV, Trezorové spisy II/2, 1937, k. 34, např. dopis Rudolfa Freunda Kanceláři prezidenta republiky z 2. 6. 1938.

[94] *NA*, f. Jiří Wehle, k. 18, inv. č. 159, dopis Terezie Freundové-Jírové neznámé adresátce ze 4. 2. 1981.

Prošetřováním případu někdejší československé občanky se z popudu Gertiných rodičů logicky zabývalo primárně Ministerstvo zahraničních věcí a československý zastupitelský úřad v Moskvě. O celé záležitosti byli informováni i nejvyšší představitelé státu včetně prezidenta Edvarda Beneše. A nelze říci, že by se (alespoň zpočátku) příslušné orgány chovaly k úsilí Gertiných rodičů zcela netečně. S nadsázkou můžeme dokonce konstatovat, že v letech 1937 a 1938 nebylo ministerského kurýra, který by s sebou do Moskvy nebral žádost Freundových o pomoc či intervenci ve prospěch jejich dcery.[95]

Manželé Gerta a Alexandr Arosevovi se svým synem Dmitrijem během rodinné letní dovolené v lázních v Sestrorecku u Leningradu v červnu 1937. Šlo zřejmě o poslední společnou fotografii před zatčením Gerty

(soukromý archiv Dmitrije Aroseva mladšího)

[95] *AMZV*, f. II. sekce MZV, Trezorové spisy II/2, 1937, k. 32–34, Dokumentace k případu Gertrudy Arosevové; *AKPR*, sign. P 38, inv. č. 1693, Terezie Freundová – pátrání po dceři (Gertrudě Arosevové, SSSR).

Dochovaná úřední dokumentace zároveň svědčí o značně omezených možnostech tehdejší československé diplomacie zasahovat v obdobně nestandardních případech. Hlavním problémem zůstávala neochota Moskvy sdělit československé straně jakékoli detaily k celé kauze, natož zprostředkovat požadovaný osobní kontakt.

Sověti přitom argumentovali hlavně Gertiným sovětským občanstvím.[96] Na to nemohla československá diplomacie adekvátně zareagovat, zvláště když informační moratorium se týkalo i mnohých jiných případů, včetně řady vězněných československých občanů.

Československý vyslanec v Moskvě Bohdan Pavlů neměl o Arosevových zpočátku žádné informace, o jejich zatčení dostal první neoficiální zprávu až 7. srpna 1937.[97] O málo konkrétnější sdělení k celému případu se dozvěděl až jeho nástupce na vyslaneckém postu Zdeněk Fierlinger při setkání s prvním náměstkem lidového komisaře zahraničních věcí Vladimirem Petrovičem Potěmkinem na konci října 1937: „Na můj soukromý dotaz o Arosevové pravil, že je kompromitována v souvislosti s hnutím takzvaných mladých trockistů, sama přispívala do jejich orgánů. Řízení není doposud skončeno, též Romainu Rollandovi nemohl na jeho dotaz Potěmkin uspokojivě odpovědět.“[98] A v závěru roku (týden po Gertině popravě) ještě oznámil do Prahy: „Odevzdal jsem dokumenty o Arosevové, upozornil též na možnosti považovat ji za československou příslušnici, kdyby se to Sovětům hodilo. Zdůraznil jsem naši účast na jejím osudu, zejména zájem matky na jejím stavu a stavu vnučky (!). Vnučka patrně žije s dětmi

[96] Freundovým se v rámci možností snažil pomoci např. i tehdejší ministr spravedlnosti Ivan Dérer. Na jeho radu vypracovali právní rozbor (autorem konceptu byl údajně Harry Freund a později byl vyprecizován odborníky na rodinné a mezinárodní právo) k otázce Gertiny státní příslušnosti. Dle tohoto stanoviska byl její sňatek s Arosevem neplatný, neboť nebyl uzavřen podle československých zákonů, navíc k němu byla přinucena pod nátlakem, a proto i nadále zůstala československou státní občankou, a ve státní příslušnosti ji následoval i syn Dmitrij. V rozboru se přitom poukazovalo na z právního hlediska obdobný případ anglické redaktorky Rose Cohenové, manželky bývalého úředníka těžkého průmyslu Davida Petrovského, která v té době byla rovněž ve vazbě a obviněna ze špionáže. (*AMZV*, f. II. sekce MZV, Trezorové spisy II/2, 1937, k. 33, např. dopis Terezie Freundové československému vyslanci v Moskvě Zdeňku Fierlingerovi z 19. 10. 1937; *tamtéž*, k. 34, dopis Terezie Freundové ministru zahraničních věcí Kamilu Kroftovi z května 1938.) Nakonec ani zákrok britského velvyslanectví ve prospěch Cohenové nebyl úspěšný a 28. listopadu 1938 byla v Moskvě popravena.

[97] *Tamtéž*, f. 35 – Telegramy došlé a odeslané 1918–1940 (1945), Telegramy došlé, telegram vyslanectví ČSR v Moskvě pro Ministerstvo zahraničí ze 7. 8. 1937; LUKEŠ, I.: *Československo mezi Stalinem a Hitlerem*, s. 361 (viz pozn. 61).

[98] *AMZV*, f. 35 – Telegramy došlé a odeslané 1918–1940 (1945), Telegramy došlé, telegram vyslanectví ČSR v Moskvě pro Ministerstvo zahraničí z 31. 10. 1937.

z prvního manželství. Alexandrovský (*sic*) slíbil, že se bude o případ zajímat.“[99] Dnes víme, že u neurčitých či vědomě lživých odpovědí a slibů ze sovětské strany zůstalo ještě desítky let po vraždě Arosevových.

Z tehdejšího postoje několika československých diplomatů i nejvyšších vládních činitelů je patrné, že nebyli ochotni se celým případem zabývat přespříliš.[100] S ohledem na zhoršující se mezinárodní situaci to bylo jistě i pochopitelné: jakýkoli diplomatický incident se Sovětským svazem na konci třicátých let bylo to poslední, co si mohla československá vláda přát. K tomu šlo o případ údajné sympatizantky trockistů, a je dobré si připomenout, že averze tehdejších oficiálních představitelů vůči krajní levici tohoto typu byla větší než vůči ostatním radikálním socialistickým směrům, které v daných politických poměrech vystupovaly konformněji.[101] V neposlední řadě lze z opatrného, a v určitých momentech až servilního postoje některých diplomatů (zejména Zdeňka Fierlingera) vůči sovětské straně v případu Gerty Arosevové vytušit jejich kariérní směřování v dalších letech.

Terezie a Rudolf Freundovi ve své usilovné snaze o záchranu dcery přesto nepolevili, a to ani po definitivním zániku Československa v důsledku nacistické okupace. Jejich možnosti však vzhledem k nejasné budoucnosti a s rostoucími obavami z vlastní rasové a politické perzekuce byly stále omezenější.[102] Po nacistickém útoku na Sovětský svaz v červnu 1941 se pak definitivně rozplynuly.

Aktivizace „Leninské opozice“

Nemáme k dispozici žádné bližší informace o tom, jak konkrétně se s tragickým údělem Gerty vyrovnával její bratr Harry. Dá se ovšem předpokládat, že jak se z tehdejšího tisku dozvídal některá „senzační“ zjištění, která dávala Gertino zatčení do přímé souvislosti s jeho politickou činností, byl jejím zmizením pravděpodobně silně zasažen.

[99] *Tamtéž*, telegram vyslanectví ČSR v Moskvě pro Ministerstvo zahraničí z 9. 12. 1937. Fierlinger odkazoval na Sergeje Sergejeviče Alexandrovského (1889–1945), sovětského vyslance v Československu v letech 1934–1939. Také Alexandrovskij byl v roce 1943 obviněn ze špionáže, zatčen a v roce 1945 popraven.

[100] *Tamtéž*, f. II. sekce MZV, Trezorové spisy II/2, 1937, k. 32–34, Dokumentace k případu Gertrudy Arosevové.

[101] Srv. PEČÍNKA, P.: *Pod rudou vlajkou proti KSČ*, s. 33 (viz pozn. 17).

[102] *AMZV*, f. II. sekce MZV, Trezorové spisy II/2, 1937, k. 34, žádost advokáta Vladimíra Procházky adresovaná zástupci československého zahraničního úřadu u říšského protektora pro Čechy a Moravu ze 14. 3. 1940.

Nikterak ho to ale neodradilo od dalších politických aktivit. Naopak, stupňující se napětí v komunistickém hnutí v důsledku vlny stalinských represí stejně jako vyostření poměrů na mezinárodní i domácí politické scéně kvůli vzrůstající agresivitě nacistického Německa nabízelo v druhé polovině třicátých let nové možnosti politické aktivizace, kterých se chopila i „Leninská opozice". Toto uskupení v předchozích letech prošlo obdobím určité pasivity, což souviselo mimo jiné s intenzivnějším tlakem policejních orgánů, i když jeho činnost nebyla nikdy zcela utlumena. Když se nyní v Moskvě účtovalo s celou „starou gardou" Leninových spolupracovníků (Zinovjevem, Kameněvem, Bucharinem a dalšími), pociťovali to jako další zradu původních revolučních ideálů a burcovalo je to k nové aktivitě. Podobně jako další radikálně levicoví kritici stalinského vedení (v tuzemském prostředí zejména Josef Guttmann[103] a Záviš Kalandra[104]) byli i členové „Leninské opozice" navíc přesvědčeni, že tyto stranické čistky zásadně oslabují pozice Sovětského svazu jak vnitřně, tak i mezinárodně, tváří v tvář stále hmatatelnější hrozbě nacismu.[105] Publicista Pavel Pečínka k tomu ve své knížce o meziválečné radikální antistalinské levici v Československu správně poznamenává, že „odsuzování procesů v Moskvě bylo u 'levé opozice'[106] tak nesmlouvavé právě proto, že si nepřáli žádné antihitlerovské spojenectví se stalinským vedením SSSR. Stále toužila po evropské proletářské revoluci, která zadusí fašismus,

[103] Josef Guttmann (1902–1956) byl levicový novinář a politický teoretik. V roce 1921 vstoupil do KSČ, od roku 1928 člen politbyra ÚV KSČ a šéfredaktor *Rudého práva*. V první polovině 30. let zastával vysoké stranické funkce, postupně se však dostával do ostrého rozporu s oficiální linií Kominterny. V prosinci 1933 byl zbaven všech funkcí a jako „trockistický odpadlík" vyloučen ze strany. Poté organizoval opozici v KSČ, založil vlastní opoziční skupinu, spolu se Závišem Kalandrou vydával v letech 1937–1938 časopis *Proletář*. V roce 1938 emigroval do Norska a poté v říjnu 1939 do USA. Pracoval v československém vysílání Hlasu Ameriky a po válce působil v akademickém prostředí jako politický analytik komunistických režimů. V 50. letech publikoval pod pseudonymy Joseph Gordon nebo Peter Meyer. (Srv. např. ANEV, P. – BÍLÝ, M. (eds.): *Biografický slovník vedoucích funkcionářů KSČ (1921–1989)*, sv. 1, s. 375–378 – viz pozn. 15.)

[104] Záviš Kalandra (1902–1950) byl levicový novinář, publicista, filozof a historik. Od roku 1923 člen KSČ, od roku 1925 působil ve vedení Kostufry. V roce 1929 podporoval bolševizaci strany a stal se šéfredaktorem *Rudého večerníku* a redaktorem *Rudého práva*. Poté co se dostal do rozporu se stranickou linií, byl v roce 1936 z KSČ vyloučen. S Josefem Guttmannem se snažil vytvořit „leninskou" opoziční platformu vůči gottwaldovské KSČ, v letech 1937–1938 společně vydávali časopis *Proletář*. V letech 1939–1945 byl vězněn v koncentračních táborech. Po válce se věnoval převážně vědecké činnosti. V listopadu 1949 byl zatčen a zařazen do vykonstruovaného procesu s Miladou Horákovou a „společníky", v němž reprezentoval „trockistické" záškodníky. Jako jeden ze čtyř obžalovaných byl v červnu 1950 za zločiny velezrady a vyzvědačství odsouzen k trestu smrti a popraven. (Srv. např. *tamtéž*, s. 557–560.)

[105] *NA*, f. Jiří Wehle, inv. č. 166, k. 21, WEHLE, J.: *Život za mřížemi*, s. 2.

[106] Myšleno zejména u stoupenců Trockého.

západní (k fašismu prý stejně sklouzávající) parlamentní demokracii i stalinskou znetvořeninu sovětského zřízení a nastolí všude socialismus podle učení Lenina a Trockého."[107] V podstatě výstižně jsou tím vyjádřeny i tehdejší politické tužby Harryho Freunda a jeho kolegů.

Pokud se vrátíme ještě do první poloviny třicátých let, tak na rozdíl od bolševiků neviděli úhlavního nepřítele v sociální demokracii, ale právě ve fašismu, respektive nacismu. Nemohli se proto ztotožnit se strategií sovětských komunistů a Kominterny, které svým heslem o sociálfašismu v podstatě přispěly k nástupu Hitlera k moci. V polovině třicátých let sice provedl Stalin obrat k politice takzvané lidové fronty, čímž se ve skutečnosti přiblížil k postoji Trockého a dalších levicových radikálů, u „Leninské opozice" ale i tak nenašel pochopení. Jakákoli antifašistická koalice komunistů s „měšťáckými stranami" se v jejích očích rovnala zradě proletariátu. Ostré kritiky neušetřila ani strany umírněné levice a středu za ochotu spojit se s dosud opovrhovanými komunisty.

Z taktického hlediska se hlavní postupy „Leninské opozice" neměnily: znovu se snažila hlavně o infiltraci spolků a uskupení pod patronací KSČ s cílem provádět v nich opoziční frakční činnost. Oblíbeným místem její agitace se staly i společné výlety a tábory levicové mládeže. Početně „Leninská opozice" i nadále paběrkovala. Aktuální a výbušná témata z konce třicátých let přesto přilákala do jejích řad vícero sympatizantů, hlavně studentů, často členů československého Komsomolu.[108]

V opozici – téměř proti všem

Doposud nezodpovězenou otázkou zůstává, zda a případně jakým způsobem udržovala „Leninská opozice" kontakty s dalšími opozičními uskupeními či stoupenci krajní levice, ať už v Československu, či za jeho hranicemi. Jde však o značně složitý úkol: aktivity těchto formací se často odehrávaly na pomezí ilegality a není ani snadné zorientovat se v jejich členských strukturách. Ty se totiž neustále přelévaly z jedné skupiny do druhé, někteří členové k tomu působili ve více uskupeních současně. Na soudržnost a kvalitu vzájemných vztahů měla

[107] PEČÍNKA, P.: *Pod rudou vlajkou proti KSČ*, s. 32.

[108] *USC Shoah Foundation* [online], The Visual History Archive Online, Collections, The Holocaust, záznam rozhovoru s Jamesem Borem (Erwinem Blochem) z 10. 10. 1996, Interview Code 20767 [cit. 2021-03-10]. Dostupné z: https://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=4982869; *tamtéž*, záznam rozhovoru s Leo Tauberem z 6. 11. 1996, Interview Code 16409 [cit. 2021-03-10]. Dostupné z: https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha16409.

značně negativní vliv nejen osobní rivalita jednotlivců, nýbrž i rozkladné aktivity policejních orgánů či prostalinské agentury.

„Leninskou opozici" lze s přihlédnutím k tomu označit víceméně za autonomní jednotku, jež se dlouhodobě vyhýbala jakémukoli sbližování s ostatními frakcemi. Důkazem jsou i názorové rozpory s nestorem Levé opozice Otto Friedmannem či Wolfgangem Salusem, osobním přítelem a později tajemníkem Lva Trockého.[109] Společnou řeč ale dle vzpomínek Jiřího Wehleho nenašli ani později s novými opozičními lídry Josefem Guttmannem, Závišem Kalandrou a dalšími: „Pamatuji, jak jsem se v druhé polovině třicátých let střetl v těchto otázkách s novopečeným vůdcem trockistické skupiny Spartakus J. Guttmannem, myslím na půdě tzv. Jack London Clubu,[110] a jak jsme nakonec rozbili pokus o vytvoření Socialistického klubu s Guttmannem a Z. Kalandrou, kteří se pokoušeli nás získat."[111] Nešlo ale jen o ideologické střety, konkrétně Guttmannovi i jiným „Leninská opozice" vyčítala jejich minulost: že se z bezvýhradně oddaných stoupenců „bolševizace" náhle stali vášnivými odpůrci stranické linie – a přitom přecházeli na pozice Trockého, kterého dříve zatvrzele odmítali.[112]

Rouškou tajemství bohužel zůstávají zastřeny i předválečné styky „Leninské opozice" s jinými oponenty KSČ v komunistickém mládežnickém hnutí. V druhé

[109] Wolfgang Salus (1909–1953) byl českoněmecký komunistický aktivista. V roce 1927 navštívil Moskvu jako delegát Komunistického svazu mládeže a navázal zde kontakt se sovětskou Levou opozicí. V letech 1929–1933 pracoval jako sekretář Lva Trockého v tureckém exilu. Po návratu do Prahy patřil k nejaktivnějším opozičníkům proti gottwaldovské KSČ a k věrným stoupencům Trockého. V letech 1939–1945 byl vězněn v koncentračních táborech. Po osvobození byl znovu politicky činný. Přešel na platformu sociální demokracie, vymezoval se vůči její spolupráci s KSČ, a naopak usiloval o sblížení sociálních demokratů s národními socialisty. Po únoru 1948 uprchl do západního Německa a účastnil se zde zřízení německé sekce IV. internacionály. Zemřel v roce 1953, poté co byl otráven agenty Stasi a KGB. (Srv. např. *ABS*, sv. 305-737-3, Činnost trockistů a trockistické skupiny v době první ČSR – studijní svazek I.; ALEXANDER, R. J.: *International Trotskyism 1929–1985*, s. 234–235 – viz pozn. 16; heslo „Wolfgang Salus" viz Wikipedia: Die Freie Enzyklopädie [online], poslední aktualizace 07.01.2021. [Cit. 2021-03-10.] Dostupné z: https://de.wikipedia.org/wiki/Wolfgang_Salus.)

[110] Jack London Club (JLC) byl spolek ustavený v roce 1933 za účelem podchycení levicové mládeže. Organizoval přednášky, diskuse, kulturní akce, promítání filmů, trampingové a sportovní aktivity atd. Postupem času v něm získali silnou pozici „levicoví opozičníci" v komunistickém hnutí, např. Wolfgang Salus, Rudolf Noha a další. Činnost klubu byla zastavena za nacistické okupace, obnoven byl v lednu 1946 z podnětu Wolfganga Saluse. Jeho členská základna sestávala z příslušníků všech existujících socialistických stran i z aktivistů bez stranické příslušnosti, většina se kriticky vyjadřovala k činnosti a politice poválečné KSČ. Podruhé a definitivně klub zanikl krátce po únoru 1948. (*ABS*, sv. 305-737-3, Činnost trockistů a trockistické skupiny v době první ČSR – studijní svazek I.)

[111] *NA*, f. Jiří Wehle, k. 21, inv. č. 166, WEHLE, J.: *Život za mřížemi*, s. 8.

[112] *Tamtéž*, s. 46.

polovině třicátých let se jednalo zejména o skupiny osob kolem Josefa Matějíčka, Guttmannova spolupracovníka, a Františka Písařovice. K nim se hlásili vesměs bývalí členové a funkcionáři československého Komsomolu, Kostufry, Mladé kultury a podobných organizací. Nezdá se pravděpodobné, že by se těch několik málo jedinců v „Levé opozici" mezi sebou neznalo. Na druhé straně se však dá předpokládat, že se i mezi nimi kvůli odlišným názorům (šlo zejména o postoj ke vzniku Trockého Čtvrté internacionály) projevovaly vzájemně odpudivé síly. Doloženy jsou naopak užší styky „Leninské opozice" se skupinou mladých dělníků-komunistů v Praze-Libni či s mládežnickými levicovými skupinami v Plzni,[113] Klášterci nad Ohří či Brně.

Jako zajímavější se spíše jeví kontakty „Leninské opozice" v zahraničí, ať už šlo o mladé marxisty z britské Nezávislé dělnické strany (*Independent Labour Party*), či španělské Sjednocené marxistické dělnické strany (*Partido Obrero de Unificación Marxista* – POUM). V reakci na porážku POUM ve španělské občanské válce vydala „Leninská opozice" v roce 1937 také cyklostylovaný oběžník zabývající se španělskou otázkou a represí vůči hlavním představitelům této strany. S jinými zahraničními opozičníky byli její členové v přímém kontaktu (například s německým komunistou Erichem Wollenbergem, toho času pobývajícím v Praze).[114]

„Leninská opozice" byla zároveň členem Mezinárodního byra revolučních mládežnických organizací (*International Bureau of Revolutionary Youth Organizations*), mládežnické odnože takzvaného Londýnského byra (Mezinárodního byra revoluční socialistické jednoty – *International Bureau of Revolutionary Socialist Unity*), přezdívaného také „Tříapůltá internacionála". Jednalo se o mezinárodní asociaci radikálních socialistických stran, které stály v opozici jak k hlavnímu sociálnědemokratickému proudu, tak ke Kominterně. V únoru 1938 vydala „Leninská opozice" rezoluci k pařížské konferenci „Londýnského byra", v níž členové skupiny deklarovali svůj odmítavý postoj k plánovanému založení Čtvrté internacionály.[115]

Odmítnutí této Trockého iniciativy přesto nikterak nemohlo vylepšit obraz Harryho Freunda a jeho spolupracovníků v očích zdejších stalinistů. Naopak, ke konci třicátých let byli vystaveni ještě intenzivnějším a tvrdším odsudkům v komunistickém tisku. V *Rudém právu* proti nim dle Freundova svědectví

[113] Jeden z členů plzeňské skupiny Jiří Žák se o Freundově skupině zmiňuje v románu *Žíznivi*, který vyšel roku 1964 v nakladatelství Svobodné slovo v Praze. „Leninská opozice" (Alarm) se tam nazývá „Poplach".

[114] *NA*, f. Jiří Wehle, k. 18, inv. č. 159, Dochované tištěné dokumenty skupiny Leninská opozice; *ABS*, sv. 305-737-1, Skupina „Alarm", Šetření ve věci skupiny „Alarm".

[115] *ABS*, sv. 305-737-1, Skupina „Alarm", Šetření ve věci skupiny „Alarm".

polemizoval například novinář a právník Ivan Sekanina či jeho tehdejší redaktor Bedřich Reicin.[116]

Do ilegality

Do jaké míry aktivity „Leninské opozice" monitorovaly československé úřady již vpředvečer mnichovských událostí, není z dostupných pramenů v českých archivech zřetelné. Dokud skupina zůstávala spíše v ústraní, důvod k represivnímu zásahu úřady neměly. Ten se však našel ve chvíli, kdy se již republika zmítala v hluboké krizi.

Mnichovská dohoda a její důsledky posílily odhodlání „Leninské opozice" agilněji vstoupit do veřejného prostoru. Okleštění republiky, hlavně ale deziluze z nových politických poměrů a prohlubující se demoralizace obyvatelstva z utrpěné porážky vyvolaly u mladých revolucionářů rozhořčení. Autoritářské sklony Beranovy vlády a její veřejně deklarovaný antikomunismus, který se projevil v říjnu 1938 zákazem činnosti KSČ, zároveň ještě více omezily manévrovací prostor pro jakoukoli politickou činnost. To si vynutilo změnu strategie; skupina už začátkem října 1938 přešla do ilegality.

Odhodlání levicových opozičníků z komunistického hnutí přispět ke změně poměrů, a nezradit přitom „ideu socialistické revoluce", přitom v podzemí paradoxně stoupalo. Vycítili totiž příležitost, jak se pokusit podchytit důvěru členstva i funkcionářů KSČ, kteří byli zklamáni dosavadní taktikou strany. „Leninská opozice" zareagovala na situaci tím, že se v doposud spíše volně strukturovaném uskupení ustavilo kolektivní pětičlenné vedení.[117] Primárně to mělo přispět k zefektivnění vlastní propagace a lepší koordinaci ilegálních aktivit. Tento jejich krok se však zcela minul účinkem, jelikož se právě konspirace brzy ukázala být největší slabinou dalšího fungování skupiny.

Zpočátku se její členové zaměřili výlučně na vydávání a kolportaci (nejen v Praze a okolí, ale například i v Plzni) ilegálních tiskovin, zejména letáků, v nichž se ostře vyhraňovali proti nacistickému Německu, ale také ministerskému předsedovi Rudolfu Beranovi a jeho vládě.[118] V jiných materiálech opětovně svalovali vinu za pomnichovský vývoj na Komunistickou stranu Československa, která „vydala masy buržoazii a zbavila proletariát revolučního vedení". Předpokladem

[116] *NA*, f. PŘ 1931–1940, k. 5842, sign. F1446/8, Odvolání Harryho Freunda k Zemskému úřadu v Praze, 30. 1. 1939.

[117] *Tamtéž*, f. Jiří Wehle, k. 21, inv. č. 166, WEHLE, J.: *Život za mřížemi*, s. 30.

[118] *ABS*, sv. 305-737-1, Šetření ve věci skupiny „Alarm", Dokumentace z trestního spisu ve věci Julius Hock a spol. z roku 1939.

ozdravení komunistického hnutí mělo být „odstranění kliky neschopných ‘vůdců’ a obnovení revolučního programu KSČ“.[119]

Ke konci roku 1938 přistoupila „Leninská opozice“ k vydávání cyklostylovaných ilegálních novin. Obsahově se nijak nelišily od předchozích tiskovin. Nejzajímavější na celé věci byl především jejich titul – *Rudé právo*, což mělo zajisté upoutat pozornost širšího spektra čtenářů. Ve své době se ovšem jednalo o značně riskantní počin (oficiální komunistické *Rudé právo* už mezitím postihl zákaz), a „Leninské opozici“ se tím dostalo větší pozornosti, především ze strany bezpečnostních orgánů. Do konce roku 1938 vyšla dvě čísla a pro začátek roku 1939 se připravovalo třetí vydání.[120] K tomu už ale kvůli policejnímu zásahu nedošlo.

Na přelomu let 1938 a 1939 měly orgány Policejního ředitelství v Praze již značnou část aktivit „Leninské opozice“ podchycenou (zřejmě i s pomocí konfidenta).[121] Čekaly tak jen na rozkaz k zákroku z vyšších míst. Ten nakonec přišel od Prezidia Zemského úřadu v Praze v polovině ledna 1939, kdy bylo postupně pozatýkáno několik členů skupiny včetně Harryho Freunda. Následného vyšetřování se ujalo oddělení pro komunistické záležitosti pražského policejního ředitelství (jmenovitě Zdeněk Wolf a Josef Pravda). Do vazby bylo nakonec vzato sedm osob[122] (mezi nimi celá vedoucí pětka), které byly (i s dalšími na svobodě) stíhány podle tehdejšího zákona na ochranu republiky u Krajského trestního soudu v Praze.[123]

De facto ale nebylo rozbití skupiny motivováno natolik jejím reálným významem, nýbrž spíše snahou vykázat v boji proti komunistickému hnutí nějaký hmatatelný úspěch. Dokazuje to i následná snaha příslušných policejních kruhů likvidaci jedné z „komunistických buněk“ řádně propagandisticky využít, jak

[119] *NA*, f. PZÚ-AMV, k. 1527, sign. 207-1527-4, Policejní ředitelství v Praze, Ilegální činnost komunistická – letáková akce 1938–1939; *ABS*, sv. 305-737-1, Šetření ve věci skupiny „Alarm“, Dokumentace z trestního spisu ve věci Julius Hock a spol. z roku 1939.

[120] *NA*, f. PZÚ-AMV, k. 1527, sign. 207-1527-4, Ilegální činnost komunistická – letáková akce 1938–1939, trockistická opozice; *tamtéž*, f. Ministerstvo vnitra I – prezidium, k. 1299, sign. 225-1299-3, Ministerstvo vnitra – ilegální Rudé právo v Praze, zpráva Policejního ředitelství v Praze ministru vnitra Otakaru Fischerovi z 23. 12. 1938.

[121] Sami členové skupiny později podezřívali ze spolupráce s policejními orgány především člena skupiny Miloše Makovce, po válce známého filmového režiséra, mj. autora filmového zpracování Jiráskových *Ztracenců*. Takovéto jejich podezření ale žádný z dochovaných dokumentů nepotvrzuje.

[122] Byli to Julius Hock, dr. Heřman (Harry) Freund, dr. Jiří Wehle, dr. Karel Frankl, Jan Mandelík, dr. František Klein a Stanislav Kalina.

[123] *NA*, f. PZÚ-AMV, k. 1527, sign. 207-1527-4, Ilegální činnost komunistická – letáková akce 1938–1939, trockistická opozice; *ABS*, sv. 305-737-1, Šetření ve věci skupiny „Alarm“, Dokumentace z trestního spisu ve věci Julius Hock a spol. 1939.

tomu odpovídal i náležitý ohlas v dobovém tisku.[124] Přesvědčena o iniciativnosti a nesmlouvavosti české policie v boji proti komunistům měla být česká veřejnost i nacistické Německo.[125]

Skutečnost, že byl celý případ označován za pokračování činnosti KSČ, tedy že vyšetřovatelé nehodlali brát na vědomí pravou ideologickou podstatu skupiny a bezpartijnost jejích členů, ovšem dráždil zejména samotné zatčené. Někteří z nich se toho umně snažili využít na svou obhajobu a žádali své propuštění. Jejich argumentaci ale vyšetřující orgány rázně odmítaly, nikdo si totiž v danou chvíli nemohl dovolit fiasko.

Průběh trestního řízení se ale ani tak nevyvíjel podle původních představ vyšetřovatelů. Jasné důkazy chyběly, všichni zadržení se v rámci možností snažili svou ilegální činnost zapírat, případně svůj podíl na ní umenšovat.[126] Stejně tak vyšetřující soudce (sociální demokrat Václav Černý) neměl v nejistých poměrech druhé republiky zvláštní vůli v této věci rozhodnout. Dle Jiřího Wehleho a dalších šlo z jeho strany i o projev jistých sympatií k vyšetřovaným.[127]

S možnými průtahy a komplikacemi ale orgány Ministerstva vnitra zřejmě počítaly. I proto bylo nařízeno, aby vybraní jedinci byli potrestáni nejen soudně, ale uloženy jim byly i policejní tresty.[128] Ty se pohybovaly od několika týdnů

[124] Viz např. Tajná komunistická organizace a tiskárna vypátrána. In: *Národní politika* (24. 1. 1939), s. 4; Pokus o tajnou činnost: Dvanáct osob zatčeno pro šíření letáků. In: *Večerní České slovo* (24. 1. 1939), s. 3; Tajná komunistická organizace a tiskárna vypátrány v trampské chatě u Pikovic na Sázavě! In: *Národní práce* (25. 1. 1939), s. 1; Moucha proti letadlu. In: *Tamtéž* (26. 1. 1939), s. 1.

[125] Dle vzpomínek jednoho z mladších členů skupiny Jamese Bora (Ervína Blocha) měl historik Miroslav Kárný k dispozici opis memoranda Ministerstva vnitra pro tehdejšího ministra zahraničních věcí Františka Chvalkovského, který v tu dobu jednal s německou vládou v Berlíně. V memorandu byla podrobně popsána činnost „Leninské opozice" a zásah proti skupině. Chvalkovský ale memorandum nakonec nepoužil. (*USC Shoah Foundation* [online], The Visual History Archive Online, Collections, The Holocaust, záznam rozhovoru s Jamesem Borem (Erwinem Blochem) z 10. 10. 1996, Interview Code 20767 [cit. 2021-03-10]. Dostupné z: https://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=4982869.)

[126] *NA*, f. PZÚ-AMV, k. 1527, sign. 207-1527-4, Ilegální činnost komunistická – letáková akce 1938–1939, trockistická opozice; *ABS*, sv. 305-737-1, Šetření ve věci skupiny „Alarm", Dokumentace z trestního spisu ve věci Julius Hock a spol. z roku 1939.

[127] *NA*, f. Jiří Wehle, k. 21, inv. č. 166, WEHLE, J.: *Život za mřížemi*, s. 49; *USC Shoah Foundation* [online], The Visual History Archive Online, Collections, The Holocaust, záznam rozhovoru s Jamesem Borem (Erwinem Blochem) z 10. 10. 1996, Interview Code 20767 [cit. 2021-03-10]. Dostupné z: https://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=4982869.

[128] *ABS*, sv. 305-138-1, Vyšetřovací protokol s dr. Josefem Pravdou, 7. 12. 1949.

po několik měsíců odnětí svobody;[129] k šesti měsícům byl původně odsouzen také Harry Freund, později mu byl ale trest snížen na několik týdnů.[130] Jak se posléze ukázalo, právě toto rozhodnutí mělo podstatný vliv na další osudy zadržených.

Za mřížemi

„Byl to tehdy absurdní a prapodivný kriminál," charakterizoval tehdejší poměry v pankrácké soudní věznici ve svých pamětech Jiří Wehle.[131] Zanedlouho po jejich příchodu se začala rychle plnit i dalšími politickými vězni, kteří byli pozatýkáni německými bezpečnostními složkami či protektorátní policií v prvních okupačních týdnech (v rámci akce označované nejčastěji jako *Gitter* – Mříže). Značnou část zatčených tvořili rovněž komunisté, s nimiž měli uvěznění členové „Leninské opozice" možnost střetávat se na vězeňských chodbách. Začátkem května 1939 mezi spoluvězně přibyli také někteří mladí levicoví opozičníci z Matějíčkova a Písařovicova okruhu.

Právě Josef Matějíček se po Guttmannově odchodu do exilu v říjnu 1938 a rozpuštění jeho frakce pokusil vytvořit ilegální aparát Revoluční socialistické strany jako československé sekce Čtvrté internacionály, s buňkovou strukturou podobnou KSČ. Na přelomu let 1938 a 1939 ale šlo vzhledem k okolnostem o marný pokus a po zřízení protektorátu se úsilí této nepočetné skupiny soustředilo primárně na aktivní odpor proti okupantům. Znovu se jednalo hlavně o kolportaci ilegálních letáků a jiných tiskovin.[132] Již na konci dubna 1939, v obavách z očekávané demonstrace k prvnímu máji, však protektorátní policie zasáhla a většinu aktivistů pozatýkala (zatčení se vyhnul vedoucí Josef Matějíček, který uprchl do Polska).[133] Právě osobní setkání zadržených členů Matějíčkovy

[129] Nejnižší policejní tresty v trvání čtyř týdnů dostali Stanislav Kalina a Jan Mandelík. K šesti týdnům vazby byli určeni František Klimeš a Jiří Wehle. Nejdelší tresty v trvání šesti měsíců dostal Karel Frankl a původně Harry Freund, pětiměsíční trest pak stihl Julia Hocka, který byl považován za hlavního osnovatele a pachatele letákové akce.

[130] *Tamtéž*, sign. 305-737-1, Šetření ve věci skupiny „Alarm", Dokumentace z trestního spisu ve věci Julius Hock a spol. z roku 1939.

[131] *NA*, f. Jiří Wehle, k. 21, inv. č. 166, WEHLE, J.: *Život za mřížemi*, s. 31–32.

[132] *ABS*, f. Studijní ústav Ministerstva vnitra (S), sv. S-138-2, Ilegální činnosti Revoluční socialistické strany, sekce IV. internacionály (trockisté), Oběžník, pánům přednostům všech okresních úřadů a politických expozitur v Zemi české, 6. 5. 1939.

[133] *Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv*, Praha (dále *VÚA-VHA*), f. Osobní spisy 255 (Osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb.), Žádosti Jiřího Živnůstky, č. 10675/70, Zdeňka Flajzara, č. 84056/69, Františka Písařovice, č. 173132/75, Františka Rozsypala, č. 115374/69, a dalších členů skupiny.

a Freundovy skupiny v pankrácké věznici na jaře 1939 položilo základ budoucí odbojové spolupráce.

V tu dobu se již trestní řízení ve věci Julius Hock a spol. (jak byl celý případ členů „Leninské opozice" označován) fakticky dostávalo do slepé uličky. Po vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava totiž stíhání provinilců proti zákonu na ochranu republiky ztrácelo jakýkoli smysl. A i tuzemské soudní orgány, jejichž pravomoc zůstávala prozatím nedotčena, pozvolna ztrácely zájem na úspěšném uzavření případu. Do té doby přesto Freund i další zůstávali v soudní vazbě.

Nacistická okupace však přinesla v tomto směru i další podstanou změnu. Vyšetřovaní byli z důvodu přeplněné pankrácké věznice rozmístěni do hromadných cel. Na společné cele se tak v jednu dobu potkali i Wehle s Freundem a Zdeňkem Flajzarem, někdejším krajským tajemníkem Komsomolu z Hradce Králové a členem Matějíčkovy skupiny. Navzdory přetrvávajícím ideologickým rozporům se nejen osobně sblížili, ale také předběžně dohodli o dalším společném postupu v boji proti okupantům.[134]

Trestní stíhání proti členům Freundovy skupiny bylo definitivně zastaveno v květnu 1939. Vzhledem k dříve uloženým policejním trestům trvalo ale ještě týdny, než se někteří dostali na svobodu: Freund a Wehle byli propuštěni na konci července 1939,[135] Julius Hock dokonce až na podzim.

Pro Freunda bylo osvobození o to více potěšující, že se mohl poprvé setkat se svou dcerou, která se narodila během jeho pobytu za mřížemi. Z tohoto důvodu odmítl plán některých svých kolegů na opuštění okupované republiky a raději se z bezpečnostních důvodů dočasně uchýlil do ústraní mimo Prahu. Byl to rozhodně prozřetelný krok, jelikož evidence německých bezpečnostních složek se mohla opřít o záznamy protektorátní policie.

V odboji na Vysočině

K dalšímu preventivnímu zásahu (v rámci akce označované jako „Albrecht I.") nacistického režimu proti politickým oponentům a vytipovaným jedincům došlo v protektorátu začátkem září 1939 v souvislosti se zahájením nacistického útoku na Polsko. Při zatýkání okupanti mimo jiné využili dokumentaci, kterou jim úředníci Policejního ředitelství předali již dříve. Nepřekvapí proto, že záznamy

[134] *NA*, f. Jiří Wehle, k. 21, inv. č. 166, WEHLE, J.: *Život za mřížemi*, s. 47.

[135] *Tamtéž*, f. PŘ 1931–1940, k. 5842, sign. F1446/8, osobní spis Harryho Freunda; *ABS*, sv. 305-737-1, Šetření ve věci skupiny „Alarm", Dokumentace z trestního spisu ve věci Julius Hock a spol. z roku 1939.

postoupené z protikomunistického oddělení se týkaly i nedávno propuštěných členů „Leninské opozice“.

Už 3. září byl zatčen ve svém bytě Jiří Wehle, zadrženi byli v témž týdnu i další členové skupiny. Paradoxem zůstává, že právě oni, přestože byli vězněni v nacistických koncentračních táborech,[136] válku přežili – na rozdíl od těch jejich druhů,[137] kteří tehdejšímu zatýkání unikli. K nim patřil i Harry Freund, který našel i se svou manželkou a dcerou útočiště ve Vlachovicích na Českomoravské vysočině.[138] Zdejší kraj se nakonec stal Freundově rodině domovem na několik dalších válečných let.

Harry Freund se tedy již od podzimu 1939 nacházel mimo centrum dění, ani to mu ale nebránilo v opětovném zapojení do ilegálních aktivit. Vzhledem k absenci jakékoli jeho úřední a soukromé dokumentace z té doby je obtížné určit, kdy přesně a jakým způsobem k tomu došlo. Dochovala se však poválečná svědectví, z nichž je možné Freundovu odbojovou činnost alespoň zčásti zrekonstruovat. Šlo jednak o činy teritoriálně omezené na místo jeho pobytu na Vysočině, jednak o spolupráci s ilegální odbojovou skupinou Josefa Matějíčka. Jednotlivé rezistenční aktivity se pochopitelně mezi sebou více či méně prolínaly.

Freundovo ilegální působení na Vysočině nejpodrobněji popsal již krátce po konci války ve svém svědectví velící četník z Fryšavy Filip Tulis.[139] Ačkoli je v něm Freundova osobnost evidentně zidealizována, v konkrétních detailech je lze považovat za věrohodné. Již v roce 1941 či v průběhu roku 1942 hrozilo Freundovi zatčení (zřejmě se jakožto Žid nedostavil k transportu). Díky přízni a krytí fryšavských četníků se však v ilegalitě udržel. I nadále jim tak mohl jakožto erudovaný právník účinně vypomáhat s běžnou úřední agendou, zejména s úředními překlady do němčiny.

---

[136] Jiří Wehle, Karel Frankl a František Klein skončili v Dachau. Později byli vězněni v Buchenwaldu, Jiří Wehle také v Osvětimi.

[137] Stanislav Kalina se skrýval po svém propuštění v jižních Čechách a zahynul tam při ilegální odbojové činnosti. Julius Hock byl 1. září 1939 ještě v policejní cele, proto nemohl být zatčen. Od roku 1940 byl internován v přeškolovacím táboře pro židovské muže v Lípě u Německého (Havlíčkova) Brodu. Odtud byl v roce 1943 transportován do Terezína a následně do Osvětimi, kde neznámo kdy zahynul. Hanuš Mandelík byl jediný, kterému se podařilo uniknout z okupované vlasti. Ještě v roce 1939 se dostal do Polska a odtud do Francie, kde jako saniťák padl v červnu 1940 při záchraně raněného na bojišti. (*NA*, f. Jiří Wehle, k. 18, inv. č. 159, dochovaná dokumentace.)

[138] Viz VESELÁ, Alena: *Z rejstříku paměti*. Brno, Janáčkova akademie múzických umění 2013, s. 30.

[139] *NA*, f. Ministerstvo vnitra II, Praha – Stíhání válečných zločinců, sign. 316-8-3, Dokumentace ve věci vraždy H. Freunda, dopis vrchního strážmistra stanice Národní bezpečnostní stráže ve Fryšavě Filipa Tulise Terezii Freundové ve věci Harryho Freunda z 6. 6. 1945.

Na oplátku ho prý četníci informovali o všech nařízeních, výnosech a rozkazech německých úřadů a policejních složek. Jestli tyto informace sloužily jen samotnému Freundovi, či je předával svým kontaktům, se asi již nedozvíme. Každopádně vzájemné styky mezi fryšavskými četníky a Freundem postupně sílily, zvláště poté co se v červnu 1942 Freund i s rodinou přestěhoval z Vlachovic do sousední obce Tři Studně, kde přebýval na chatě jejich příbuzného Vítězslava Veselého, známého brněnského profesora organické chemie.

Důvodem tohoto náhlého přesunu se zřejmě stala akutní hroba prozrazení. Někteří místní obyvatelé totiž nesli nelibě Freundův politický radikalismus (očividně se i v daných složitých podmínkách pokoušel o ideologickou osvětu),[140] jenž byl zcela v rozporu s jejich dosavadním politickým smýšlením i náboženským přesvědčením. Mnohé si proti sobě dokázal poštvat ale i svou angažovaností v majetkových a rodinných sporech. Vystupňované represe po atentátu na Reinharda Heydricha k tomu značně zvýšily nervozitu celého okolí. Výsledkem bylo několik anonymních udání, a snad jen díky pomoci četníků z Fryšavy se celou záležitost podařilo opět utajit.

Situace se však uklidnila jen dočasně. Vysočina se totiž tou dobou stávala stále oblíbenějším místem skrývání odbojářů a uprchlíků před nacistickým pronásledováním, z nichž se později rekrutovali příslušníci partyzánského hnutí. Zdejší lesy a izolované samoty skýtaly téměř ideální možnosti úkrytu. Zpětně sice nelze vystopovat všechny Freundovy tamní konktakty, evidentně prokazatelná je však alespoň jeho spolupráce s „černým partyzánem" Josefem Serinkem. Od října 1943, kdy se poprvé setkali, mu byl Freund nápomocen nejen radami při partyzánském boji, ale i penězi a oblečením.[141]

Freundovy protinacistické aktivity na Vysočině se promítly i do jeho spolupráce s dalšími složkami odboje (primárně komunistického) působícími mimo tento region. Je zřejmé, že předběžná dohoda mezi Freundem a Flajzarem, uzavřená za mřížemi pankrácké věznice na jaře 1939, se nakonec do určité míry realizovala. Kdy přesně se obnovily jejich vzájemné kontakty, nelze bohužel již dnes přesně určit, dochovaná svědectví téměř všech přeživších příslušníků Matějíčkovy odbojové skupiny však toto napojení potvrzují. Z nich můžeme vycházet i při rekonstrukci jejich odbojové činnosti.[142]

---

[140] Viz LIBROVÁ, Vlasta: *Vzpomínky na roky prožité v okupaci*. Eds. Jiří Libra a Liří Moučka. Žďár nad Sázavou, b. n. 2009, s. 5.

[141] Srv. TESAŘ, J. : *Česká cikánská rapsodie*, sv. 2, s. 165 (viz pozn. 4).

[142] *VÚA-VHA*, f. Osobní spisy 255, Osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb., Žádosti Jiřího Živnůstky, č. 10675/70, Zdeňka Flajzara, č. 84056/69, Františka Písařovice, č. 173132/75, Františka Rozsypala, č. 115374/69, a dalších členů skupiny. Na osudy některých odbojářů z Matějíčkovy odbojové skupiny se v minulosti zaměřil i seriál článků Dušana Tomáška „Konfident a jeho oběti" v časopise *Květy* v roce 1968 (č. 6–10).

Harry Freund na počátku čtyřicátých let, po odchodu do ilegality na Vysočinu
(soukromý archiv Aleny Štěpánkové-Veselé)

V první fázi, přibližně v letech 1940 až 1943, se jejich rezistence soustředila hlavně na vydávání a rozšiřování ilegálních tiskovin, ukrývání a hmotné zajišťování ohrožených osob (zejména komunistů), opatřování falešných osobních dokumentů (díky napojení na policejního radu Rudolfa Hrbka a policejního komisaře Jaroslava Ženatého), potravinových lístků a podobně. Tímto způsobem byl údajně od jisté doby podporován i Harry Freund, jemuž členové Matějíčkovy skupiny obstarali mimo jiné doklady o árijském původu.

Během roku 1943 ovšem jejich stopu zachytilo gestapo a začátkem srpna nastala první vlna zatýkání. To sice značně ochromilo další akceschopnost skupiny, ale zatčení se protentokrát vedle Matějíčka (ten se ještě v roce 1939 vrátil do protektorátu) vyhnul po dramatickém útěku i Ladislav Malý, další čelný příslušník skupiny. Právě podpora těchto dvou ilegálních pracovníků na útěku patřila v další fázi k hlavní náplni odbojové činnosti okruhu osob, který zde sledujeme. Mezitím

se Josefu Matějíčkovi podařilo navázat kontakt s další odbojovou skupinou KOS (Kázeň – odvaha – síla), ke smůle všech však již infiltrované konfidenty gestapa.[143]

To také v dalších měsících výrazně zintenzivnilo snahu o dopadení Matějíčka a Malého. Oba proto neustále měnili místa svého pobytu, přinejmenším Matějíček se přitom několikrát ocitl i na Vysočině (snad i ve Třech Studních). Jak potvrzují svědectví přeživších účastníků odboje, spojil se (osobně či přes spojky) také s Freundem. Mělo se jednat o předávání důležitých informací a finanční podporu Freunda z Prahy.[144] O obsahu zpráv můžeme znovu jen spekulovat, vzhledem k výše zmíněným Freundovým kontaktům na četnické stanici ve Fryšavě mohl rovněž jeho prostřednictvím komunistický odboj získávat signály o vydaných zatykačích. Matějíček s Malým skutečně v té době několikrát, doslova na poslední chvíli, unikli chystanému zatčení. Další informace se mohly týkat i formujícího se partyzánského hnutí na Vysočině.

Matějíčkovým prostřednictvím údajně zas Freund zpět do Prahy posílal letáky vlastní výroby, které skupina rozšiřovala.[145] Předkládal v nich svůj komentář k současné politické situaci a pokoušel se predikovat budoucí vývoj. Z jejich obsahu – dochoval se například leták s titulem „Neponesem kulomety na Sověty" – je zřetelné, že ho ani v době válečné neopustily revoluční touhy. Naopak, jeho naděje se upínala k brzkému konci válečného konfliktu. Očekával, že definitivní porážka nacismu umožní nastolení nového celosvětového pořádku, ideálně socialistického a se značně omezeným vlivem západního „imperialismu". Odmítal proto plány světových mocností (kritizoval v tomto směru i Benešovu roli) na nové uspořádání Evropy. V případě obnoveného česko-slovenského státu se mu jako ideální jevila socialistická republika rad.[146]

Po válce sice padlo na základě výpovědí některých příslušníků gestapa a protektorátní policie na Matějíčka i Freunda podezření z vědomé spolupráce s okupanty,[147] takováto obvinění ale nepotvrdil žádný dochovaný důkaz. Téměř jistě šlo o obvyklá účelová a lživá tvrzení, která měla oba zesnulé odbojáře vědomě poškodit, zkompromitovat některé jejich druhy a samozřejmě i zmírnit vinu samotných pachatelů. Freundova i Matějíčkova politická minulost a výše (byť kuse) popsané odbojové aktivity tu mluví samy za sebe. Zástupci někdejší opozice v KSČ

[143] *Tamtéž*.

[144] *Tamtéž*, Žádost Smejkalové Josefy, č. 114683, popis odbojové činnosti Josefy Smejkalové pro Vojenský historický ústav z 2. 5. 1960.

[145] *Tamtéž*, Žádost Jírové-Freundové Terezie, č. 5283/48.

[146] *NA*, f. Jiří Wehle, k. 18, inv. č. 159, Dochovaná dokumentace, tři letáky sepsané Harrym Freundem na přelomu let 1943–1944.

[147] *ABS*, sv. 305-737-1, Skupina „Alarm", Šetření ve věci skupiny „Alarm"; *tamtéž*, sv. 305-737-3, Činnost trockistů a trockistické skupiny v době první ČSR (vč. činnosti Alarmu), sv. 1.

bránili Sovětský svaz a „vymoženosti“ ruské říjnové revoluce bez ohledu na vzájemnou animozitu se stalinisty, což se ani za války nezměnilo.

Nelze ovšem vyloučit, že od určitého okamžiku měli přinejmenším na některé Matějíčkovy aktivity vliv konfidenti, kteří se pokoušeli činnost skupiny řídit. O tom ale pravděpodobně neměli oba odbojáři tehdy žádné povědomí, a sami za to také zaplatili svými životy.

Likvidace

Rozbití Matějíčkovy skupiny se ale nakonec neodehrálo podle původních plánů Němců, jeho spouštěčem se stala prakticky náhodná událost. Ladislav Malý, který se pohyboval v ilegalitě, totiž v listopadu 1943 unikl při perlustraci falešných osobních dokladů protektorátními policisty a krátce poté byla zjištěna jeho skutečná identita. V lednu 1944 se pak v Praze odehrálo velké zatýkání, při němž byly zadrženy desítky osob. Dopaden však znovu nebyl Malý ani Matějíček. Kvůli ukvapenému zásahu protektorátních policejních orgánů nadto došlo ke kompetenčnímu sporu mezi protižidovským a protiparašutistickým oddělením pražského gestapa.[148] Než se ale situace na gestapu vyjasnila, osud Harryho Freunda se tragicky naplnil.

Mezi zadrženými při lednové akci se totiž ocitla i Harryho matka Terezie, kterou o měsíc později následoval i její manžel Rudolf. Během dalšího vyšetřování se objevila řada důkazů o napojení Matějíčkovy skupiny na Harryho Freunda.[149] Terezie pak pod nátlakem prozradila místo pobytu svého syna ve Třech Studních, čímž nechtěně přispěla k neštěstí i svého druhého dítěte.

S vidinou velkého odbojového úlovku a vlastního obohacení se již 24. ledna 1944 na Vysočinu vydali – navzdory záhy odvolaném rozkazu k Freundovu zatčení – Leo Drnovský, vedoucí takzvaného politického referátu protektorátní policie,[150] a Ervín Frankenbusch, nebezpečný konfident gestapa a protektorátní

[148] *Státní oblastní archiv Praha* (dále *SOA Praha*), f. Mimořádný lidový soud Praha (MLS Praha), č. j. Ls VIII 3710/46, spis Leo Drnovský, výpověď Lea Drnovského z 15. 3. 1947.

[149] *Tamtéž*, spis Leo Drnovský; *VÚA-VHA*, f. 255, Osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb., žádost Jírové-Freundové Terezie, č. 5283/48; *NA*, f. Jiří Wehle, k. 18, inv. č. 159, Dochovaná dokumentace.

[150] Leo Drnovský (1906–1978) pocházel z úřednické rodiny v Hodoníně. Po absolvování hodonínského reálného gymnázia studoval na Právnické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Studia ale pro nedostatek finančních prostředků nedokončil. V březnu 1938 byl přijat do služeb státní policie a služebně přidělen do Liberce (po obsazení pohraničí do Mladé Boleslavi) ke zpravodajské odbočce oddělení státní bezpečnosti. V lednu 1939 byl přidělen k Policejnímu ředitelství v Praze, oddělení státní bezpečnosti. Po okupaci českých zemí byl

policie.[151] Jejich pátrací akce po Freundovi na Vysočině je podrobně popsána ve svědectvích přeživších účastníků této události,[152] včetně několika spolupachatelů. I když se v jednotlivých detailech liší, shodují se na brutalitě, s jakou byl celý zákrok proveden.

Harry Freund v předtuše blížících se problémů, kdy nedošlo k jeho očekávanému setkání s pražskou spojkou (zřejmě Matějíčkem), odešel ze svého útočiště ve Třech Studních a ukryl se na statku rolníka Františka Bukáčka v blízké vsi Kuklík. Proto také Frankenbusch s Drnovským ve snaze vystopovat jeho úkryt postupovali vůči vyslýchaným se zastrašující brutalitou. Nejhůře naložili s Freundovou manželkou Zdenou (rozenou Pickovou, tehdy třicetiletou), kterou při výslechu velmi surově zbili před očima její pětileté dcery.

Po celodenních výsleších se této dvojici podařilo hledané místo skutečně zjistit. Hlavní úlohu při zatýkání Freunda nakonec sehrál Frankenbusch, který se

---

na policejním ředitelství utvořen tzv. spojovací štáb ke gestapu. K jeho výkonu bylo určeno celé oddělení státní bezpečnosti (následně dostalo název „Presidium B"), kam byl zařazen i Drnovský. Jeho úředníci měli za úkol přijímat příkazy a sdělení od gestapa a vyjednávat s ním v dílčích věcech. Drnovský zde byl záhy pověřen židovskou agendou. Po reorganizaci protektorátní policie na počátku roku 1943 se stal vedoucím komisariátu K IV/4, který měl na starosti židovské záležitosti, a i nadále zůstával spojovacím úředníkem policie ke gestapu. Po zatčení Jaroslava Ženatého převzal ve druhé polovině roku 1943 funkci vedoucího komisariátu K IV/2 (politické záležitosti), i nadále se však věnoval hlavně židovské problematice. Zatčen byl 15. května 1945 a za svoji činnost během okupace byl rozsudkem Mimořádného lidového soudu v Praze z 1. 4. 1947 odsouzen na doživotí. Amnestií prezidenta republiky z 9. 5. 1955 mu byl trest změněn na 25 let odnětí svobody a 1. března 1963 byl podmíněně propuštěn. Již ve výkonu trestu byl bezpečnostními orgány získán ke spolupráci a pokračoval v ní i po svém propuštění, využíván byl zejména pro své styky v Německu. (K osobě a činnosti Leo Drnovského za války blíže viz DVOŘÁK, Jan: Židovský agent Gestapa. In: *Paměť a dějiny*, roč. 15, č. 1 (2021), s. 38–52.)

[151] Ervín Frankenbusch (1897–1944) byl synem židovského obchodníka s galanterním zbožím z Královských Vinohrad. Před válkou byl několikrát trestaný, zejména pro majetkovou trestnou činnost. Po okupaci se mu několik let dařilo před německými úřady tajit svůj židovský původ, podílel se i na arizaci židovského majetku v Modřanech. Po čase se dokonce začal vydávat za advokáta, majícího velký vliv u německých úřadů. Přitom se však podílel na okrádání Židů i Čechů žádajících o pomoc a některé ze svých klientů zároveň udal gestapu. V té době již zřejmě spolupracoval i s židovským oddělením protektorátní policie. Důvodem bylo jak osobní obohacení, tak snaha vyhnout se rasové perzekuci. Později byl úspěšně využíván jako konfident židovským referátem gestapa. Podílel se na mnoha zatýkacích akcích proti židovským spoluobčanům, zejména majetným, a byl přitom proslulý svou brutalitou. Posléze se stal přítěží i pro gestapo, které ho v březnu 1944 nechalo zlikvidovat. (K osobě Ervína Frankenbusche blíže viz tamtéž.)

[152] *NA*, f. Ministerstvo vnitra II, Praha – Stíhání válečných zločinců, sign. 316-8-3, Dokumentace ve věci vraždy H. Freunda; *SOA Praha*, f. MLS Praha, č. j. Ls VIII 3710/46, spis Leo Drnovský; LIBROVÁ, V.: *Vzpomínky na roky prožité v okupaci*, s. 4–10 (viz pozn. 140).

vydával za očekávanou spojku a přítele jeho rodičů. Vylákal ho z úkrytu a po krátkém boji na místě postřelil. Vážně zraněný Freund krátce po převozu do Nového Města na Moravě zemřel. Byl zde pak i pohřben v dolním rohu katolického hřbitova, kde se dodnes nachází jeho zanedbaný hrob.

Po válce se vražda Harryho Freunda stala jedním z hlavních bodů obžaloby proti Leovi Drnovskému u Mimořádného lidového soudu v Praze.[153] Drnovský samozřejmě jakýkoli podíl na jeho smrti popíral a veškerou vinu svaloval na již nežijícího Frankenbusche. I když šlo znovu o účelové svědectví, lze v něm zřejmě najít i špetku pravdy. Freund měl totiž pro protektorátní i německé orgány daleko větší cenu živý než mrtvý. Spontánní a zcela nerozvážný čin Frankenbusche, který usiloval v prvé řadě o vlastní obohacení, zhatil veškeré další šance na rozkrytí širší odbojové činnosti, do níž byl Freund zapojen. Tento závěr potvrzuje i osud samotného vraha. Aniž by to sám tušil, definitivně si tím podepsal vlastní rozsudek smrti.[154]

Vraždou Harryho Freunda utrpení ostatních zúčastněných ani zdaleka neskončilo. Okamžitě nebo během několika dnů byli pozatýkáni jeho odbojoví spolupracovníci či ukrývatelé na Vysočině. Ušetřena nezůstala ani jeho rodina. V koncentračních táborech zahynula jeho dcera, manželka i otec,[155] konce války se dočkala pouze matka. Nepřežila ale ani velká část jeho vzdáleného příbuzenstva.[156]

Během jara 1944 se stahovala síť i nad Matějíčkovou skupinou. Úspěšná činnost konfidentů (zejména Nestora Holejka) nakonec přinesla ovoce. Nejprve

[153] *SOA Praha*, f. MLS Praha, č. j. Ls VIII 3710/46, spis Leo Drnovský.

[154] Zdá se, že právě s vraždou Harryho Freunda definitivně přetekl pohár trpělivosti gestapa vůči Frankenbuschovi. I když se spolu s Drnovským snažil zničit důkazy a získat pro svůj čin alibi, jeho osud byl již zpečetěn. V březnu 1944 byl zatčen gestapem a poslán do terezínské Malé pevnosti. Zde byl záměrně umístěn na židovskou celu a po několika dnech podlehl následkům zranění, jež mu způsobili spoluvězni.

[155] *SOA Praha*, f. MLS Praha, č. j. Ls VIII 3710/46, spis Leo Drnovský; *VÚA-VHA*, f. 255, Osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb., žádost Jírové-Freundové Terezie, č. 5283/48; *NA*, f. Jiří Wehle, k. 18, inv. č. 159, Dochovaná dokumentace. Zdena Freundová byla odvlečena z Prahy do Terezína 25. února 1944 transportem Dv, č. 14 a o měsíc později, 31. března, zde zemřela. Dcera Věra Freundová s ní putovala do Terezína týmž transportem a pak byla 6. října 1944 odeslána do Osvětimi transportem Eo, č. 1521, kde neznámo kdy zemřela. (Věra Freundová. Holocaust.cz [online], Institut Terezínské iniciativy, 02.04.2014. [Cit. 2021-03-10.] Dostupné z: https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/86235-vera-freundova/.) Otec Rudolf Freund zahynul 6. dubna 1944 v Malé pevnosti Terezín (Rudolf Freund. Holocaust.cz [online], Institut Terezínské iniciativy, 02.04.2014. [Cit. 2021-03-10.] Dostupné z: https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/86192-rudolf-freund/).

[156] *ÚSTR,* Sbírka rozhovorů ÚSTR, záznam rozhovoru s Alenou Štěpánkovou-Veselou, natočil Jan Dvořák 22. 10. 2018.

již na konci ledna 1944 konfidenti gestapa Jaroslav Nachtmann a Václav Kindl za použití jedu zatkli Ladislava Malého. V březnu byl pak po téměř pěti letech v ilegalitě zadržen i Josef Matějíček, který byl v červenci 1944 popraven v Praze na Pankráci. Ještě dramatičtější byl další osud Malého. Začátkem července 1944 se mu totiž ještě s jedním ruským parašutistou podařilo uprchnout z Malé pevnosti v Terezíně. Dostal se do Prahy a až do svého druhého zatčení v září 1944 se ukrýval v bytě ve Vršovicích. Mezitím se snažil varovat ostatní odbojáře před činností Nachtmanna, Kindla, Karla Čurdy a dalších konfidentů. Na konci prosince 1944 byl deportován již podruhé do Terezína, kde ho obávaný zástupce velitele Malé pevnosti Stefan Rojko po příjezdu ubil. Zářijové zatčení Ladislava Malého lze označit i za definitivní tečku za odbojovou činností Matějíčkovy skupiny.[157]

Bez happy endu

Odpovědi na dopis z února 1981 se Terezie Jírová (Freundová) od Galiny Ovsejenkové pravděpodobně nikdy nedočkala. Po desítkách let od vylíčených událostí, které byla nucena prožít v osamění, jistě žádnou zásadní reakci už ani neočekávala. Šlo jen o pokus, asi poslední z jejich dlouhé řady. Naděje zjistit cokoli bližšího o osudu její milované dcery byla tehdy již zcela minimální. A doby, kdy se znovu začala odkrývat strašná tajemství stalinských zločinů, se Terezie už nedožila.

Je dějinným paradoxem, ale hlavně osobní tragédií, že to byla Terezie Freundová, kdo své děti o desítky let přežil. Na skutečnost, že u nich právě ona vzbudila živý zájem o politiku, respektive komunistickou ideologii, zůstala přesto vždy hrdá. A neváhala to opakovat při jakékoli veřejné i soukromé příležitosti. Svým notně nekritickým postojem k osobnostem obou svých potomků – a platilo to zejména o Harrym, bojovníkovi proti nacismu – se vlastně stylizovala do role „matky hrdinů".[158] Přinejmenším v prvních poválečných letech jí to přinášelo nemalý, a v mnohém jistě i zasloužený, veřejný kredit. V některých momentech nicméně vyznívala tato její snaha křečovitě.

[157] *VÚA-VHA*, f. 255, Osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb., žádosti Jiřího Živnůstky, č. 10675/70, Zdeňka Flajzara, č. 84056/69, Františka Písařovice, č. 173132/75, a Františka Rozsypala, č. 115374/69, Popis činnosti skupiny.

[158] Soukromý archiv Aleny Štěpánkové-Veselé, dochovaná korespondence Terezie Jírové-Freundové z let 1945–1948. Pro zajímavost dodávám, že Terezie po válce udržovala nadále čilý písemný kontakt se zahraničím, kde se snažila i publikovat. Ještě v roce 1948 např. pod jménem Tera Freundová přispívala do časopisu Volné myšlenky ve Švýcarsku. (Viz E-Periodica: Schweizer Zeitschriften onlin. [Cit. 2021-03-10.] Dostupné z: https://www.e-periodica.ch/digbib/dossearch?ssearchtext=Freundova&facet=.

Terezie Jírová-Freundová při oslavě narozenin začátkem osmdesátých let
(Národní archiv, fond Jiří Wehle)

Památku Harryho a Gerty ale nepřipomínala jen z pietních důvodů, veřejně ji musela bránit také před útoky různých pochybovačů a někdejších názorových oponentů.[159] Zároveň usilovala o potrestání konkrétních viníků Harryho smrti, spravedlnosti však bylo i v tomto případě učiněno zadost jen zčásti.

Po únorovém převratu v roce 1948, kdy se KSČ pod Gottwaldovým vedením chopila moci, však byla Terezie od veřejné připomínky osudu svých potomků nucena upustit. Jakožto matka bývalých „trockistů" se i ona v průběhu padesátých

[159] Terezie Freundová se po osvobození stala mj. členkou obnoveného Jack London Clubu. Na popud Wolfganga Saluse zde veřejně vypovídala také o osudech své rodiny, zejména o tragickém případu Gerty. Její přednáška se podle pozdějších zjištění Státní bezpečnosti nesla v protisovětském duchu. (*ABS*, sv. 305-737-1, Šetření ve věci skupiny „Alarm".) O určitých kontroverzích s některými řadovými členy KSČ svědčí i dochovaná písemná korespondence (Soukromý archiv Aleny Štěpánkové-Veselé, dochovaná korespondence Terezie Jírové-Freundové).

let ocitla na černé listině „nepřátel lidové demokracie“ a zřejmě jen pokročilý věk a včasný odchod do ústraní ji zachránily před přímou perzekucí. Té se ale až na výjimky nevyhnuli Harryho dřívější souputníci stejně jako jeho oponenti z prostředí krajně levicové opozice. Stalinisté na své kritiky nikdy nezapomněli a pomsta bývala nemilosrdná. Justiční vražda Záviše Kalandry, atentát na Wolfganga Saluse nebo mnoho let za mřížemi, která si odpykali Jiří Wehle, Zdeněk Flajzar a řada dalších, jsou důkazem.

Nemožnost jakkoliv se veřejně vracet k osudům Gerty a Harryho byla pro Terezii skličující, ale asi méně tíživá než nutnost vyrovnat se s výčitkami, které ji sužovaly po zbytek jejího dlouhého života. Především vědomí, že svým neuváženým jednáním v Moskvě a slabostí při německém výslechu nechtěně přispěla k tragickému vyústění životů svých dětí, muselo být trvale trýznivé. Vypovídá o tom i dochovaná korespondence, přestože se v ní snažila svou niternou bolest nezřídka skrývat za odhodlaná prohlášení.[160] Částečné útěchy se jí dostalo snad jen ve chvíli, kdy se po mnoha letech odloučení (k prvnímu navázání kontaktu došlo po roce 1955) šťastně setkala se svým vnukem Dmitrijem.

Zdá se, že její víra v komunismus přes veškerá prožitá příkoří příliš neutrpěla. Svědčí o tom nejen její obnovené členství v KSČ již od roku 1945 a angažovanost v různých svazech a sdruženích úzce svázaných s politikou komunistické strany,[161] ale i některá její písemná vyjádření. Začátkem padesátých let, tehdy jistě i pod vlivem aktuální společenské poptávky, tak například ve svém životopise s hrdostí cituje své celoživotní krédo: „Žít jako komunistka, můj životní cíl, smysl života – socialismus.“[162] A ani v pozdějších letech nenajdeme – přinejmenším v jejích soukromých písemných vyjádřeních – sebemenší pochybnost o cestě, po níž se vydala i se svými dětmi.[163] Bezmezná důvěra v samotný systém a svalování veškeré odpovědnosti za jeho pokřivenou podobu na konkrétní představitele moci v jejím případě snese srovnání s retrospektivními úvahami četných komunistických intelektuálů zapuzených kdysi „vlastní rodinou“. Po Terezii stejně jako ani po jejích dětech se – přes její toužebné přání – nezachovalo žádné zře-

[160] *NA*, f. Jiří Wehle, k. 18, inv. č. 159, dochovaná dokumentace; Soukromý archiv Aleny Štěpánkové-Veselé, dochovaná korespondence Terezie Jírové-Freundové.

[161] Od osvobození aktivně působila ve Svazu československo-sovětského přátelství, Svazu osvobozených politických vězňů, Svazu bojovníků za svobodu atd. Neváhala se účastnit ani veřejné přednáškové činnosti v pražských školách, kde vzpomínala na své věznění v nacistických koncentračních táborech. (Srv. např. *Památník Terezín*, podsbírka historicko-dokumentární, signatura A 11886-2, doplněk k dotazníku (schéma životopisu), sepsala Terezie Jírová 20. 6. 1951.)

[162] *Tamtéž*.

[163] *NA*, f. Jiří Wehle, k. 18, inv. č. 159, dochovaná dokumentace; Soukromý archiv Aleny Štěpánkové-Veselé, dochovaná korespondence Terezie Jírové-Freundové.

telné nadčasové poselství. Zbylo po nich vlastně jen několik zašlých dokumentů a fotografií odkazujících na doby dávno minulé – a v okamžiku smrti Terezie Freundové v roce 1983 pak také několik set korun, které odkázala svému vnukovi.

Přesto pohled do rodinné historie Freundových ještě dnes přitahuje pozornost a těžko nechá člověka chladným. Zohledníme-li nejčastěji uváděné pohnutky a motivace, které v období mezi světovými válkami přivedly bezpočet příslušníků tehdejších mladších generací do lůna komunistického hnutí, jeví se příklad této pražské středostavovské rodiny jako takřka učebnicový. Současně se ale v podstatném ohledu vymyká, vezmeme-li v potaz poměrně brzký veřejně proklamovaný názorový odklon členů rodiny od hlavního ideologicko-mocenského proudu komunistického hnutí.

Platí to hlavně o Harrym Freundovi, postavě charismatické a vůdčí, ale stejně tak tragické, která po vzoru mnohých politicky angažovaných intelektuálů

Značně zanedbaný hrob Harryho Freunda na katolickém hřbitově v Novém Městě na Moravě. Zřejmě ještě před válkou uvažoval Harry z různých důvodů o změně svého příjmení. Zvolil si příjmení jednoho z předků z matčiny strany, ke změně ale za jeho života nedošlo. Po válce přijala toto příjmení ke svému původnímu jménu jeho matka Terezie

(foto © Jan Dvořák)

ve dvacátém století celoživotně balancovala na hraně úspěchu a zatracení a které šlo trvale nejen o velké ideály, ale také o to, aby vynikla a odlišila se od průměru.

Rizika, která s sebou nesly radikální aktivity „Leninské opozice", bylo možné již ve své době aspoň zčásti předvídat: u demokratického systému prvorepublikového Československa musely dříve či později narazit na zákonné překážky, u komunistického hnutí s přísnými pravidly disciplíny se zas velmi záhy začal jakýkoli projev nesouhlasu s přijatou politickou linií považovat za úchylkářskou sabotáž, ohrožující jednotu strany i hnutí jako celku. Harry a jeho spolupracovníci se tím však od veřejné politické angažovanosti nenechali odradit.

Jejich ochota kritizovat vedení sovětských komunistů, byrokracii Kominterny i jiné představitele „Levé opozice" ale ještě neznamenala kritiku základů komunistické ideologie, kterou po celou dobu vnímali jako historicky správnou a nezpochybnitelnou. Přinejmenším o Harrym Freundovi jako jejich vedoucím se dá říci, že svůj boj za věc „ryzího socialismu" chápal jako životní poslání. A z nastoupené dráhy neuhnul ani poté, co ji začaly lemovat konkrétní lidské oběti.

Tou první a osobně nejbližší byla jeho mladší sestra Gerta, která vstoupila na ohrožené území už svým sňatkem se sovětským diplomatem a intelektuálem Alexandrem Arosevem a vydala se všanc osudu, když ho následovala do Moskvy. Pozice Aroseva mezi vládnoucí elitou sovětských bolševiků během druhé meziválečné dekády nezadržitelně oslabovala a násilná smrt obou manželů se pak stala tragickým – při znalosti dobových sovětských poměrů však nikterak překvapivým – dovršením jeho kariérního pádu. Jak se ale nakonec potvrdilo, nevědomky se na nešťastném osudu Gerty podepsal také její bratr Harry.

Ten své politické schopnosti notně přecenil a reálný poměr mocenských sil neodhadl. Rozhodl se čelit výzvě, kterou v tu dobu nebylo možné pokořit. Navíc při hledání spojenců si všímal více vzájemných ideových rozporů než možné shody. I proto se mu od podobných skupin aktivistů dostávalo jen minimální podpory a ve svém úsilí zůstával zpravidla osamocen. A nic se na tom nezměnilo ani ve chvíli, kdy Stalin zahájil masivní teror v řadách bolševické strany. Na krajní politické levici sice přibývalo hlasů, které odsuzovaly stalinské praktiky, bylo jich ale obecně málo a také jen málokdo jim opravdu naslouchal.

Destrukce demokratického pořádku v Československu na konci roku 1938 pak sice dopomohla skupině kolem Harryho Freunda k dočasnému zviditelnění, represivní zásahy režimu druhé republiky ovšem jejich snahu oslovit demoralizované obyvatelstvo téměř okamžitě otupily. Účast v protinacistickém odboji po propuštění z vězení se pro Harryho stala niternou nutností. V něm se pak tragicky naplnil jeho osud, aniž by se dočkal nějaké satisfakce. Naopak, strhl s sebou celou rodinu, a patrně k tomu i dopomohl svým sklonem k avanturismu a vlastní neopatrností.

Přežití v rezistenci ovšem mnohdy záleželo na nahodilých okolnostech a můžeme si na závěr položit hypotetickou orázku, jaké perspektivy by se před Harrym

Freundem – s jeho ideovým profilem a mentální výbavou – rýsovaly, kdyby měl více štěstí. Jistě by i on nadšeně kvitoval mocný nástup socialismu a komunismu v poválečné Evropě. S jeho dalším směřováním by však jen sotva souhlasil. Vítězná válka definitivně potvrdila mocenské pozice stalinistů a možnosti k jakékoli kritické reflexi se vytrácely čím dál rychlejším tempem, až se nakonec zcela rozplynuly. A i kdyby se nakonec Harry přece jen ztotožnil s poválečným vývojem a byl ochoten respektovat nové politické poměry, jež zavládly po triumfu stalinistické nomenklatury v Československu, k vítězům by se sotva mohl počítat. Tehdejší osudy jeho přátel jsou v tom směru výmluvné. Nálepka trockismu zůstala univerzálním stigmatem, kterého se ještě desítky let děsily celé generace straníků.

Abstract

*The case study describes dramatic lives of siblings Gerta (Gertruda) Freundová and Harry (Hermann) Freund in the context of the inter-war Communist movement. Born in 1908 (Harry) and 1909 (Gerta) into a middle-class, ethnically mixed (with German, Jewish and Czech identities) in Prague, they both were devoted under the influence of their mother, Terezie Freundová (1885–1982) to Communist ideals since their youth. Gerta was active in the Communist Student Fraction (Kostufra), became a dancer and ran a private dancing school in Prague. In 1932, she married Alexander Yakovlevich Arosev (1890–1938), a Soviet revolutionary, diplomat and writer, who was the Soviet Union's plenipotentiary representative in Czechoslovakia (before diplomatic relations between the two countries were established). She then followed him to Moscow, where Arosev became the chairman of the All-Union Society for Cultural Relations with Foreign Countries (*Vsesoyuznoe obshchestvo dlya kulturnoy svyazi s zagranitsey – *VOKS), whose mission was to arrange trips and visits of Western intellectuals and artists to the USSR. However, Arosev fell into disfavor during the Great Terror and the couple was arrested in the summer of 1937. Gerta was accused of espionage, sentenced to death, and executed in December 1937, Arosev followed her in February 1938. Harry Freund soon started sympathizing with the so-called Left Opposition in the Soviet Union and was expelled from the Communist Party of Czechoslovakia for criticizing its bolshevized leadership. He founded a radical left opposition platform under the name "Leninist Opposition" strongly opposing the centralized Stalinistic course of the Communist movement, but also the alternative faction represented by Lev Davidovich Trotsky (1879–1940). After the demise of the First Republic in the autumn of 1938, Harry Freund with his group went underground, was arrested and imprisoned for several months. When released, he joined the resistance movement in the occupied Protectorate of Bohemia and Moravia and perished in January 1944 while being arrested. Freund's*

mother was the only survivor of the family the remaining members of which died in concentration camps.

The author's narration presents hitherto unknown biographic facts concerning the Freunds and also reveals a tragic link between their fates, showing that it was Harry's opposition activities which provided alleged evidence on his sister's espionage to Stalin's repressive bodies. It also captures the place of Freund's "Leninist Opposition" on the radical left-wing scene of Czechoslovakia in the 1930s, and describes its political activities, opinion clashes and ideological dogmatism. It also shows how fatal the Trotskyite stigma was for non-conformist members of the Communist movement and how symptomatically the fate of both protagonists reflects the turbulent evolution of the domestic radical left-wing movement and Czechoslovak--Soviet relations during the inter-war period.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; Soviet Union; Communist movement; Stalinism; Left opposition; Trotskyism; Great Terror; 1st Czechoslovak Republic; anti-Nazi resistance; Harry Freund; Gerta Freund; Alexander Arosev; Československo; Sovětský svaz; komunistické hnutí; stalinismus; Levá opozice; trockismus; Velký teror; první republika; odboj; Harry Freund; Gerta Freundová; Alexandr Arosev

Ze země, kde zítra již znamenalo včera
Fučíkovy reportáže jako hold sovětskému experimentu

Bohumil Melichar

Ústav pro studium totalitních režimů

Julius Fučík se do historie zapsal jako ikona stalinistické propagandy, která rozšiřovala jeho příběh jako vzorový příklad oddaného komunisty s nevysychajícím pracovním i životním elánem a až za hrob odhodlaného bojovníka proti nacismu. Jeho kult, určený především mládeži, byl organizován právě kolem vyprávění o jeho oběti, jež vlastnoručně koncipoval v době svého žalářování v pankrácké věznici v motácích odsouzence na smrt. *Reportáž, psaná na oprátce* se stala emblémem podobně jako jeho tvář do široka rozevřená mladistvým úsměvem.[1] Nicméně Fučík nebyl ani pro architekty jeho kultu autorem jednoho díla. Jeho reportáže sepsané v meziválečné éře se staly předním zdrojem důkazů o nespravedlnosti řádu „buržoazní republiky" a civilizační nadřazenosti socialistické „země sovětů".[2] Nejen obraz vězně nesoucího nelidské mučení gestapa lehce a s písní na rtech, vědomého si vlastního dějinného úkolu a morální převahy, ale také jeho fascinace sovětským revolučním pokusem a entuziasmem pro budování

[1] MACURA, Vladimír: Fučík. In: TÝŽ: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Eds. Karel Kouba, Vít Schmarc a Petr Šámal. Praha, Academia 2008, s. 85–100.

[2] O způsobu čtení a oficiální interpretaci vypovídají předmluvy k Fučíkovým dílům a antologiím jeho textů. Viz FUČÍK, Julius: *V zemi, kde zítra již znamená včera*. Praha, Svoboda 1951 (10. vydání), předmluva Gusty Fučíkové a Ladislava Štolla s. 9–14 (předmluva vyšla i v posledním, 11. vydání ve Státním nakladatelství politické literatury v roce 1955 stejně jako ve slovenském překladu v bratislavském nakladatelství Pravda roce 1952); TÝŽ: *V zemi milované: Výbor z reportáží o SSSR*. Praha, Svoboda 1949 (1. vydání), předmluva Gusty Fučíkové a Ladislava Štolla s. 7–16 (předmluva vyšla i v dalších sedmi vydáních v letech 1950, 1951, 1954, 1955 a 1979 – zde zkráceně – stejně jako ve slovenském překladu v roce 1952); TÝŽ: *Reportáže z buržoazní republiky*. Praha, Svoboda 1981, předmluva Gusty Fučíkové a Ladislava Štolla s. 7–14.

nového řádu z něj udělaly ikonu „země lyr a ocele“, jak stalinistické Československo metaforicky překřtil literární historik Vít Schmarc.[3]

Fučíkovy texty o „zemi, kde zítra již znamená včera“, jejichž hlavní titul se stal v podstatě propagandistickým heslem, které žilo vlastním životem až do konce socialistické diktatury, však nebyly psány jako nástroj legitimizace řádu, v němž jejich recipienti žili, ale naopak měly mít silný podvratný podtext. Jak sám Fučík deklaroval v roce 1931: „Každá spravedlivá zpráva o Sovětském svazu má revoluční úkol.“[4] Když vyprávěl své zážitky z cest po Sovětském svazu, stylizoval se do role psance, který tak činí navzdory utlačovatelskému řádu Československé republiky, ba co více: navzdory celému západnímu „kapitalistickému světu“. Nechme stranou interpretační nános desetiletí diktatury KSČ, jenž proměnil původní mobilizační potenciál v kýč,[5] a pokusme se číst Fučíkova díla z meziválečné epochy v kontextu jejich vzniku. Právě tento přístup může dle mého názoru osvětlit mimo jiné následující otázku: Proč se z masivního korpusu textů adorujících sovětskou modernitu dostaly na výsluní poválečné éry právě reportáže z pera Julia Fučíka?[6]

---

[3] SCHMARC, Vít: *Země lyr a ocele: Subjekty, ideologie, modely, mýty a rituály v kultuře českého stalinismu*. Praha, Academia 2017.

[4] FUČÍK, Julius: *V zemi, kde zítra již znamená včera: Knížka o lidech, kteří dělají pětiletku*. Praha, K. Borecký 1932, s. 13. V následujícím textu se odkazuje na toto původní vydání.

[5] Jako doklad efektivní persvaze tohoto propagandistického hesla může sloužit úspěšné využití fučíkovského vztahování k socialismu v oblasti komediálního žánru. V bláznivé komedii uvedené do kin v roce 1989 režisér Zdeněk Troška vkládá jedné z postav do úst následující slova: „...já bych chtěla říct, že u nás jde přestavba tak rychle, že my už dnes se máme líp než zítra... pozítří... včera... No včera jsi to přece říkal, předsedo!“ (Viz *Slunce, seno a pár facek*, režie Zdeněk Troška, Filmové Studio Barrandov, 1989, track 1:49:00–2:00:26.) Michal Pullmann filmovou humornou aluzi na skokový růst životní úrovně v socialistickém zřízení, volně parafrázující Fučíkův koncept překonání času ve formě fyzikální veličiny, interpretoval jako doklad rozpadu autoritativního diskurzu socialistické diktatury. Neschopnost napodobit a efektivně použít ideologický slovník se v závěrečném období diktatury stává pro svou absurditu komediální situací. (Viz PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Karolinum 2011, s. 192.) O důležitosti Fučíkova mýtu pro oficiální ideologii československého socialismu až do jeho závěrečné fáze také vypovídá zřízení jeho muzea v roce 1988 (viz *Archiv Národního muzea*, Praha (dále *ANM*), Osobní fond Julia Fučíka a Gusty Fučíkové, kartony 1, 3, 7 a 11, nezpracováno). Nicméně mobilizační potenciál Fučíkova literárního gesta, jímž uchopil sovětské budování socialismu, kulminoval v éře stalinismu a pak procházel dlouhým procesem devalvace, tak jako celý komplex komunistického ideologického jazyka.

[6] Pro představu o rozsáhlosti korpusu děl, jež tvořila meziválečný diskurz o Sovětském svazu, viz ŠIMOVÁ, Kateřina – KOLENOVSKÁ, Daniela – DRÁPALA, Milan (eds.): *Cesty do utopie: Sovětské Rusko ve svědectvích meziválečných intelektuálů*. Praha, Prostor 2017; DAVID, Jaroslav – DAVIDOVÁ GLOGAROVÁ, Jana: Cestopisy a reportáže ze Sovětského svazu mezi

Heroický věk

Rok 1921, kdy došlo k zásadnímu rozkolu na levici československé politické scény a zformovala se Komunistická strana Československa, byl pro Julia Fučíka (1903–1943) bodem obratu. Jako student pražské filozofické fakulty se tehdy zapojil do komunistického hnutí, v němž vybudoval svoji novinářskou kariéru.[7] Po svém vstupu do KSČ se stal jedním ze zdejších průkopníků třídní revoluce, kterou ve svých textech z meziválečné doby soustavně propagoval. S reálnými výsledky „diktatury proletariátu" se však mohl seznámit na vlastní oči až po devíti letech strávených střídavě za psacím stolem a v kruzích komunistických aktivistů a levicové inteligence. V roce 1930 byl jako doprovod čtyřčlenné dělnické delegace Svazu přátel SSSR v Československu pozván k návštěvě vedením československé komuny Interhelpo v Kyrgyzstánu, která se již pět let pokoušela kolonizovat step kolem města Frunze.[8]

Koncem dubna 1930 spolu s dvěma dělníky, manželkou horníka a zemědělcem vyrazil bez platného cestovního povolení do Leningradu. Zde se delegace zdržela několik dní, poté odjela do Moskvy a 24. května nastoupila do vlaku směřujícího do Střední Asie. Po šesti dnech skupina dorazila do Frunze, kde v družstvu Interhelpo strávila tři týdny. Hlavním programem byly exkurze v místních továrnách a kolchozech proložené účastí na politických schůzích místního sovětu. Poté výprava pokračovala do kazašské Alma-Aty, kde navštívila mimo

dvěma světovými válkami (1918–1939). In: *Kuděj*, roč. 17, č. 1–2 (2016), s. 58–85; ŠIMOVÁ, Kateřina – DRÁPALA, Milan (eds.): Julius Fučík – Egon Erwin Kisch – Franz Carl Weiskopf – Jiří Weil: Edice textů (1927–1937). In: *Soudobé dějiny*, roč. 27, č. 3–4 (2020), s. 605–688.

[7] K Fučíkovi naposled srv. JŮN, Libor – KABŮRKOVÁ, Markéta – MAJTENYI, David (eds.): *ReporTvář Julia Fučíka / Notes and Faces of Julius Fučík: Katalog k výstavě ReporTvář Julia Fučíka*. Praha, Národní muzeum – Ústav pro studium totalitních režimů 2020. Stručný Fučíkův životopis viz heslo „Julius Fučík" in: ANEV, Petr – BÍLÝ, Matěj (eds.): *Biografický slovník vedoucích funkcionářů KSČ (1921–1989)*, sv. 1: *A–K*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů – Academia 2018, s. 347–350. Autor hesla Jiří Nedvěd.

[8] O poslední reflexi příběhu vystěhovaleckého družstva Interhelpo se pokusil Jaromír Marek v publikaci *Interhelpo: Tragický příběh československých osadníků v Sovětském svazu*. Brno, Host 2020. Viz také JANÁK, Dušan – JIRÁSEK, Zdeněk: *Z historie československých vystěhovaleckých družstev v Sovětském svazu (1923–1939)*. Opava, Slezská univerzita v Opavě 2014, s. 72–81; POLLÁK, Pavel: *Internacionálna pomoc československého proletariátu národom SSSR: Dejiny československého robotníckeho družstva Interhelpo v sovietskej Kirgízii*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1961; HOLÁ, Věra – VICHEREK, Efrem: *Interhelpo: Vzpomínky na činnost průmyslového družstva československých dělníků v sovětské Kirgizii*. Praha, Ústřední výbor Svazu československo-sovětského přátelství – Lidové nakladatelství 1975. Fučík nebyl jediným dobovým autorem z prostředí KSČ, pro nějž se tento pokus československých osadníků stal literárním tématem. K analýze těchto děl viz LOMÍČEK, Jan – MERVART, Jan: "Evenings in Interhelpo": Two Views of Czechoslovak Writers on the Soviet Union. In: *Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen*, roč. 13, č. 1 (2011), s. 11–29.

jiné textilní továrnu, a do uzbeckého Taškentu, přičemž se setkala s dělníky na stavbě Turkestánsko-sibiřské železnice (Turksib). Na zpáteční cestě zavítala například do Stalingradského traktorového závodu F. E. Dzeržinského a prohlédla si Charkov, tehdejší hlavní město Ukrajinské sovětské socialistické republiky, včetně slavné dětské Komuny F. E. Dzeržinského, zřízené pedagogem Antonem Semjonovičem Makarenkem.[9] Podobný itinerář byl vcelku standardní pro návštěvy zahraničních delegací, jejichž program sovětské úřady organizovaly jako výkladní skříň vlastních úspěchů,[10] odehrával se ale většinou v geografickém prostoru evropské části SSSR a výjezdy do oblastí Střední Asie nebyly jeho běžnou součástí.[11] Zkušenost z této cesty Fučík přetavil v soubor reportážních textů, které vyšly v roce 1932 pod názvem *V zemi, kde zítra již znamená včera*. Do Sovětského svazu se pak vrátil v létě 1934 jako dopisovatel *Rudého práva* a prožil zde dva roky, během nichž opět cestoval a navštívil znovu Střední Asii i družstvo Interhelpo.[12]

Čtenář, který by očekával od tohoto Fučíkova díla konvenční sled cestopisných reportáží, by byl jistě překvapen jejich stylem i obsahem. Zarážející se může zdát již rozsáhlá úvodní pasáž knihy, v níž autor popisuje na desítkách tiskových stran graf hospodářského růstu Sovětského svazu od poloviny dvacátých let, podobně jako líčení historie stalingradského mamutího závodu na výrobu traktorů, které se zde odvíjí od roku 1919. Pro celkovou stavbu knihy jsou však právě tyto pasáže klíčové. Fučík v nich předkládá epický příběh destrukce a budování. Obrana Caricynu (přejmenovaného později na Stalingrad a Volgograd) proti „bílým" v podání obyčejného rudoarmějce Vasky, jak ji Fučík reprodukuje, plná hrdinských činů jeho spolubojovníků, které již těsně po svém vykonání přecházejí do vyprávění pastevců a stávají se legendou, se nápadně odlišuje od stylizace reportážně laděných próz Isaaka Babela, jež pod názvem *Rudá jízda* přeložil právě Julius Fučík spolu s Abramem Feldmanem v roce 1928.[13] Babel ve svých

[9] Itinerář cesty byl rekonstruován dle staršího bádání. Viz POLLÁK, Pavol: Prvá cesta Júliusa Fučíka do Sovietskeho sväzu. In: *Slovanský přehled*, roč. 46, č. 2 (1960), s. 75–80; FILIPOV, Vasilij Nikitovič: *Julius Fučík*. Praha, Horizont 1987, s. 109–120; POLLÁK-ŠTETÁR, Pavel: *Július Fučík a SSSR*. Bratislava, Osveta 1963.

[10] K praxi organizace zahraničních návštěv v SSSR mezi válkami viz DAVID-FOX, Michael: *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941*. Oxford, Oxford University Press 2012.

[11] O cestách československých intelektuálů do asijských a dalších odlehlých částí SSSR mezi válkami viz ŠIMOVÁ, Kateřina: Sovětským Orientem: Meziválečné cesty československých spisovatelů do periferních oblastí Sovětského svazu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 27, č. 3–4 (2020), s. 591–603.

[12] Časopisecky publikované texty z tohoto pobytu uspořádala v roce 1949 Gusta Fučíková do souboru *V zemi milované: Výbor z reportáží o SSSR* (viz pozn. 2).

[13] BABEL, I[saak]: *Rudá jízda: Povídka*. Praha, Jan Fromek 1928.

povídkách pro časopis vydávaný politickým pracovištěm bojových jednotek Rudé armády naturalisticky popisoval zkázu, již rozséval nejen nepřítel v občanské válce, ale ve srovnatelné míře také rudoarmějci. Nevyhýbá se ztvárnění poprav náhodných civilistů, pogromů a alkoholismu spojeného s hrubostí Buďonného rudých kozáků, ba ani krvi a živočišnému zápachu bojiště. Naopak Fučíkovo pojetí pracuje s jednoduchou perspektivou hrdiny pod rudou hvězdou a bídáka v žoldu imperiálních mocností Dohody, jenž si kupuje omezené mužiky a bojuje bok po boku s buržoazními synky toužícími po rytířských ostruhách. Právě zahraniční intervence podle něj mladé sovětské Rusko vystavila metle válečných zločinů a následnému hladomoru.[14] Fučíkovo pojetí se tedy na škále mezi vzájemně soupeřící psychologizující tvorbou s nejednoznačnými charaktery a sociálně realistickou tendencí k heroizaci hlavních hrdinů přiklání zřetelně k vyprávění

Julius Fučík mezi sovětskými dělníky ze závodu Frezer v Moskvě v létě 1935
(Julius Fučík: *V zemi milované*. Praha, Svoboda 1949)

[14] Srv. FUČÍK, J.: *V zemi, kde zítra již znamená včera*, s. 115–162.

hrdinského příběhu.[15] Jeho líčení občanské války je podobné spíše dílu ruského „proletářského" spisovatele Dmitrije Andrejeviče Furmanova než Isaaka Emmanueloviče Babela.[16]

Navzdory žánrové, stylové i tematické odlišnosti Fučíkových a Babelových textů i značným rozdílům v narativních strategiích autorů, což všechno je třeba pochopitelně brát v úvahu při jejich srovnávání, však byla v perspektivě komunistického novináře obě vyprávění slučitelná. Lze odhadnout, že právě Babelova *Rudá jízda* (vedle dalších reflexí) utvářela v jeho imaginaci obraz událostí občanské války, jichž se přímo neúčastnil. Ve svém doslovu k českému překladu knihy nejen rekapituloval debatu, jež se kolem ní rozběhla v Sovětském svazu, ale nabídl také vhled do vlastního čtení tohoto díla. Fučík je vnímal jako „moderní hrdinský epos, čistý epos, čistý obraz velikého hnutí, uvedeného do pohybu malými a zbídačenými lidmi".[17] Přirovnání Babelova vyprávění k eposu je třeba chápat v dobovém kontextu jako záměrně přenesení významu tohoto pojmu na současnou realitu, umožňující její čtení ve světle světodějného hrdinského příběhu. Jednalo se o strategii, jak jej postavit do kontrastu s tehdy běžnou reportáží, povídkou či románem. Cílem bylo nepochybně zvýraznit heroické výkony hlavních postav, stojících na úplném počátku nového řádu světa.[18]

A Fučíkova tvorba s tematikou Sovětského svazu je svým pojetím a vyzněním také spíše podobným „moderním eposem na pokračování" než reportáží, za kterou se vydávala.[19] Tento epos měl navíc podobně blízko k mýtu jako epos antický,

[15] Fučíkova první cesta do SSSR a sepsání jeho nejslavnějších reportáží z této země se časově shoduje s eskalujícím napětím na sovětské literární scéně, které vedlo k likvidaci všech literárních směrů konkurujících socialistickému realismu. K hledání a prosazování dominantního literárního směru v SSSR viz CLARKOVÁ, Katerina: *Sovětský román: Dějiny jako rituál*. Praha, Academia 2015, s. 45–74.

[16] Furmanovův román *Čapajev* se stal ikonickým líčením občanské války pro model socialistického realismu. V meziválečné éře vyšel jeho český překlad (viz FURMANOV, D[mitrij]: *Čapajev*. Praha, Jan Fromek (Odeon) 1935).

[17] FUČÍK, Julius: Doslov. In: BABEL, I.: *Rudá jízda*, s. 145.

[18] Takové vnímání eposu má daleko k přístupu, jenž se zaměřuje na formální specifika žánru, jak s ním pracuje např. kanadský literární teoretik Northrop Frye (viz FRYE, Northrop: *Anatomie kritiky: Čtyři eseje*. Brno, Host 2003, s. 288–304). Spíše se tu jedná o metaforické užívání pojmu sloužící k dosažení kýžené expresivity v hodnocení díla (v tomto případě Babelova) a celkově i sovětské reality, k jejímuž uchopení se dle Fučíka nehodil žádný konvenční literární žánr. Obecné charakteristiky obsahu tak mohly odkazovat k heroickému a mytickému vyprávění. K základní charakteristice pojmu viz např. LEDERBUCHOVÁ, Ladislava: *Průvodce literárním dílem: Výkladový slovník základních pojmů*. Jinočany, H&H 2002, s. 80.

[19] Ve 30. letech se odehrával v rámci levicové intelektuální scény spor o vztah reportáže a románu. V radikálních teoriích byla ve hře i úplná smrt klasického románu a jeho nahrazení reportáží jako údajně vhodnějším žánrem pro rychlou revoluční epochu. Nicméně socialistický

Komsomolka A. Polivková při práci na stavbě leningradského metra.
Podzemní dráha v Leningradě byla vybudována převážně až po válce,
údernický heroismus ze stavby moskevského metra ve třicátých letech ale přetrval
(Julius Fučík: *V zemi milované*)

z něhož uvedená forma vychází. Fučíkova postava Vasky, veterána občanské války a dělníka na stavbě Stalingradského traktorového závodu, spojuje boje roku 1919 se současností, tedy s rokem 1930, kdy se Fučík ocitl v Sovětském svazu. Tento epos totiž nekončil porážkou bělogvardějců, ale přeléval se do živé přítomnosti, jako by probíhal v reálném čase kolem zaujatého pozorovatele – kdysi ve víru boje, dnes v rytmu práce. Se vší naléhavostí, ve kterou byl schopen proměnit svůj literární talent, Fučík čtenáři sděloval: „Tak se kdysi pod Caricynem tvořily uprostřed bojů první kádry bojovníků. Tak se dnes nad Stalingradem uprostřed

realismus jako směr, který si získal v SSSR závaznou platnost, preferoval od poloviny 30. let jednoznačně román. Fučík se do těchto teoretických debat nezapojil přímo, ale jeho postoj lze vysledovat právě v jeho tvorbě. (K českým debatám o vztahu románu a reportáže v meziválečné levicové kultuře viz OSVALDOVÁ, Barbora – ČEŇKOVÁ, Jana: *Česká publicistika mezi dvěma světovými válkami*. Praha, Academia 2017, s. 75–86. K sovětským vlivům na Fučíkovu tvorbu na přelomu 20. a 30. let viz CATALANO, Alessandro: *Rudá záře nad literaturou: Česká literatura mezi socialismem a undergroundem (1945–1959)*. Brno, Host 2008, s. 29.)

práce tvoří první kádry pracovníků. Tak se pod Caricynem vrhali tenkrát proti nepříteli, nevycvičení, neznalí boje, s odvahou a náchylní k panice při prudkém odporu. Tak se dnes nad Stalingradem vrhají do práce, nevyučení, nezkušení, snad s odvahou, ale příliš připraveni vzdáti se, když se objeví nezdar. Tak se tenkrát pod Caricynem z mobilizovaných mužiků stávali rudoarmějci, bojovníci s politickým přehledem a s psychologií vůdců. Tak se dnes nad Stalingradem z najatých mužiků stávají sovětští dělníci, s vědomím moci a úkolů a s psychologií hospodářů."[20] Fučíkovi hrdinové odložili zbraně, nástroje destrukce, a chopili se lopat, aby budovali novou civilizaci.

Motiv hrdinů odloživších zbraně, aby ihned nastupovali jako vůdci kolektivů budujících sovětský průmysl, se objevuje v dílech socialistického realismu. Můžeme jej sledovat například v Gladkovově *Cementu* nebo v románu Pjotra Pavlenka *Na Dálném východě hřmí*, který Fučík přeložil v polovině třicátých let.[21] Pavlenko čtenáři předkládá ruskou revoluci jako hrdinný příběh několika generací: „I vyšly ve statisících a milionech, aby šly stejným krokem s revolucí a nezpozdily se ani o píď. Jejich otcové pálili usedlosti, bránili desítky front, ztráceli ženy a odvykali dětem – a synové stavěli města a zakládali silné rodiny, zvykali si spát osm hodin denně, jísti třikrát za den. Země zalidňovala nová města, chodila po nových cestách, zpívala nové písně a milovala a myslila, jak jen jednou či dvakrát v dějinách se dařilo myslit jen největším lidem."[22] Fučík jak svojí tvůrčí, tak i překladatelskou prací vycházel vstříc základním požadavkům směru dělnického dopisovatelství i revolučnímu romantismu, jejichž spojením s žánrem klasického románu 19. století vznikl v polovině třicátých let v Sovětském svazu závazný umělecký styl socialistického realismu. Australsko-americká slavistka Katerina Clarková jej charakterizovala jako vyprávění o té nejdrsnější práci a největším hrdinství v grandiózní perspektivě.[23]

Julius Fučík tak českému čtenáři ve třicátých letech nabízel důvěrně známý příběh destrukce starého světa a jeho obnovy v ideální podobě, jenž se skrze mesianistická hnutí a rituály plodnosti táhne jako červená nit kulturami od těch primitivních až k technologicky nejvyspělejším.[24] Bytostná aktuálnost, jež ho

[20] FUČÍK, J.: *V zemi, kde zítra již znamená včera*, s. 186.

[21] GLADKOV, Fjodor: *Cement: Román*. Praha, Komunistické nakladatelství a knihkupectví 1926; PAVLENKO, Petr: *Na Dálném východě hřmí*. Praha, Evropský literární klub 1937.

[22] PAVLENKO, P.: *Na Dálném východě hřmí*, s. 77. Z ruštiny přeložil Julius Fučík.

[23] CLARK, K.: *Sovětský román*, s. 45–74.

[24] Viz ELIADE, Mircea: *Mýtus o věčném návratu: Archetypy a opakování*. Praha, OIKOYMENH 1993; KERMODE, Frank: *Smysl konců: Studie k teorii fikce*. Brno, Host 2007. V uvedeném smyslu jde o čtení Fučíkova textu dle teorie rusko-německého kulturologa Borise Groyse, který socialistický realismus vidí jako vyvrcholení avantgardní revoluční tendence,

vlastně nutila k formě reportáže, dodávala jeho textům průraznost a zároveň jej přiváděla až ke krizím tvůrčího sebevědomí.[25] Pocit, že stojí na výspě dějin, mu ovšem umožňoval předložit čtenáři rozhovor s komsomolkou Dorou Potapkinovou, stavící moskevské metro, jako kdyby zpovídal hrdinku z antických bájí.[26]

Prométheovský mýtus

Julius Fučík poprvé přijel do Sovětského svazu v průběhu prací na dokončení prvního pětiletého plánu. Jak sdělil svým čtenářům, do této země ho přivedl pohled na diagram německého Ústavu pro bádání o konjunktuře, který jasně deklaroval raketový růst sovětského hospodářství.[27] V jeho interpretaci byl tento hospodářský zázrak dílem dělnických rukou, které se zmocnily země a začaly ji zušlechťovat. Předkládal tak aktualizaci mýtu o Prométheovi,[28] ve kterém byli

spatřující svůj úkol v rozkladu starého řádu do kořenů a následné výstavbě nového světa. Socialistický realismus je pro tohoto teoretika spíše kolektivní stranický surrealismus manipulující realitou skrze umělecké uvažování o světě. (Viz GROYS, Boris: *Gesamtkunstwerk Stalin: Rozpolcená kultura v Sovětském svazu. Komunistické postskriptum*. Praha, Akademie výtvarných umění 2010.)

[25] Své pochybnosti o schopnostech zachytit komplexně dění v SSSR pro jeho „světodějnou povahu" vyjádřil v dopise Gustě do Prahy z 9. srpna 1935: „Tady se dělají první kapitoly celé příští historie lidstva. Je to tak veliké, že mne to k mému velikému zoufalství rozdvojuje. Jako člověk rostu a jako korespondent jsem nejnešťastnější stvoření pod sluncem. (…) Jak to jen předat! Jak to udělat, aby lidi tam u vás plně pochopili tu historickou velikost! (…) Cítím jako svou vlastní vinu, že tohleto všechno nedovedu předat." (Citováno podle předmluvy Gusty Fučíkové a Ladislava Štolla k 1. vydání Fučíkovy knihy *V zemi milované*, s. 13. Gusta Fučíková dopis reprodukuje také ve svých memoárech *Život s Juliem Fučíkem*. Praha, Svoboda 1971, s. 343–344. Dochovaná korespondence Gusty a Julia Fučíkových a Fučíkovy zápisníky z pobytů v SSSR jsou uloženy v jejich společném osobním fondu v Archivu Národního muzea.)

[26] FUČÍK, Julius: Stručné dějiny moskevského Metra. In: TÝŽ: *V zemi milované*, s. 196–223, zde s. 211–214. Reportáž původně vycházela na pokračování v *Rudém právu*, příslušný díl byl otištěn 5. května 1935.

[27] TÝŽ: *V zemi, kde zítra již znamená včera*, s. 22–33.

[28] Stvořitelský mýtus o Prométheovi, který nejen stál za vznikem člověka, ale také mu snesl světlo v podobě ohně (obraz technologie), přitahoval jako vhodná metafora sovětské marxistické intelektuály promýšlející socialismus jako společnost na vyšším civilizačním stupni. Ten si v jejich představách měl vynutit zrod nového typu člověka. Zvláště pod vlivem Nietzscheho filozofie označovali revoluci za titánskou a prométheovskou éru. Tato metafora se pojila se sovětským experimentem od revolučních počátků až do vrcholného stalinismu. (Viz GLATZER ROSENTHAL, Bernice: *New Myth, New World: From Nietzsche to Stalinism*. Pensylvania, The Pensylvania University Press 2002.) V sociálních vědách zavedl metaforu

bohové – car, majitelé továren a skrze církev i sám křesťanský Bůh – připraveni o nástroj k ovládání přírody a lidí, o výrobní prostředky. Titánští vůdci revoluce, po nichž byla pojmenována nová města a stavby, stvořili stejně jako Prométheus nového člověka.[29]

Ve Fučíkových reportážích ze Sovětského svazu tak můžeme číst příběhy horníků ze šachtinské těžební oblasti, jejichž boj proti původním vlastníkům dolů trval celých deset let, až do doby, kdy v roce 1928 „prohlédli" sabotáže takzvaných buržoazních specialistů a ve veřejném procesu se jich zbavili.[30] O scelování polí a zakládání nových lánů ve stepních oblastech píše Fučík jako o důkazu moci přisvojit si půdu a opanovat ji. Hlavní roli v tomto úsilí o vybudování nové civilizace hrála ideologie,[31] jako nástroj k vědeckému organizování společnosti, a technologie, jako nástroj k ovládnutí přírody. Za velebením vzdělávacích kampaní stála snaha vyzdvihnout úspěchy v předávání gramotnosti jako prvního kroku ke zvládnutí odborného vzdělání stejně jako pochopení marxismu. Přesně tak lze číst Fučíkovu poznámku o kyrgyzských pastevcích jako lidech, kteří „si ještě kupovali ženy, teď vykládají politgramotu".[32] Při výkladu, jak se šířila zvěst o bolševické civilizační změně na zaostalém venkově, se Fučík nebojí narážek přímo na novozákonní příběhy: „Petr Andrejevič sám kdysi pracoval u sedláka. Je to už dávno, před revolucí, ale ještě cítí shrbený hřbet a zmořené ruce. Mluví, jako by právě přišel z pole … pak se slavnostně vztyčuje, tahá z kapsy papírky

odpoutaného Prométhea (vypůjčenou od anglického básníka Percyho B. Shelleyho, oslavujícího nezávislost člověka) hospodářský historik David S. Landes ve snaze postihnout epochální civilizační změnu v procesu průmyslové revoluce. Podobnou změnou měl projít dle plánovačů masivní industrializace i Sovětský svaz. (Viz LANDES, David S.: *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Cambridge, Cambridge University Press 1969.)

[29] Viz např. FUČÍK, Julius: SSSR – Leninovo veledílo roste k socialistické kultuře a blahobytu. In: *Rudé právo* (26.1.1936), s. 8 a 10. Ve Fučíkově knize *V zemi milované* text vyšel pod zkráceným názvem „SSSR – Leninovo veledílo", s. 284–288.

[30] TÝŽ: *V zemi, kde zítra již znamená včera*, s. 289–301. Šachtinský proces se stal jakýmsi předobrazem pro sociální praxi vyhledávání nepřítele v SSSR druhé poloviny 30. let v rámci tzv. Velkého teroru (srv. FITZPATRICKOVÁ, Sheila: *Každodenní stalinismus: Obyčejný život v neobyčejné době. Sovětské Rusko ve 30. letech.* Praha, Academia 2018, s. 423–482; GOLDMANOVÁ, Wendy Z.: *Vytváření nepřítele: Udávání a zastrašování ve stalinském Rusku*. Praha, Karolinum 2014).

[31] Fučík pojímal ve svých textech ideologii v ryze marxistickém smyslu nahrazování falešného vědomí, zakořeněného ve venkovských komunitách, stalinskou verzí marxismu, kterou považoval za objektivní náhled na realitu. Jeho stanovisko bylo blízko Marxovu přesvědčení, že život není určován vědomím, nýbrž vědomí je určováno životem. Pokud se život venkovanů mění s příchodem stranických agitátorů, mění se také jejich vědomí. (Srv. MARX, Karl – ENGELS, Friedrich: *Německá ideologie*. Praha, Svoboda 1952.)

[32] Výrok zaznamenala ve svých pamětech *Život s Juliem Fučíkem* Gusta Fučíková (s. 327).

Julius Fučík v kazašské Alma-Atě v roce 1934
(*Julius Fučík ve fotografii.* Praha, Československý spisovatel 1953)

a vznešeně, jako z evangelia, předčítá citáty ústředního výboru na patnáctém sjezdu strany.“[33] Založení kolchozu se mělo rovnat doslova epochální změně.

Radikální proměnu organizace malých hospodářství drobných rolníků měla vyvolat a podporovat technologie, jež se ve Fučíkově „eposu“ stává Prométheovým ohněm sneseným lidem dvacátého století. Stavba výrobních komplexů těžkého průmyslu byla alfou omegou celého příběhu překotné změny. Fučík ve snaze zpřístupňovat srozumitelnou metaforikou svoji fascinaci z plodivé síly bohatého území nového socialistického státu sahá ve svých reportážích k metaforám plodnosti a nechává těžkou techniku doslova oplodňovat panenskou půdu asijské stepi: „Hučelo to, vybuchovalo, dýmalo nepěkné výpary a začalo to hluboko rozvracet půdu, která staletí žila ve svém panenství. Stařenka se zapýřila nad touto

[33] FUČÍK, J.: *V zemi, kde zítra již znamená včera*, s. 258.

neostýchavou deflorací. Traktory a zavěšené pluhy nedbaly jejího rozhořčení.“[34] Zatímco zemědělská technika proměňovala pustinu na bohaté lány pšenice, prospektoři objevovali nová, prakticky nevyčerpatelná naleziště nerostných surovin v divočině Sibiře a Dálného východu, mamutí přehrady dobývaly ze země nevídané množství energie a továrny chrlily nové stroje ohromující rychlostí a v dechberoucích počtech.[35]

Rychlost a důslednost změny odehrávající se v rozsáhlém geografickém prostoru „šestiny světa“ uváděly autora do vytržení. Entuziastické ztotožnění se sovětským experimentem ho nutilo opouštět materialistickou střízlivost, kterou měl jako marxista ctít, a se superlativy se vydávat za hranici možného.[36] Heroické výkony sovětských revolucionářů/úderníků nejenže převratně změnily tok dějin, ale dokonce to dokázaly s rychlostí popírající fyzikální zákonitosti běhu času – vždyť celý příběh se odehrával „v zemi, kde zítra již znamená včera“. Sám Fučík by však jakékoli mystické zaujetí pravděpodobně rezolutně popíral. Celý sovětský zázrak pro něj tkvěl v důsledné a nesmlouvavé aplikaci marxistického zákona o závislosti nadstavby na základně jako základního principu budování socialismu. Továrny, kolchozy, a dokonce jednotlivé stroje měnily nejen životní styl malých ruských lidí, ale také jejich kulturní návyky (společenskou nadstavbu) a v důsledku i jejich vědomí. Tato proměna jako by z nich činila titánské bytosti porážející přírodu, lámající svým nadšením všechny překážky a stavěla je téměř na roveň epochálním hrdinům, strůjcům a vůdcům revoluce.[37] Majitelé a manažeři západních firem svým rozhodnutím, že budou technologicky živit sovětskou industrializaci, pak ve Fučíkových očích uspíšili ve vidině rychlého zisku svůj nevyhnutelný pád. Když poskytovali nástroje ke změně základny sovětské

[34] *Tamtéž*, s. 238.

[35] Fučíkovy texty prostupuje víra v ideální centrální organizaci beztřídní společnosti, která již ve 30. letech podle něj dokázala řešit problémy budoucnosti. Sovětský stát tak např. nahrazoval fosilní paliva za nevyčerpatelnou vodní energii gigantických přehrad, jež se kvůli vysokým vstupním nákladům „kapitalisté“ nikdy neodváží realizovat. (Viz TÝŽ: Svět bez uhlí. In: TÝŽ: *V zemi milované*, s. 315–320. Reportáž původně vyšla v *Rudém právu* 21. a 23. února 1936.)

[36] Srv. GLANC, Tomáš: „Příliš rychle, příliš rychle, příliš silný je ten dojem“: Enthusiasmus a extáze Julia Fučíka v jeho textech o Sovětském svazu. In: PODHAJSKÝ, F. A. (ed.): *Julek Fučík – věčně živý!* Brno, Host 2010, s. 185–197.

[37] K filozofické genezi ideálu nového člověka v sovětské verzi marxismu viz GLATZER ROSENTHAL, B.: *New Myth, New World* (viz pozn. 28). K novému člověku jako literární postavě sovětského románu viz PEŠKOVÁ, Michaela: *Idea „nového člověka“ v ruské literatuře 20. a 30. let 20. století*. Plzeň, Západočeská univerzita 2012. Šířeji k hledání cesty k novému lidství v ideologiích 20. století viz kolektivní monografii: FASORA, Lukáš – NEČASOVÁ, Denisa – HANUŠ, Jiří (eds.): *Svůdnost sociálního experimentu: Nový člověk 20. století*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2018.

společnosti, pomáhali tím stabilizovat panství svého třídního nepřítele, který je již v průběhu technologické výměny na tomto poli překonával.[38]

Nestejnoměrný tok dějin

Fučíkovy texty, v nichž se snaží uchopit sovětský sociální experiment, nebyly pouze niternou výpovědí o pocitech autora, ale byly určeny primárně publiku mimo svět, jejž popisovaly. V tomto ohledu byly produktem sovětské zahraniční kulturní politiky a zároveň ji skrze postavu autora utvářely. Fučík jako účastník dělnické delegace v SSSR byl pod dohledem sovětských orgánů konfrontován s výkladní skříní úspěchů sovětské modernizace. Místa typu Stalingradského traktorového závodu F. E. Dzeržinského, Leningradských loděnic či dětské Komuny F. E. Dzeržinského byla jejich modelovými příklady, které nechyběly v itineráři většiny zahraničních výprav poznávajících Sovětský svaz.[39] Obrana Sovětského svazu jako první bašty komunismu a „vlasti dělníků a rolníků" byla jako povinnost vytyčena již jeho příslušností k aparátu Komunistické internacionály v Moskvě v polovině třicátých let.[40] Fučík se navíc tehdy stal přímým spolutvůrcem této kulturní politiky, když během svého tamního pobytu zastával pozici moskevského dopisovatele *Rudého práva*, pracoval v československém zahraničním vysílání moskevského rozhlasu

[38] Fučík se nesnaží zastírat, že stavba Stalingradského traktorového závodu stála na americké technologii. Dokonce celou záležitost popisoval jako společný projekt Moskvy a Detroitu, ve kterém však vždy Američané táhli za kratší konec provazu, neschopní udržet krok s pracovním tempem sovětských budovatelů. (Viz FUČÍK, J.: *V zemi, kde zítra již znamená včera*, s. 212–213.) K technologické výměně mezi SSSR a Západem ve 30. letech viz BALL, Alan M.: *Imagining America: Influence and Images in Twentieth-Century Russia*. New York – Oxford, Rowman & Littlefield 2003, s. 119–143; MELNIKOVA-RAICH, Sonia: The Soviet Problem with Two "Unknowns": How an American Architect and Soviet Negotiator Jump-Started the Industrialization of Russia. In: *The Journal of the Society for Industrial Archeology*, roč. 36, č. 2 (2010), s. 5–28; REIMAN, Michal a kol.: *Zrod velmoci: Dějiny Sovětského svazu 1917–1945*. Praha, Karolinum 2013, s. 353–392.

[39] K institucionálnímu zakotvení, hlavním cílům a sociální praxi oficiální prezentace sovětských úspěchů v různých oblastech budovatelského úsilí srv. DAVID-FOX, M.: *Showcasing the Great Experiment* (viz pozn. 10); KOLENOVSKÁ, Daniela: Sovětská veřejnost a západní intelektuálové. In: ŠIMOVÁ, K. – KOLENOVSKÁ, D. – DRÁPALA, M. (eds.): *Cesty do utopie*, s. 15–49 (viz pozn. 6); CLARKOVÁ, Katerina: *Moskva, čtvrtý Řím: Stalinismus, kosmopolitismus a vývoj sovětské kultury 1931–1941*. Praha, Academia 2016.

[40] K pozici Komunistické internacionály při vytváření zahraničního obrazu Sovětského svazu viz STERN, Ludmila: *Western Intellectuals and the Soviet Union: From Red Square to the Left Bank, 1920–40*. London – New York, Routledge 2007, s. 35–46.

a také příležitostně fungoval jako průvodce a tlumočník pro delegace dělníků a intelektuálů z Československa.[41]

Fučíkovy reportáže byly jen jedním z mnoha výsledků cílené propagace sovětského režimu v Československu, která nabízela veřejnosti pohled na „zemi sovětů" jako na nejpokrokovější režim na planetě.[42] Ve srovnání s podobnými texty jiných levicových autorů a autorek byl však – vedle sugestivního Fučíkova literárního stylu – zásadní přidanou hodnotou jasně předložený konceptuální rámec Fučíkova očitého svědectví, vysvětlující sovětský experiment jako nedílnou součást příběhu krize a obnovy celého světa napříč kulturami a kontinenty. Univerzální marxistická vize střídání socioekonomických formací umožňovala racionálně vyložit současnou nestabilitu západního světa jako postupný rozpad kapitalismu a postavit do protikladu k němu prudký rozmach socialismu na východě, který ho v dohledné době zákonitě nahradí a rozšíří se do všech zemí.[43] Fučík otevřel popis své první cesty do SSSR, jak již bylo řečeno, pohledem na graf znázorňující růst sovětského hospodářství. Zde je potřeba dodat, že tento graf obsahoval také křivky poukazující na hloubku krize největších západních ekonomik, jež se stala srovnávací plochou, na které Fučík o Sovětském svazu vypovídal. Jeho tvrzení o zemi, jejíž řízení je vědecké, racionální, sociálně spravedlivé, a tedy progresivní, byla podložena argumentem vycházejícím z komparace bídy milionů nezaměstnaných, frustrovaných zavíráním továren, s plnou zaměstnaností a deklarovaným nedostatkem pracovních sil, jejž pociťoval sovětský

[41] Gusta Fučíková vzpomínala na jejich společnou starost o československou delegaci, která přicestovala na oslavy 1. máje 1935. Zatímco sama působila v rámci krátkodobého pobytu v SSSR jako překladatelka, Julek dostal roli průvodce, o kterou se dělil s oficiálním zmocněncem sovětských úřadů. (Viz FUČÍKOVÁ, G.: *Život s Juliem Fučíkem*, s. 332–336 – viz pozn. 25.)

[42] Srv. např. LOMÍČEK, Jan: Světem sovětů: K vlivu sovětské propagandy na utváření obrazu Sovětského svazu v meziválečném Československu ve dvacátých a třicátých letech 20. století. In: KÁRNÍK, Zdeněk – KOCIAN, Jiří – PAŽOUT, Jaroslav – RÁKOSNÍK, Jakub (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 6. Praha, Dokořán – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2009, v.v.i., s. 46–71; TÝŽ: Jen v zemi milionů je radost, krása, ráj… Obraz sovětské utopie v diskurzu československé levice ve třicátých letech 20. století. In: *Kuděj*, roč. 12, č. 1 (2011), s. 9–39.

[43] Fučík tak aplikoval elementární poučky marxistické ideologie na situaci Velké hospodářské krize. K základnímu schématu střídání socioekonomických formací viz MARX, Karl – ENGELS, Friedrich: *Manifest Komunistické strany*. Praha, Svoboda 1974. Britský historik Roger Griffin vidí v komunistické a fašistické verzi modernity soupeřící koncepty, jež nabízejí alternativu k selhávajícímu liberálnímu kapitalistickému systému (viz GRIFFIN, Roger: *Modernismus a fašismus: Pocit začátku za Mussoliniho a Hitlera*. Praha, Karolinum 2016, s. 254–259). Velkou hospodářskou krizi interpretují jako dobu velkého znejistění a hledání alternativních možností organizace společnosti další autoři: viz RÁKOSNÍK, Jakub: *Kapitalismus na kolenou: Dopad velké hospodářské krize na evropskou společnost v letech 1929–1934*. Praha, Auditorium 2012; KERSHAW, Ian: *Do pekel a zpět: Evropa 1914–1949*. Praha, Argo 2017, s. 194–281; HOBSBAWM, Eric: *Věk extrémů: Krátké 20. století 1914–1991*. Praha, Argo 1998, s. 93–150.

mamutí modernizační experiment. Podobný argument měl nepochybně potenciál zasáhnout nejednoho československého čtenáře. Cílem Fučíkovy žurnalistiky bylo právě oslovit a politicky mobilizovat co největší počet jedinců nespokojených s fungováním systému v Československé republice. Politickou průraznost textům popisujícím cestu sovětských budovatelů ke komunismu nepropůjčuje pouze sugestivní literární zpracování, ale také argumentace vystavěná na dichotomii krize a růstu. Tato narativní strategie, která nabízela sovětský vzor jako jediné možné řešení hospodářské krize, pevně začleňuje Fučíkovy reportáže ze Sovětského svazu do politického diskurzu KSČ.[44]

Zvnitřnění postoje komunistické strany, respektive Komunistické internacionály, k dění v Československu si vyžadovalo kreativní uchopení faktů ve stavbě narativu. Na první pohled vzájemně neslučitelná stanoviska angažovaného zpravodajství a objektivního referování, nevynechávajícího negativní stránky a nedostatky sovětského revolučního projektu, se snoubí díky zvláštní argumentační strategii postavené na interpretaci dělnického entuziasmu.[45] Fučík nemlčel o malých dětech komunardů z Interhelpa umírajících v prvních měsících v kyrgyzské stepi, připouštěl nedostatečnost ubytovacích kapacit a sovětské infrastruktury, existenci přídělového systému v zásobování obyvatelstva a přímo se vyžíval v popisu extrémního zatížení údernických superdělníků ve dvojích, či dokonce trojích pracovních směnách.[46] Podobně se ve svých reportážích psaných v Československu vyžíval v popisu bezdomovectví a bídy nezaměstnaných.[47]

[44] K politice KSČ vůči nezaměstnaným viz *Protokol VI. řádného sjezdu KSČ konaného v Praze ve dnech 7. až 11. března 1931*. Praha, Karel Hoffmann 1931, s. 8–28; FUČÍK, Julius: *Sjezd fronty: Reportáž ze VI. sjezdu Komunistické strany Československa*. Praha, Karel Borecký 1931. Viz také RÁKOSNÍK, Jakub: Zásady ochrany a boje nezaměstnaných v kontextu programu KSČ v letech 1921–1938. In: KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 1. Praha, Dokořán – ÚSD AV ČR 2003, s. 43–62.

[45] Srv. FUČÍK, J.: *V zemi, kde zítra již znamená včera*, s. 10–13.

[46] O nedostatečnosti sovětské hromadné dopravy Fučík psal ve stati „Stručné dějiny moskevského Metra" (in: TÝŽ: *V zemi milované*, s. 200–202; tato kapitola původně vyšla v *Rudém právu* 1. května 1935 – viz pozn. 26). Špatné pracovní podmínky na stavbě traktorového závodu ve Stalingradu, rezignaci dělníků, a dokonce případ sebevraždy popisuje v kapitole „Historie stalingradského traktoru" v knize *V zemi, kde zítra již znamená včera* (s. 193). Nicméně systémové a nejničivější „přehmaty" v sovětském plánování Fučík zamlčoval či je obhajoval jako pouhá nepříjemná, avšak potřebná opatření vlády. Podobně se vztahoval například k hladomoru na Ukrajině (viz TÝŽ: Cesta k chlebu. In: TÝŽ: *V zemi milované*, s. 131–135; článek vyšel původně v *Rudém právu* 11. prosince 1934). Srv. CONQUEST, Robert: *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine.* Oxford, Oxford University Press 1986; APPLEBAUMOVÁ, Anne: *Rudý hladomor: Stalinova válka na Ukrajině.* Praha, Pavel Dobrovský – Beta 2018.

[47] Viz FUČÍK, J.: *Reportáže z buržoazní republiky* (viz pozn. 2).

Příbuznost těchto motivů však nevedla k pochybnostem o světlých perspektivách sovětského experimentu, byť ze střízlivých odhadů současné historické vědy vyplývá, že životní úroveň sovětských pracujících byla ve třicátých letech minulého století minimálně srovnatelná se standardy československých nezaměstnaných.[48] Struktura Fučíkova vyprávění totiž dovolila přiřadit k dvojímu typu utrpení nestejné hodnotící soudy a tak je postavit proti sobě jako diametrálně odlišné fenomény. Zatímco sovětský dělník dobrovolně podstupoval zkoušku heroického sebeobětování, strádání československých nezaměstnaných bylo jasným příznakem stupňující se krutosti a nespravedlnosti hroutícího se systému. Z tohoto diskurzivního veletoče pocházela pravděpodobně Fučíkova přesvědčivost při střetech s oponenty z levicového politického spektra, kteří kritizovali KSČ právě pro svébytnou interpretaci nedostatků sovětského budování.[49] O podvratném potenciálu vlastního svědectví ze Sovětského svazu Fučíka utvrzovaly i perzekuční zásahy československých bezpečnostních složek vůči němu i jeho textům. Měly ovšem naprosto opačný výsledek. Fučík sám v nich viděl potvrzení pravdivosti jeho vývodů, vyvolávajících zděšení „buržoazie“ z vlastní slabosti.[50]

Politika evropských komunistických stran na přelomu dvacátých a třicátých let, založená na směrnicích Komunistické internacionály, počítala s blízkým zhroucením kapitalismu.[51] Fučíkův „moderní epos“ vychází z axiomů závazné politické linie, kterou kreativně spojuje do vyprávění o právě probíhajícím

[48] Srv. RÁKOSNÍK, Jakub: *Odvrácená tvář meziválečné prosperity: Nezaměstnanost v Československu v letech 1918–1938*. Praha, Univerzita Karlova – Karolinum 2008, s. 375–410; FITZPATRICKOVÁ, S.: *Každodenní stalinismus*, s. 97–154 (viz pozn. 30).

[49] O sebevědomém vystupování tváří v tvář oponentům na komunistických akcích i schůzích ostatních politických stran, které se Fučík snažil svojí obhajobou SSSR rozložit, viz FUČÍKOVÁ, G.: *Život s Juliem Fučíkem*, s. 208–223.

[50] O ilegalitě své cesty do SSSR a následném referování o této zemi v Československu Fučík píše v úvodních pasážích knihy *V zemi, kde zítra již znamená včera* (s. 2, 11 a 18–21). Fučík po svém návratu kvůli veřejně deklarovanému nekritickému přijetí Sovětského svazu jako vzoru čelil několika žalobám na základě zákona na ochranu republiky. Dokumentace k vyšetřování Fučíka je uložena v Archivu Národního muzea, Osobní fond Julia Fučíka a Gusty Fučíkové, karton 3, nezpracováno. K cenzurním zásahům proti komunistickému tisku viz kapitola Tomáše Pavlíčka „V zájmu republiky. Literární cenzura v době avantgard a obrany liberální demokracie“. In: WÖGERBAUER, Michal – PÍŠA, Petr – ŠÁMAL, Petr – JANÁČEK, Pavel a kol.: *V obecném zájmu: Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014*, sv. 1: *1749–1938*. Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR, v.v.i. – Academia 2015, s. 741–746.

[51] K politice mezinárodního dělnického hnutí v tzv. třetím období viz např. McDERMOTT, Kevin – AGNEW, Jeremy: *Kominterna: Dějiny mezinárodního komunismu za Leninovy a Stalinovy éry*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011, s. 94–119; SERVICE, Robert: *Soudruzi: Světové dějiny komunismu*. Praha, Argo – Academia 2009, s. 149–179.

světodějném zlomu. V jeho pojetí „poslední bitva“ vzplála v zákopech první světové války a měla kontinuálně pokračovat až do celosvětového vítězství komunismu, spojení všech proletářů světa. Zatímco západní řád popisuje jako umírající šelmu, která se z posledních sil snaží rdousit revoluční vzepětí proletariátu, ruští dělníci dobyli moc hned na začátku apokalyptické zkázy kapitalismu. Dle Fučíkova vyprávění tím hranice mezi budoucností a minulostí získala geografickou podstatu. Sám tak mohl několikrát úspěšně cestovat časem a vydat svědectví o budoucnosti v minulosti, odkud pocházel.[52] V reportáži uzavírající jeho dvouletý pobyt v Sovětském svazu v roce 1936 napsal: „Ochutnal jsem už život socialismu, byl jsem už občanem socialismu a tahle cesta zpátky, to je cesta zpět o několik desetiletí, cesta z nových dějin do předhistorie.“[53] Budoucnost Československa v jeho očích mělo stvořit emancipační hnutí vykořisťovaných – tak jako ruští bolševici v revoluci roku 1917.[54]

Nicméně poté co v Německu převzali moc nacisté a zahájili likvidační tažení proti německým komunistům a poté co se v evropské levici začaly vytvářet protifašistické aliance, i ve Fučíkově perspektivě se obrysy budoucí revoluce proměnily. V druhé polovině třicátých let se měly „síly světla“ nadále připravovat k rozhodujícímu střetu se „silami temna“, ale i podle Fučíka se přitom mohly dočasně spojit s obhájci „buržoaznědemokratických“ pořádků. Ve vypjaté atmosféře mnichovské krize Fučík veřejnost přesvědčoval o tom, že Rudá armáda může překročit načrtnutou hranici budoucnosti a minulosti, díky nepřekonatelnému technologickému náskoku dokáže vysadit svou pěchotu a bojovou techniku na padácích do československých opěrných bodů a zároveň bombardovat útočící wehrmacht.[55] Optikou jednotné antifašistické fronty pod vedením Moskvy a vlastenectví také vysvětloval sovětské politické procesy v čase Velkého teroru. Svoji interpretaci podbarvil implicitním voláním po rychlé revoluční očistě uvnitř československých antifašistických sil. Vidět na dění v Sovětském svazu něco

[52] K „cestování časem“ mezi dvěma světy ve Fučíkových reportážích viz SLÁDEK, Ondřej – ČINÁTL, Kamil: Julius Fučík o Sovětském svazu aneb Cesty „tam“ a zase „zpátky“. In: PODHAJSKÝ, F. A. (ed.): *Julek Fučík – věčně živý!*, s. 199–211 (viz pozn. 35); ČINÁTL, Kamil: Fučíkova poslední bitva. In: *Slovo a smysl / Word & Sense*, roč. 5, č. 9–10 (2008), s. 346–363.

[53] FUČÍK, Julius: Cesta zpátky: Nashledanou, SSSR! In: *Tvorba*, roč. 11, č. 29 (17. 7. 1936), s. 451. Citovaný text je první částí článku „Cesta zpátky“, který měl v *Tvorbě* ještě dvě pokračování. Ve Fučíkově knize *V zemi milované* byla přetištěna jen tato první část s obměněným názvem „Na shledanou, SSSR! Cesta zpátky“ (s. 539–541, cit. s. 541).

[54] K Fučíkově fascinaci komunistickou ideologií viz také BOROVIČKA, Lukáš: Věčné dětství aneb Fučíkův sen o komunismu. In: PODHAJSKÝ, F. A. (ed.): *Julek Fučík – věčně živý!*, s. 213–232.

[55] Viz FUČÍK, Julius: *Přijde Rudá armáda na pomoc? Odpověď na ožehavou otázku dneška*. Praha, Karel Borecký 1938.

negativního se totiž v jeho očích rovnalo zradě národních zájmů. Vydal tak nemilosrdný soud, že „česká reakce se zastává odhalených zrádců v SSSR; a jaký byl jeden z úkolů, který měli tito zrádci na přání zahraničního fašismu provést, kdyby se byli dostali k moci? Měli… zrušit spojeneckou smlouvu s Československem… Jejich odhalení a odsouzení tedy nejenže neoslabilo pomoc Sovětského svazu Československu, ale *zajistilo* tuto pomoc.“[56] Další běh událostí však ukázal, že Stalinovo vedení zvolilo na počátku nacistické agrese v Evropě poněkud jinou strategii.[57]

Fučíkova hrdinská aureola

Po mnichovské krizi komunistická strana přešla do ilegality a její vedení začalo působit v moskevském exilu. Vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava v březnu 1939 zastihlo Julia Fučíka v ústraní v šumavské Chotiměři, kde se věnoval literárněhistorickému bádání a tvůrčí práci. Podobně jako celá stranická organizace obnovil svůj postoj obránce Sovětského svazu až v červnu 1941, kdy nacistická vojska začala své tažení na východ.[58] Po pražských ulicích se pohyboval v domněle rafinovaných převlecích roznášeje letáky a organizuje vydávání ilegálního tisku v rámci druhého ilegálního Ústředního výboru KSČ.[59]

Svojí odbojovou činností se Fučík zařadil do procesu, který vnímal jako další etapu probíhající zkázy kapitalismu s příslibem počátku nového světa.[60] Vězeňskými motáky, na něž napsal *Reportáž, psanou na oprátce*, sám pro sebe vytyčil místo v příběhu lidstva, jak jej po celou svou politickou a literární kariéru chápal: jako dějiny odvíjející se podle železných zákonů historického materialismu a spějící přes všechny zákruty ke komunismu. Jeho poslední dílo je tak poselstvím

[56] *Tamtéž*, s. 25–26. Kurzívou zvýrazněno v původním textu. Fučíkova brožura v roce 1938 měla 14 vydání.

[57] K prioritám sovětské diplomacie ve 30. letech viz KOCHO-WILLIAMS, Alastair: *Russian and Soviet Diplomacy, 1900–1939.* New York, Macmillan 2012, s. 109–147.

[58] Srv. GEBHART, Jan: Českoslovenští komunisté v letech 1938–1945. In: ANEV, P. – BÍLÝ, M. (eds.): *Biografický slovník vedoucích funkcionářů KSČ (1921–1989)*, sv. 1, s. 45–54 (viz pozn. 7); RUPNIK, Jacques: *Dějiny Komunistické strany Československa: Od počátků do převzetí moci*. Praha, Academia 2002, s. 159–190.

[59] Viz KOURA, Petr: Odbojová činnost Julia Fučíka ve světle (nejen) nacistických dokumentů. In: PODHAJSKÝ, F. A. (ed.): *Julek Fučík – věčně živý!*, s. 43–61.

[60] Dle závěrů literárního historika Jana Staňka žil Fučík svůj život jako dramatickou inscenaci, měl sklon režírovat sám sebe a systematicky utvářet svoji značku revolucionáře. Základními součástmi Fučíkovy legendy byly hravost a dobrodružnost. (Viz STANĚK, Jan: Fučík a revoluční bohéma. In: *Tamtéž*, s. 63–73.)

Julius Fučík před návratem ze Sovětského svazu do Československa v roce 1936 (*Julius Fučík ve fotografii*)

obětujícího se hrdiny přeživším příslušníkům československého komunistického hnutí, kteří – v jeho vizi poválečné společnosti – budou meče měnit v pluhy stejně jako partyzáni ruské občanské války ve dvacátých a třicátých letech.[61] V této návaznosti Fučíkova nejproslulejšího díla na jeho texty oslavující sovětský sociální experiment lze podle mého názoru hledat odpověď na otázku, která zazněla v úvodu této studie: Proč se z masivního korpusu textů adorujících sovětskou modernitu dostaly na výsluní poválečné éry právě reportáže z pera Julia Fučíka?

Vracíme se tím ke kořenům Fučíkova mýtu. Jeho reportáže prozrazují hlubokou fascinaci sovětskou modernitou, kterou považoval za předobraz nejen kýžené a očekávané, ale také zákonitě předurčené budoucnosti, a stejně tak dokládají jeho ochotu riskovat osobní pohodlí či svobodu, aby tuto pravdu zvěstoval veřejně a přesvědčil o ní co nejvíce lidí. Jak jeho vlastní zaujetí pro revoluční náboj zvěstovaného poselství o sovětské skutečnosti, tak odpor, s jakým se setkávalo u prvorepublikových cenzorů, represivního aparátu a politických oponentů, mu dodávaly značnou přitažlivost ještě za jeho života. Fučíkovy reportáže obsahovaly

[61] Fučík sám sebe, své přátele a spolupracovníky označil za hrdiny tvořící historii (viz FUČÍK, Julius: *Reportáž, psaná na oprátce: První úplné, kritické a komentované vydání/reedice*. Eds. František Janáček a kol. Praha, Torst 2016, s. 50). Podobný výklad *Reportáže, psané na oprátce* jako odkazu k mýtu poslední bitvy, pevně zakotvenému v korpusu textů tvořících komunistickou ideologii, nabízí Kamil Činátl ve stati „Fučíkova poslední bitva“ (viz pozn. 52).

vyprávění, které na základě srovnání idealizovaného sovětského modelu a s mnoha problémy se potýkajícího meziválečného Československa mohlo moderovat zkušenost velké hospodářské krize, jež se brzy stala traumatickým místem v kolektivní paměti a mohla dlouhodobě posilovat legitimitu KSČ. Komunistický tisk Fučíka pasoval do role předního znalce Sovětského svazu, což bylo ještě umocněno, když se stal zahraničním zpravodajem *Rudého práva* v Moskvě. Klíčové pro bezvýhradně kladné přijetí jeho meziválečné politické publicistiky v oficiálním komunistickém kánonu pak zřejmě bylo, že v turbulentním prostředí prvorepublikové levice i měnící se strategie a taktiky KSČ byl ochoten se vždy přiklonit k aktuální stranické linii.[62]

Patří se ale zdůraznit také literární styl Fučíkových textů jako faktor, který nepochybně přispěl k jejich popularizaci. Prvky socialistického realismu v heroizaci sovětského budování a zalidnění tohoto procesu množstvím obyčejných hrdinů podávajících nadlidské výkony – to bylo v poválečné kulturní politice nejen vítáno, ale brzy i vyžadováno. Fučík jako autor navíc dokázal promlouvat osobitě, živě a plasticky, takže jeho reportáže – jako dílky jednoho velkého „revolučního eposu" – mohly sloužit coby literární vzor.[63] Po roce 1945 byl kanonizován zvláště text *Reportáže, psané na oprátce*, jehož mučený autor do poslední chvíle věřil ve vítězství Rudé armády.[64] Právě tato vrstva Fučíkova odkazu, zakládající požadovanou bratrskou loajalitu Čechoslováků k sovětským osvoboditelům, získávala na důvěryhodnosti také díky tomu, že sugestivní meziválečné reportáže z Fučíkových výprav do Sovětského svazu byly čtenářům předkládány jako autentický obraz tamní reality. Styl Fučíkovy žurnalistické práce, jeho revoluční zápal, oddanost komunistickému hnutí v čele se Sovětským svazem a jeho mučednická smrt poskytly společně tvůrcům poválečné kulturní politiky v jednom osudu dostatek vhodného materiálu pro konstrukci neposkvrněného komunistického hrdiny.

[62] Viz např. Zásadní stanovisko k projevu „sedmi". In: VLAŠÍN, Štěpán a kol. (eds.): *Avantgarda známá a neznámá*, sv. 3: *Generační diskuse 1929–1931*. Praha, Svoboda 1970, s. 54–55; DOSTÁL, Vladimír: Diskuse ne pouze generační. In: *Tamtéž*, s. 7–44.

[63] Fučíkovy reportážní články byly z perspektivy československé literární teorie 50. let vzorovým příkladem formátu angažované reportáže. Literární kritik Mojmír Grygar je považoval za předchůdce socialistického realismu v československé literatuře: „Průkopnický význam Fučíkovy reportážní tvorby tkví také v tom, že Fučík v ní směřoval důsledně k novému realismu, vyznačujícímu se hlubokou analýzou sociální reality a bojovnou socialistickou tendenčností, tj. k realismu socialistickému." (GRYGAR, Mojmír: Fučíkovy umělecké reportáže. In: *Česká literatura*, roč. 6, č. 3 (1958), s. 366–412, cit. s. 384.)

[64] Srv. FUČÍK, J.: *Reportáž, psaná na oprátce*, s. 70.

Abstract

The object of interest of the study are articles of the Communist journalist, literary critic and publicist Julius Fučík, which were written during his stays in the Soviet Union in 1930 and 1934 to 1936. The title of the study paraphrases the name of a selection of some of the texts published as V zemi, kde zítra již znamená včera [In the Land where Tomorrow Already Means Yesterday] *(Prague, K. Borecký 1932), which became a "ubiquitous" propaganda slogan after the war. A few years after his death at the gallows in Berlin, Julius Fučík (1904–1943) turned into an icon of Czechoslovak Stalinist propaganda which was spreading his story as that of a paragon of a dedicated Communist, with inexhaustible work and vital élan, and a determined fighter against Nazism. His cult, which was primarily targeting young people, was organized around a narration about his sacrifice, which Fučík wrote himself and smuggled out of prison on scraps of paper and which was published after the war in many countries as* Reportáž, psaná na oprátce [Notes from the Gallows]. *However, an important factor of this worshipping was also Fučík's admiration of Stalin's Soviet Union, which he was uncritically promoting even at a cost of official persecution.*

The author asks himself a question why it was travelogues written by Julius Fučík which, selected from a massive body of texts of various left-wing authors adoring the Soviet social experiment between the wars, were canonized after the war. Having analyzed them, the author infers that Fučík depicts the Soviet reality as a heroic age, born out of the Bolshevik revolution, continuing by enthusiastic building of socialism, and heading toward a happy future of humankind after the overthrowing of capitalism. In doing so, he stylizes his narrations as chapters of a heroic epos reliving the ancient Promethean myth. The role of the mystical hero is taken over by udarniks and that of the fire by nationalized production assets and technologies representing tools of a watershed civilization change. Its dynamism also creates a new global social spacetime, with borders of the Soviet state separating the future of humankind in the east from the human prehistory in the west. The author shows that Fučík was obviously writing his reportages with subversive intention, using a multitude of examples to illustrate the contrast between the rapid economic growth in the Soviet Union and the deep crisis in the West. Fučík's convincingness is enhanced by his specific, vivid writing style and a clear narration framework applying principles of historical materialism about the alternation of socioeconomic formations to specific stories. Combined with Fučík's loyalty to the current party line, participation in the resistance movement, and his martyr's death, all of the above provided those formulating the post-war cultural policy with enough suitable material to create an unblemished Communist hero.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; Soviet Union; Julius Fučík; Communist movement; Stalinism; 1st Czechoslovak Republic; reportages; travelogues; modernization; industrialization; epic; Promethean myth
Československo; Sovětský svaz; Julius Fučík; komunistické hnutí; stalinismus; první republika; reportáže; cestopisy; modernizace; industrializace; epos; prométheovský mýtus

Stalinův černý apoštol
Afroamerický zpěvák Paul Robeson v Československu

Františka Schormová
Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách (CEFRES), Praha

V neděli 29. května 1949 bylo v Praze nesnesitelné horko, jak píše Marie Setonová, britská herečka a divadelní kritička, která v té době v hlavním městě Československa pobývala. Přesto na Zimní stadion, který stál na ostrově Štvanice, „proudili lidé ze všech koutů Prahy. Seděli na lavičkách bez opěrátek, ovívali se a zastiňovali si oči před sluncem. Dovnitř už by se nikdo další nevešel."[1] Přilákal je tam koncert afroamerického zpěváka Paula Robesona. Podle Setonové doprovázel Robesonův příchod aplaus tisíců návštěvníků. Po úvodním slovu v ruštině začal Robeson zpívat tu část svého repertoáru, kterou se nejvíc proslavil, afroamerické spirituály: „Obecenstvo bylo nejdřív trochu zmatené, ale jak koncert pokračoval, Čechoslováci, kteří jsou svými slovanskými bratry považováni za nejnetečnější a nejméně emocionální ze slovanské rodiny, se začali uvolňovat. Čím déle Paul Robeson zpíval, tím více rozuměli jeho umění. Byli čím dál nadšenější a reagovali živěji a živěji, až se na konci koncertu nahrnuli dolů na stadion a obklopili jej. Pak si Robesona vysadili na ramena a ze stadionu ho vynesli."[2]

Ne všechny reakce ovšem odpovídaly entuziastickým popisům Marie Setonové. Jak později napíše Josef Škvorecký: „Místo [Stana] Kentona nám vnucovali Paula Robesona. Jak jsme nenáviděli toho černého apoštola, jenž, z vlastní svobodné vůle, zpíval v Praze na koncertech pod širým nebem, když vytahovali na šibenici Miladu Horákovou … a když velcí čeští básníci … strádali v žalářích. Možná že jsme byli k Paulu Robesonovi nespravedliví. Bezpochyby jednal v poctivé víře,

[1] SETON, Marie: *Paul Robeson*. London, Dobson Books 1958, s. 200. Pokud není uvedeno jinak, úryvky přeložila autorka článku.

[2] *Tamtéž*, s. 201.

že bojuje za dobrou věc. Ale dávali nám ho neustále za vzor jako 'pokrokového džezistu', a my ho nenáviděli. Bůh buď milostiv jeho – doufejme – nevinné duši."[3]

Robesonovu osobnost, kariéru a politické názory komentoval Škvorecký opakovaně. Tento úryvek z předmluvy nazvané „Red Music" a původně publikované v angličtině jako úvod ke dvěma povídkám vydaným pod názvem jedné z nich jako *The Bass Saxophone* bývá citován i zahraničními prameny, aby tak podtrhl problematickou kariéru této mnohostranné osobnosti.[4] Afroamerickému sportovci, herci, zpěvákovi a aktivistovi se zejména v anglofonním (ale například i německojazyčném) prostředí dostává v posledním desetiletí značné pozornosti, a to hlavně v návaznosti na několik tendencí: internacionalizaci pohledů na boj za občanská práva ve Spojených státech, kterou přinesla kniha americké historičky a právní teoretičky Mary Louise Dudziakové *Občanská práva studené války: Rasa a obraz americké demokracie*;[5] hledání kontinuit v afroamerických i radikálně levicových hnutích mezi třicátými a šedesátými lety minulého století (například v díle amerického kulturního a sociálního historika Nikhila Pala Singha);[6] a zájem o levicové transnacionální sítě solidarity, které nepodléhaly státním strukturám mocenských bloků, byť jimi často byly limitovány (například v pracích americké historičky Penny Von Eschenové).[7]

V českém prostředí ale reflexe Robesonova působení zatím neproběhla, a tak stále zůstává „Stalinovým černým apoštolem" či „Stalinovým černým prorokem", jak ho ve svých textech nazývá Josef Škvorecký[8] – popřípadě Stalinovým „černým

[3] ŠKVORECKÝ, Josef: Red Music. In: TÝŽ: *Mezi dvěma světy a jiné eseje.* (*Spisy Josefa Škvoreckého*, sv. 21.) Praha, Ivo Železný 2004, s. 45–62, cit. s. 56. Poprvé česky vyšlo ve Škvoreckého knize *Dvě legendy* (Toronto, Sixty-Eight Publishers 1982).

[4] TÝŽ: *The Bass Saxophone*. Toronto, Anson-Cartwright Editions 1977. Jak uvádí jeden z Robesonových životopisců Martin Duberman, Škvorecký musel později vysvětlovat, že svůj výrok myslel obecněji a že afroamerický zpěvák nezpíval v Praze přímo v době popravy Milady Horákové (DUBERMAN, Martin: *Paul Robeson: A Biography.* New York, Open Road Media 2014, s. 861; autor zde odkazuje na dopis Škvoreckého Barbaře Bristolové z 9. září 1987).

[5] DUDZIAK, Mary L.: *Cold War Civil Rights: Race and the Image of American Democracy.* Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2011.

[6] Viz SINGH, Nikhil Pal: *Black Is a Country: Race and the Unfinished Struggle for Democracy.* Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2004.

[7] Viz např. VON ESCHEN, Penny M.: *Satchmo Blows Up the World: Jazz Ambassadors Play the Cold War.* Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2004.

[8] Srv. ŠKVORECKÝ, Josef: Domácí fronta, válka, mír a CBC aneb Wie sich die Welt der kleine Moritz vorstellt. In: TÝŽ: *Nataša, pícníci a jiné eseje.* (*Spisy Josefa Škvoreckého*, sv. 27.) Praha, Literární akademie 2006, s. 97–101, zde s. 99. Text vyšel česky poprvé v exilovém souboru Škvoreckého *Franz Kafka, jazz a jiné marginálie* (Toronto, Sixty-Eight Publishers 1988) jako vlastní překlad autorova článku „The Home Front: War & Peace at the CBC", publikovaného v roce 1985 v kanadském časopise *The Idler*. Robeson je někdy zmiňován

synem“ z básně Pavla Kohouta otištěné po Stalinově smrti. Tři strofy, které Kohout jako nadšený komunista Robesonovi věnoval, zaslouží úplnou citaci:

Daleko mimo dosah dobra
Paul Robeson, jeho černý syn,
svou vážnou, něžnou hlavu obra
pomalu zvedne od novin.

Přimhouřiv oči, začne zpívat.
A jeho měkký, mocný zpěv
jak rudá vlajka bude splývat
rodnému otci na rakev.

„Široká země moje rodná…“
Nepláče – zpívá raději!
A vyčerpá v té písni do dna
svůj smutek i svou naději.[9]

Robesonovy kontakty s Československem přitom dále rozvíjejí témata, kterým se česká historiografie aktuálně věnuje: například roli Československa a hlavního města Prahy v celosvětovém radikálně levicovém hnutí během studené války (ve vztahu k takzvanému třetímu světu například v nedávné publikaci Marty Edith Holečkové *Příběh zapomenuté univerzity*)[10] a život anglicky mluvící komunity a návštěvníků z anglofonních zemí v poúnorovém Československu (především výzkum Kathleen Geaney či Doubravky Olšákové). V neposlední řadě také Robeson představuje jakési doplnění a zároveň protipól historie československého jazzu, jehož transnacionální historií se na stránkách tohoto časopisu zabýval před několika lety Petr Vidomus ve svém článku o kontrabasistovi Herbertu Wardovi.[11]

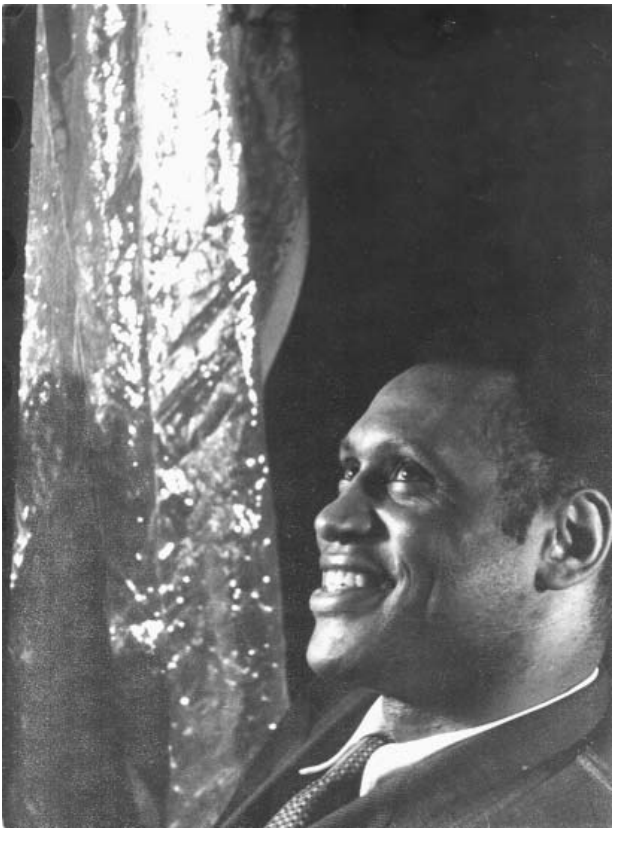
Spisovatel Josef Škvorecký, zmíněný v názvu Vidomusovy studie, a také jeho spolupracovníci a přátelé – v případě kulturních artefaktů spjatých s hudbou nejčastěji muzikolog a hudební publicista Lubomír Dorůžka – sehráli zásadní roli

ve zdejších publicistických textech, jediné kritičtější zhodnocení jeho odkazu se objevilo v článcích a rozhlasových pořadech na stránkách anglického vysílání Českého rozhlasu (VAUGHAN, David: Paul Robeson in Prague: Paying Homage to Dvořák and Socialism. In: Radio Prague International. Czech Radio [online], 04.02.2012. [Cit. 2021-03-25.] Dostupné z: https://english.radio.cz/paul-robeson-prague-paying-homage-dvorak-and-socialism-8556902; TÝŽ: Paul Robeson in Czechoslovakia: All Culture Comes from the People. In: Tamtéž [online], 26.08.2017. [Cit. 2021-03-25.] Dostupné z: https://www.radio.cz/en/section/books/paul-robeson-in-czechoslovakia-all-culture-comes-from-the-people).

[9] KOHOUT, Pavel: Slovo k bratrům v těžkých dnech. In: *Rudé právo* (10. 3. 1953), s. 5.

[10] HOLEČKOVÁ, Marta Edith: *Příběh zapomenuté univerzity: Universita 17. listopadu (1961–1974) a její místo v československém vzdělávacím systému a společnosti.* Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2019.

[11] VIDOMUS, Petr: „Američan – a musí emigrovat do Československa!“ Škvoreckého jazzman Herbert Ward optikou zpráv FBI. In: *Soudobé dějiny*, roč. 24, č. 1 (2017), s. 164–206.

Portrét Paula Robesona a dvojportrét s jeho manželkou Eslandou Goode Robesonovou (1895–1965), afroamerickou aktivistkou, antropoložkou a spisovatelkou. Autorem snímků z roku 1933 je Carl Van Vechten (1880–1964), jeden z patronů Harlemské renesance

(© Carl Van Vechten, repro Flickr a Library of Congress, Washington, D.C.)

v poválečném zprostředkování (afro)americké literární a hudební kultury, zároveň ale tomuto kulturnímu transferu vtiskli určitou podobu. Tento text neanalyzuje jejich pohled ani roli kulturních zprostředkovatelů, využívá však Škvoreckého soudy o Robesonovi jako odrazový můstek pro opětovné zvážení jeho umělecké i aktivistické činnosti. Robesonovu kariéru mapuje na pozadí studené války a dekolonizačních procesů, se zvláštním zřetelem na jeho kontakty s Československem a jejich následky pro československou kulturu. Pohled na tuto osobnost a její působení z této perspektivy může obohatit nejen robesonovské zkoumání a českou historiografii, ale poukázat i na mechanismy pohybu jednotlivců, textů, hudby a idejí během studené války.

Použité prameny

Zdroje o Paulu Robesonovi jsou k nalezení v několika archivech: na univerzitě Emory v Atlantě (*Paul Robeson Collection from the Billops-Hatch Archives, 1917–1965*), na Rutgersově univerzitě v New Jersey, kde Robeson studoval, a na Howardově univerzitě ve Washingtonu D.C. (*Paul and Eslanda Robeson Collection*). Pro Robesonovy styky s Československem jsou nejpřínosnější sbírky uložené v Schomburgově centru pro výzkum černošské kultury Newyorské veřejné knihovny (*Schomburg Center for Research in Black Culture, The New York Public Library*).[12] Pokud jde o české archivy, zmínky o Robesonovi jsou k nalezení ve fondech Archivu Ministerstva zahraničních věcí a také v Národním archivu:

[12] Zvláštní kapitola náleží Archivu Paula Robesona ve východní části Berlína, který zde byl zřízen jako státní instituce v roce 1964. Podrobně se mu věnuje Todd Carmody v článku

ve složkách mezinárodního oddělení Ústředního výboru KSČ a v pramenech, které se zabývají kulturními styky socialistického Československa se Spojenými státy. Naopak v Archivu bezpečnostních složek se dokumenty o Robesonovi nevyskytují.[13]

V tomto textu odkazuji také na četné Robesonovy zahraniční biografie a články, které analyzují různé stránky jeho působení a jeho zapojení do boje za občanská práva. Ve zdejším prostředí o Robesonovi podrobněji pojednává – vedle dvou zmíněných popularizačních článků Davida Vaughana – jedině historička Kathleen Geaney, která mu věnuje jednu kapitolu ve své disertaci.[14] Důležitý zdroj, který dokumentuje Robesonovy poválečné pobyty v Československu, představují fotografie ve veřejně dostupné Fotobance České tiskové kanceláře. Jako perspektivní prameny pro další výzkum, jimiž se zde však zabývám jen okrajově, by mohla posloužit i dobová československá média a jejich reflexe Robesonových návštěv a tvorby – a také jazyk, který přitom používají.

Speciálně je třeba upozornit na fondy amerického Federálního úřadu pro vyšetřování (*The Federal Bureau of Investigation* – FBI). Robesonovy spisy byly odtajněny roku 1980 a jsou zveřejněny na internetu: v jednatřiceti sekcích lze najít 2840 stránek, které se vztahují k jeho osobě.[15] Každá Robesonova cesta, každý článek, každá řeč jsou zde pečlivě zaznamenány. Najdeme zde záznamy telefonických rozhovorů, soukromé dopisy, zvláštní žánr představují dopisy udavačské. Velkou část této dokumentace tvoří články z různých médií, domácích i zahraničních. Překladatelské služby FBI jsou obdivuhodné: přeloženy jsou texty z maďarštiny, polštiny, češtiny, asijských jazyků. Záznamy FBI ale v tomto případě tvoří spíše pozadí a k Robesonovým kontaktům s Československem mnoho neříkají.

„Missing Paul Robeson in East Berlin: The Spirituals and the Empty Archive". In: *Cultural Critique*, č. 88 (2014), s. 1–27.

[13] Podle úředního sdělení ABS autorce z 30. ledna 2019.

[14] GEANEY, Kathleen: *English-Speaking Communists, Communist Sympathizers and Fellow-Travellers and Czechoslovakia in the Early Cold War.* Prague, Charles University, Faculty of Arts, Institute of World History 2017, s. 79–83. Disertační práce je online dostupná z: https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/95886/140061880.pdf?sequence=1&isAllowed=y. Robeson kromě toho bývá – zejména v souvislosti se spirituály – okrajově zmiňován v bakalářských a diplomových pracích.

[15] *The FBI Federal Bureau of Investigation, FBI Records: The Vault* [online], Paul Robeson, Sr. [cit. 2021-03-25]. Dostupné z: https://vault.fbi.gov/Paul%20Robeson%2C%20Sr.

Pestrý život Paula Robesona

Paul Leroy Robeson se narodil 9. dubna 1898 v rodině bývalého otroka a pastora v nevelkém univerzitním městě Princeton ve státě New Jersey na severovýchodě Spojených států. Vystudoval Rutgersovu univerzitu v nedalekém městě New Brunswick, kde se proslavil jako sportovec, hlavně v americkém fotbalu, poté odešel do New Yorku studovat právo. Na začátku roku 1920 přestoupil z Newyorské univerzity na Columbijskou univerzitu v Harlemu. Ten byl ve dvacátých letech ohniskem rozkvětu afroamerické kultury, známým jako Harlemská renesance, která přinesla nové sociální a politické směry a nové formy umění. Vzdělaný, úspěšný Robeson jako by reprezentoval její ideál nového černocha, formulovaný v předmluvě k zásadní antologii afroamerických spisovatelů *The New Negro*.[16] Začal se věnovat herectví a získával stále výraznější role: veřejně se ale proslavil až ve hrách dobových bílých modernistických dramatiků, jako byl Eugene O'Neill. V Harlemu se také odehrál jeho první koncert: afroamerické spirituály na něm zpíval s klavírním a vokálním doprovodem jazzového hudebníka Lawrence Browna. Tento projekt slavil nevídané úspěchy: v roce 1929 vyrazili Robeson a Brown na evropské turné, při němž navštívili i Československo (při této příležitosti Robesonův zpěv údajně nadchnul prezidenta Tomáše Garrigua Masaryka).[17] Za uspořádáním turné stála Robesonova manželka Eslanda Goode Robesonová (1895–1965), lékařka a první černoška na pozici vedoucí histoložky v americké nemocnici, později herečka, vystudovaná antropoložka a afroamerická občanská aktivistka, s níž se Robeson seznámil v Harlemu a která se stala autorkou jeho první biografie i jeho manažerkou.[18]

Paul Robeson však stále narážel na hranice rasismu a amerického systému segregace. Ve své herecké kariéře měl jen omezené možnosti: mnoho z jeho filmových i divadelních rolí bylo nakonec kritizováno právě pro stereotypní zobrazení

[16] LOCKE, Alain (ed.): *The New Negro: An Interpretation*. New York, Atheneum 1925.

[17] Viz Paul Robeson o Československu. In: *Svobodný směr* (4. 9. 1945), s. 3. Podle dostupných pramenů vystupoval Robeson v Praze na jaře 1929 v rámci turné dvakrát: poprvé 10. dubna v Plodinové burze, díky úspěchu koncertu pak znovu 19. dubna ve Smetanově síni Obecního domu (viz Černoch v koncertní síni: Basista Paul Robeson. In: *Expres* (11. 4. 1929), s. 3). Druhou pražskou návštěvu líčí podrobněji například biografka Marie Setonová ve stati „Paul Robeson on the English Stage" (in: Editors of Freedomways (eds.): *Paul Robeson: The Great Forerunner*. New York, International Publishers 1998, s. 26–49, zde s. 33).

[18] ROBESON, Eslanda Goode: *Paul Robeson, Negro*. New York, Harper & Brothers 1930. Zájem o tuto intelektuálku a Robesonovu životní partnerku odrážejí nedávné biografie: viz RANSBY, Barbara: *Eslanda: The Large and Unconventional Life of Mrs Robeson*. New Haven, Yale University Press 2013; UMOREN, Imaobong D.: *Race Women Internationalists Activist-Intellectuals and Global Freedom Struggles*. Berkerley, University of California Press 2018.

černošských postav a jako jiní afroameričtí umělci na různé aspekty segregace narážel nejen při svých turné po Americe, ale i při organizování koncertů. V návaznosti na nabídku role v anglickém uvedení O'Neillovy hry *Císař Jones* rodina přesídlila do Londýna. Jak reflektuje Robeson ve své autobiografii *Zde je mé místo*, Londýn byl „střediskem britského impéria a bylo to tady, kde jsem ‚objevil Afriku'. Tento objev, který měl do té doby největší vliv na můj život, způsobil, že mi začalo být jasné, že nemohu žít jako adoptovaný Angličan, a začal jsem se považovat za Afričana."[19] Robeson začal v Londýně studovat africké jazyky na Škole orientálních a afrických studií. Zájem o Afriku mu vydržel celý život. Na rozdíl od své ženy, která kontinent navštívila a napsala o své cestě knihu,[20] sice Robeson v Africe nikdy nebyl, o situaci kolonizovaných a později osvobozených afrických národů se ale zajímal a v roce 1937 spolu se sociologem, historikem a spisovatelem Williamem Edwardem Burghardtem Du Boisem a dalšími afroamerickými intelektuály založil antikolonialistický Mezinárodní výbor pro africké záležitosti (*International Committee on African Affairs*), který se později přejmenoval na Radu pro africké záležitosti (*Council on African Affairs*).

Jak Robeson později napsal, „pro černošského umělce, stejně jako pro černošského řečníka, měla ‚morální podpora z Anglie a z Evropy' veliký význam, také právo cestovat bylo pro černošského umělce opravdovou nutností".[21] Kromě jeho studia to byly právě cesty, které Robesona silně formovaly: zejména cesta do Španělska během občanské války a také první z jeho četných návštěv Sovětského svazu v roce 1934, kdy přijal pozvání filmového režiséra Sergeje Ejzenštejna. Cesty afroamerických osobností do Sovětského svazu měly svou tradici: zemi navštívili například americký básník a spisovatel Langston Hughes, jamajský spisovatel Claude McKay nebo W. E. B. Du Bois, často v rámci etnografických či uměleckých projektů.[22] V té době navíc v Sovětském svazu pracovali také bratři Robesonovy manželky.[23] Návštěva Paula a Eslandy Robesonových v Sovětském svazu byla nejen medializovaná, sovětské autority se také snažily ukázat se v co

[19] ROBESON, Paul: *Zde je mé místo*. Přeložil Miroslav Zůna. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1958, s. 43.

[20] Její kniha byla publikována i v češtině: ROBESONOVÁ, Eslanda Goode: *Africká cesta*. Praha, Melantrich 1949.

[21] ROBESON, P.: *Zde je mé místo*, s. 82.

[22] Nejdůkladněji tyto cesty zpracovává následující monografie: BALDWIN, Kate A.: *Beyond the Color Line and the Iron Curtain: Reading Encounters between Black and Red, 1922–1963.* Durham (North Carolina), Duke University Press 2002.

[23] Bratři John a Frank Goodeovi přijeli do Sovětského svazu v roce 1934, několik měsíců před Robesonovými. John Goode začal pracovat jako řidič autobusu, po několika letech se ale vrátil do USA. Frank Goode se stal sovětským občanem, živil se jako zápasník, v Sovětském svazu založil rodinu a zůstal tam až do své smrti v roce 1967. (CAREW, Joy Gleason: *Blacks, Reds,*

nejlepším světle: na Robesona, který byl zdrcen nejen americkým rasismem, ale i dojmy z fašizující Evropy, zapůsobily tyto snahy neobyčejně úspěšně.[24] Dojem byl tak silný, že Paul Robeson mladší chodil v Moskvě dva roky do školy.

Během druhé světové války se rodina opět vrátila do Spojených států. Robesonova prosovětská rétorika zapadla do všeobecné nálady a Robeson nazpíval několik vlasteneckých písní jako „Ballad for Americans".[25] Působil v té době hlavně jako zpěvák: po roce 1942 už například odmítal všechny filmové role. Jak píše Kate A. Baldwinová, důraz na hlas a nový, pevnější politický kontext jeho tvorby pomohly Robesonovi nahradit akcent na jeho tělo, jak ho představovaly filmové a divadelní role nebo fotografie z dvacátých a třicátých let.[26] Na jaře 1945 vyjel na turné pro americké jednotky v Evropě – po osvobození Mariánských Lázní, které sloužily jako rekreační centrum pro americké vojáky, zde koncertoval v městském divadle.[27] Politicky byl čím dál aktivnější: na konci čtyřicátých let podporoval Henryho Wallace, který kandidoval na prezidenta za Pokrokovou stranu. S Wallacem se jako řečnice objevovala i Eslanda Goode Robesonová.

V té době Paul Robeson také posílil své vztahy s jazzovou scénou. Jak píše americká muzikoložka Ingrid Monsonová ve své knize věnované jazzu a občanským

and Russians: Sojourners in Search of the Soviet promise. New Brunswick, Rutgers University Press 2008, s. 145 a 166–167.)

[24] Jedním z textů, které analyzují Robesonovu první návštěvu Sovětského svazu, je studie: McCONNELL, Lauren: Understanding Paul Robeson's Soviet Experience. In: *Theatre History Studies*, roč. 30, č. 1 (2010), s. 138–153.

[25] Patriotickou píseň „Balada pro Američany", původně nazvanou „Ballad for Uncle Sam", napsali v roce 1939 John La Touche a Earl Robinson, po Robesonovi ji nazpíval také Bing Crosby. Její český překlad vyšel nesprávně jako báseň Langstona Hughese (HUGHES, Langston: Balada pro Američany. In: TÝŽ: *O Americe zpívám*. Uspořádal Jaroslav Bouček. Praha, Mladá fronta 1950, s. 69–75).

[26] BALDWIN, K. A.: *Beyond the Color Line and the Iron Curtain*, s. 238.

[27] Robesonův koncert v Mariánských Lázních se odehrál na konci srpna 1945 v rámci kulturního programu Spojených servisních organizací (*USO camp shows*), který poskytoval zábavu americkým vojákům. Robeson zde opět vystupoval s klavíristou a skladatelem Lawrencem Brownem. Kromě stručných zmínek (např. ČECHOVÁ, Lenka – PLEŠÁKOVÁ, Marie: *Historie orchestru v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně, Městské muzeum Mariánské Lázně 2012, s. 60) je Robesonův koncert popsán také v dopisech Julie Mary Hallové Baroudiové, která se do západních Čech dostala jako dobrovolnice (jedna z tzv. *donut dollies*) v rámci programu Amerického červeného kříže. V dopise rodičům ze 6. září 1945 popisuje koncert afroamerického zpěváka a také údiv nad „hluboce zakořeněnou diskriminací, se kterou jsem se [v americké armádě] setkala", a dodává, že tato diskriminace byla důvodem, proč někteří vojáci na koncert vůbec nešli. Kromě koncertu zaznamenala pisatelka i následný večírek, na němž Robeson zpíval i píseň v češtině (*in bohemian*). (HAVENS GEZZI, Kathleen: *Journey Between Mountains: A Young Schoolteacher's Experience as a Red Cross Volunteer During WWII and in Post War Europe.* Bloomington (Indiana), AuthorHouse 2006, s. 194.)

právům za studené války, „jen těžko lze přecenit Robesonovo postavení, v zábavním průmyslu byl vzorem pro mnohé“.[28] Zejména ve čtyřicátých letech k němu vzhlíželi jazzoví hudebníci, a to nejen jako ke zpěvákovi a herci, ale rovněž díky jeho politickému působení: byl to zejména jeho zájem o Afriku, který inspiroval další jazzmany. James Donald o Robesonovi mluví jako o mentorovi mladších hudebníků, jako byli Dizzy Gillespie, Harry Belafonte, Sidney Poitier a Ossie Davis.[29] Na koncertu u příležitosti Robesonových šestačtyřicátých narozenin v roce 1944 vystoupili Duke Ellington a Count Basie.[30] S druhým jmenovaným Robeson dokonce spolupracoval v jednom z ojedinělých případů, kdy zpíval blues: Basie zhudebnil text známého černošského spisovatele Richarda Wrighta „King Joe“, který vznikl v roce 1941, poté co afroamerický boxer Joe Louis vyhrál klíčový zápas.[31]

Široká popularita Robesona ve čtyřicátých letech byla částečně způsobená i tím, že explicitní spojení antikolonialismu ve světě s bojem proti rasismu ve Spojených státech tehdy podporovaly i mainstreamovější proudy v rámci afroamerických emancipačních hnutí, ze kterých se později mělo zrodit hnutí za občanská práva. Podpora Robesona z jazzové scény ale neustala ani v letech padesátých, tedy v době, kdy se z něj stala *persona non grata*. Ingrid Monsonová mluví o saxofonistovi Charliem Parkerovi jako o „entuziastickém obdivovateli, o kterém se vědělo, že se ze všech sil snaží nezmeškat jediné Robesonovo vystoupení“.[32] Na koncertě v roce 1954, který byl součástí kampaně za to, aby Robeson znovu získal pas, vystoupil například pianista Thelonious Monk, na jiném koncertě na Robesonovu počest se objevil saxofonista John Coltrane.[33]

Role exemplárního Afroameričana

Při pražském vystoupení v roce 1949, ke kterému se vztahuje text Josefa Škvoreckého citovaný v úvodu, byl Robeson mezi jazzovými hudebníky již legendou a světově uznávaným interpretem. To, že se sovětské a následně i československé propagandě hodil, ještě neznamenalo, že si jej vymyslela: čtyřicátá léta byla dobou

[28] MONSON, Ingrid T.: *Freedom Sounds: Civil Rights Call out to Jazz and Africa*. Oxford, Oxford University Press 2007, s. 36.

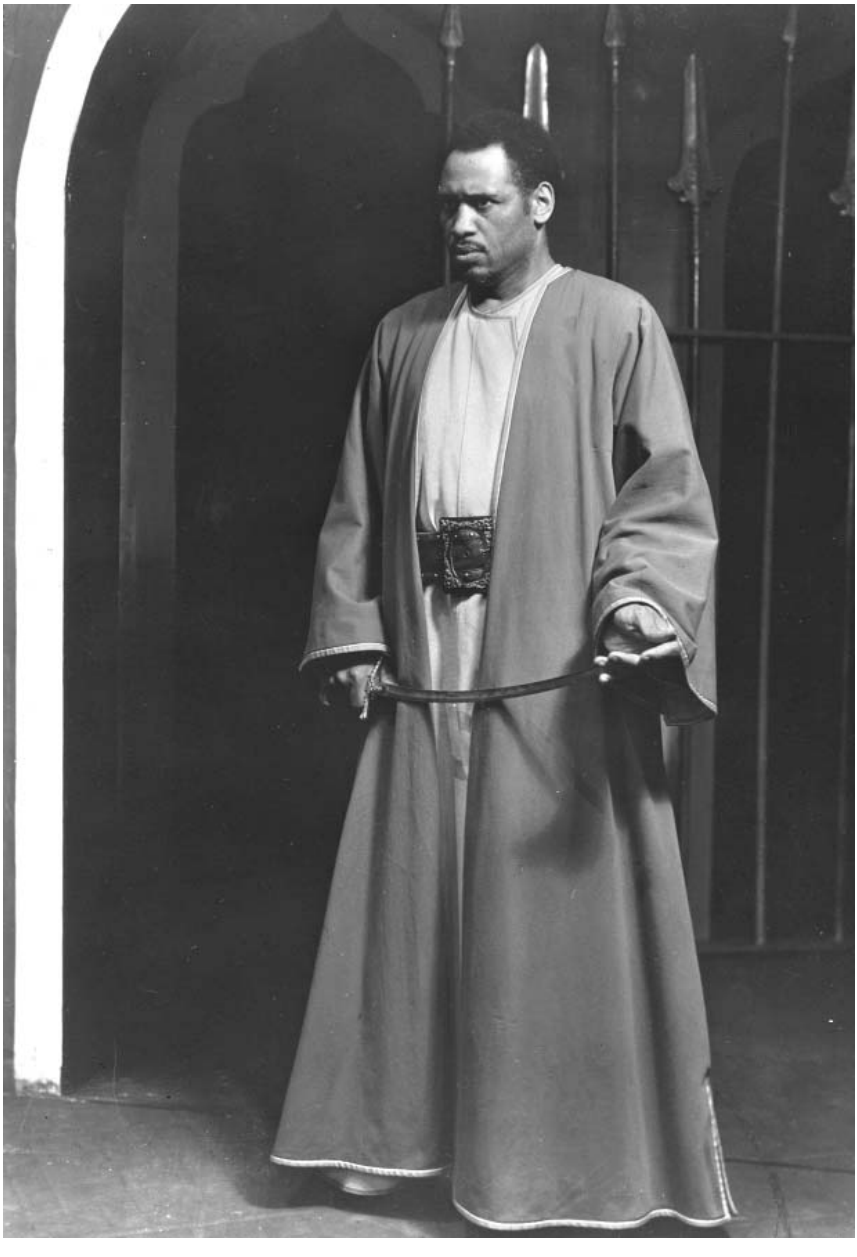
[29] DONALD, James: *Some of These Days: Black Stars, Jazz Aesthetics, and Modernist Culture*. Oxford, Oxford University Press 2015, s. 216.

[30] Viz MONSON, I. T.: *Freedom Sounds*, s. 36.

[31] Wright byl údajně na tuto spolupráci „velice hrdý“ (ROWLEY, Hazel: *Richard Wright: The Life and the Times*. Chicago, University of Chicago Press 2008, s. 256–257).

[32] MONSON, I. T.: *Freedom Sounds*, s. 109.

[33] *Tamtéž*, s. 156 a 213.

Paul Robeson jako Shakespearův Othello. Tuto roli si zahrál už ve třicátých letech v Londýně a za války si ji zopakoval s Theatre Guild Production na Brodwayi. Přestože Robeson zpětně viděl svou divadelní kariéru kriticky, jeden z monologů z *Othella* předvedl i na Sjezdu socialistické kultury v Praze v roce 1959

(repro Library of Congress)

Robesonovy největší slávy a systematické nadhodnocování jeho významu, které najdeme v tehdejších československých ohlasech, neměnilo nic na Robesonově mezinárodní popularitě a jeho důležitosti pro americkou i světovou hudební scénu. I přes jeho přátelské vztahy s jazzovými hudebníky měl ale Škvorecký pravdu v tom, že Robesonův vztah k jazzu byl komplikovaný. Když Škvorecký vzpomíná na postihy spojené s jazzem v Československu, připomíná článek v časopise *Sovětská hudba*, ve kterém Robeson údajně prohlásil, že „jediná ryzí americká černošská hudba je vokální, tj. spirituály a blues. Instrumentální jazz hrají toliko ‚zkažení černoši' a jejich hudba ‚prostituuje a bezohledně pervertuje skutečný lidový projev lidu'." Jak spisovatel hořce poznamenává, „ústy Paula Robesona řekla věda poslední slovo a její práci převzala policie".[34]

Není zřejmé, zda se jednalo o Robesonův původní text (Robeson byl známý svou znalostí ruštiny), anebo o překlad, ani z jaké doby původně pocházel.[35] Jak upozorňuje Kate Baldwinová, překlady Robesonových článků i projevů často doznaly značných změn a posunů. Robeson byl k jazzu ovšem původně velmi kritický: tento postoj byl – možná překvapivě, vzhledem k tomu, jak je vývoj jazzu s Harlemskou renesancí spojovaný – v souladu s duchem tohoto uměleckého a myšlenkového proudu. Přestože i spirituály byly přijímány kriticky, Harlemskou renesanci z velké části tvořilo ohlížení za afroamerickou minulostí a také zhodnocování afrických vlivů. Robesonovo podání spirituálů do tohoto pojetí zapadalo.[36] Později Robeson navíc jazz (a kromě výše uvedeného případu ani blues) nezpíval i z prozaičtějšího důvodu: tento žánr se nehodil k jeho projevu a hlasovému typu.

Jazz ovšem nebyl jedinou hudební tradicí, k níž se Robesonův vztah postupně měnil. *Magazín Družstevní práce* přinesl počátkem roku 1936 jeho článek „Vliv černošské kultury" v překladu Emanuela Uggé, jednoho z prvních popularizátorů jazzu v Československu (pozdější generací byl kritizován za preferování tradicionálů

[34] ŠKVORECKÝ, Josef: Moskevské blues. In: TÝŽ: *Mezi dvěma světy a jiné eseje*, s. 138–151, cit. s. 148 (viz pozn. 3). Text vyšel česky poprvé v exilovém souboru Škvoreckého *Franz Kafka, jazz a jiné marginálie* (viz pozn. 8) jako vlastní překlad autorova článku „Talkin' Moscow Blues", publikovaného původně anglicky v roce 1983 v americkém časopise *The New Republic*. Škvorecký zde cituje Robesonovy výroky podle knihy amerického autora Fredericka Starra *Red and Hot: The Fate of Jazz in the Soviet Union, 1917–1980* (New York, Oxford University Press 1980).

[35] Škvorecký zmiňuje pravděpodobně Robesonův článek „Pesni mojego naroda" v časopise *Sovetskaja muzyka*, č. 7 (červenec 1949), s. 100–104. Robeson ovlivnil také německé debaty o jazzu (viz POIGER, Uta G.: Searching for Proper New Music: Jazz in Cold War Germany. In: MUELLER, Agnes C. (ed.): *German Pop Culture: How "American" Is It?* Ann Arbor, University of Michigan Press 2004, s. 83–95, zde s. 89).

[36] Více se debatě kolem spirituálů věnuje již zmíněný článek Todda Carmodyho (viz pozn. 12). Problematický vztah představitelů Harlemské renesance k jazzu rozebírá řada textů, z výše uvedených je to kniha Ingrid Monsonové.

Vliv černošské kultury

Paul Robeson

Přehlížíme-li pečlivě celé bělošské umění, dojdeme nevyhnutelně k závěru, že není zcela ryzí. Je tu řada různých cizích vlivů, a z nich snad největší je vliv černošský. (Zejména v umění novodobém.)

Tím samozřejmě nechci tvrditi, že by snad byly bělošské země zaplaveny černošskými herci, hudebníky, tanečníky, zpěváky či jinými černými umělci, ale oproti tomu je bezesporné, že si bělošská kultúra (a to zejména umění dramatické) vypůjčila velmi mnoho negerských prvků. Vypůjčila a současně asimilovala. Dnes jsme již poměrně značně vzdáleni dobám, kdy běloši se nanejvýše zabývali jenom zpíváním černošských písní, a tedy pouze tančívali k rytmům černošské hudby.* Dnes jsme dále. Značný počet bílých spisovatelů myslí v černošském duchu, množství vynikajících malířů přebírá černošský způsob vyjadřování myšlenek, stejně i řada moderních sochařů, atd. A konečně i řada vědeckých pracovníků vděčí za své nutné objevy čilosti černošských vědců a jejich (bělochům neobvyklým) asociačním schopnostem.

Mnozí čtenáři se budou snad domnívati, že můj úsudek o černé rase je poněkud jednostranný a snad i dokonce zaslepený. Leč tak tomu není. Jsem značně pozorný a nechci předčasně odsuzovati. Ostatně snad se i moji posluchači mohli povšimnouti, že je to právě černošské umění, které slouží mým interpretacím hudby, a že získávám právě tím, že se pečlivě snažím rozuměti, asimilovati a smísiti v sobě vše to, co obklopuje duševní život černochův.

* Překladatel pokládá zde za nutné zmíniti se tu též o tom, že právě v posledních letech je všude pozorovatelný nový příklon (hlavně mladých lidí) k ryzímu černošskému jazzu, nazývanému nyní (k odlišení od průměrné bělošské taneční hudby) **hot-jazzem.** Na tuto hudbu se nepohlíží jako na pouhý, více méně banální, doprovod k tanci, nýbrž jako na nový druh umění. Právem. Tento většinou emotivní, vždy však rytmický projev hudebního cítění černé rasy působí intensivně, byť doposud nepřišlo extensivně i na řadu bílých moderních a pokrokových skladatelů.

Článek Paula Robesona v *Magazínu Družstevní práce* v překladu českého jazzového publicisty Emanuela Uggé (roč. 3, č. 1, 1935/1936)

a spirituálů). Robeson v něm píše o rozhodujících vlivech, které měla hudba africké diaspory na vážnou hudbu a jež zůstávají nepřiznané. Přitom v souladu se svým esenciálním pojetím zdůrazňuje, že „černošská duše je nepřístupna všemu vyumělkovanému. …nikdy nemohu procítiti a přednésti Brahmse, Schumanna nebo Wagnera.“[37] Není jasné, z jaké doby pochází originální text: Robesonův vztah k vážné hudbě se totiž zlepšil již po jeho evropském turné v roce 1929. Přinejmenším s Robertem Schumannem se smířil natolik, že v roce 1949 jej zařadil do svého repertoáru při vystoupení na festivalu Pražské jaro.

[37] ROBESON, Paul: Vliv černošské kultury. In: *Magazín Družstevní práce*, roč. 3, č. 1 (1935–1936), s. 312–314, cit. s. 314. Přeložil Emanuel Uggé.

Úryvek ze Škvoreckého „Red Music", citovaný v úvodu, můžeme číst nejen jako vyjádření nechuti k Robesonovi a jeho projevu, ale také jako stížnost na nemožnost volby. Afroamerickou hudbu reprezentoval v Československu Paul Robeson: pro jiné nebylo v tomto systému cirkulace kultury místo. Tyto principy analyzuje v rámci celého „tábora míru" americký kulturní historik Rossen Djagalov na příkladu Howarda Fasta jakožto reprezentanta pokrokové tváře Spojených států v literární sféře. Pronikání kulturních artefaktů skrze železnou oponu v době propuknuvší studené války podle Djagalova fungovalo na základě několika principů, jako je kanonizace vybraných postav a exkomunikace ostatních.[38] Takto popisuje Djagalov „efekt membrány": „Pokud může z kulturní produkce jednoho státu do druhého vstoupit jen zlomek, v očích konzumentů kultury druhého státu dosáhne skutečně reprezentativního postavení."[39] Monopol takových osobností se projevoval i v přejímání jejich názorů.

Ten Robesonův (alespoň ve verzi, jak jej parafrázuje Škvorecký) se s názorem českého spisovatele příliš neslučoval. Generace Josefa Škvoreckého se s jazzem seznámila před druhou světovou válkou a za protektorátu: jazz se pro její příslušníky stal „přirozeně něčím na způsob náboženství", jak píše Škvorecký spolu s Lubomírem Dorůžkou v předmluvě k antologii americké a české poezie *Jazzová inspirace* v roce 1966.[40] Robesonovy spirituály pro ně představovaly jen malý zlomek (afro)americké kultury, o kterou stáli – a byl to právě Robeson, který pro ně zároveň symbolizoval překážky, jimž museli při prosazování jazzu v Československu čelit (přestože, jak uvidíme později, Robeson byl nakonec – nevědomky – tomuto cíli nápomocný). U Škvoreckého tedy Robeson doplácí na roli exemplárního Afroameričana, která jej pronásledovala celý život a která mu byla přisouzena i v rámci radikálně levicových kulturních sítí. Výše načrtnuté principy tohoto kulturního prostoru, jeho instituce, jednotliví činitelé, kulturně-politická ocenění i jeho centra jsou dnes téměř zapomenuty. Byly to ale právě tyto sítě, které Robesona v roce 1949 znovu přivedly do Prahy – a to hned dvakrát. Když odmítly francouzské úřady v tomto roce vydat víza některým účastníkům pařížského mírového kongresu, konala se paralelní akce v Praze. Přiletěl na ni i už slavný afroamerický zpěvák.

[38] V případě Howarda Fasta, který byl nejpublikovanějším americkým spisovatelem mezi lety 1948 a 1956 v Československu, se tato strategie nevyplatila: Fast na začátku roku 1957 vystoupil z Komunistické strany USA.

[39] DJAGALOV, Rossen: "I Don't Boast About It, but I'm the Most Widely Read Author of This Century": Howard Fast and International Leftist Literary Culture, ca. Mid-Twentieth Century. In: *Anthropology of East Europe Review*, roč. 27, č. 2 (2009), s. 40–55, cit. s. 48.

[40] DORŮŽKA, Lubomír – ŠKVORECKÝ, Josef (eds.): *Jazzová inspirace.* Praha, Odeon 1966, s. 22.

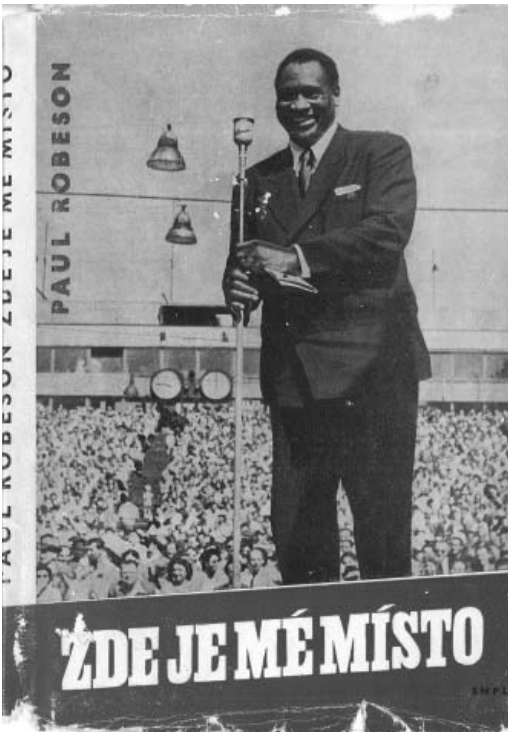
Paul Robeson v Praze

Program Robesonova prvního pražského vystoupení o dvacet let dříve, v dubnu 1929, tvořily převážně spirituály. Robeson byl jedním z prvních, kdo s písněmi spojenými s tragickou historií Afroameričanů vystupoval v koncertních síních po Evropě; se spirituály jezdila i skupina Fisk Jubilee Singers na konci 19. století, ta je však kombinovala s dalším repertoárem, podobně jako jiní afroameričtí pěvci.[41] Spirituály zůstaly v Robesonově programu i při jeho recitálu 25. května 1949 na festivalu Pražské jaro. Jednalo se o úpravy klasických spirituálů „Waterboy" a „Swing Low, Sweet Chariot". K nim Robeson připojil skladbu afroamerického hudebníka Harryho Burleigha „Scandalize My Name" a také píseň „Ol'Man River" Jeroma Kerna z broadwayského muzikálu *Show Boat* (Loď komediantů), kterou v něm zpívala postava černocha, ztvárněného Robesonem.[42] Touto písní se Robeson proslavil – jednalo se údajně o Stalinovu nejoblíbenější skladbu z Robesonova repertoáru – na rozdíl od původní verze si ale Robeson upravil text, který tak namísto smíření s osudem amerického černocha vkládá naději do dalšího boje. V Praze dále zazpíval klasické skladby (od Georga Friedricha Händela, Roberta Schumanna, Johannesa Brahmse, Felixe Mendelssohna-Bartholdyho, Claudia Monteverdiho, Fryderyka Chopina, Juliena Tiersota a ruských skladatelů Isaaka Dunajevského a Nikity Bogoslovského) a také několik úprav lidových písní, jako staroanglickou „Over the Mountains" nebo americkou „My Curly Headed Baby". Dunajevského píseň „Širokaja strana moja rodnaja" přednesl Robeson v ruštině.

Koncert se odehrál ve Dvořákově síni pražského Rudolfina. Symboliku písně „Swing Low, Sweet Chariot", která inspirovala druhou větu Dvořákovy *Novosvětské symfonie*, či skladby afroamerického skladatele Henryho Burleigha, který s Antonínem Dvořákem během jeho pobytu ve Spojených státech spolupracoval, si musel Robeson dobře uvědomovat. Byly to právě tyto podoby mísení kultur, které Robesona zajímaly: navíc podporovaly jeho vizi o společném základu lidových kultur, které pak ovlivnily vážnou hudbu. V již zmíněné knize *Zde je mé místo* věnuje Robeson celý oddíl své hudební teorii: „univerzální podstata hudby"

[41] Článek v deníku *Expres* na tento fakt upozorňuje slovy, že Robeson se „spokojil s černošskými duchovními a lidovými písněmi" (Černoch v koncertní síni – viz pozn. 17). Jak upozorňuje Irena Přibylová, v Československu vystupovali od 20. let i jiní afroameričtí pěvci a pěvkyně, jako Hubert Dilworth, Ellabelle Davisová či Kenneth Spencer, často se nicméně jednalo o vyškolené klasické hlasy (PŘIBYLOVÁ, Irena: Česká stopa: Afroamerické spirituály v koncertní síni. In: PŘIBYLOVÁ, Irena – UHLÍKOVÁ, Lucie (eds.): *Od folkloru k folkmusic: Hudba a spiritualita. Sborník příspěvků z mezinárodního kolokvia*. Náměšť nad Oslavou, Městské kulturní středisko 2019, s. 156–183).

[42] Program koncertu viz Písňový koncert: Paul Robeson. In: Pražské jaro [online]. [Cit. 2021-03-25.] Dostupné z: https://festival.cz/koncert/pisnovy-koncert-paul-robeson/.

Obálka českého překladu Robesonovy autobiografické knihy *Zde je mé místo* (Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1958). Na obálce W. A. Schlossera je záběr Bohuslava Prabuse (ČTK) z koncertu na Zimním stadionu v Praze 29. května 1949

je podle něj založena na pentatonické stupnici.[43] K tomuto názoru prý došel, když si v Británii poprvé poslechl anglické, velšské a keltské lidové písně, které pro něj „vyjadřují tytéž duchovní kvality, jež jsem znal z hudby černošské".[44] Seznámení s vážnou hudbou – mezi řadou skladatelů zmiňuje i Antonína Dvořáka a Leoše Janáčka – ho v této teorii jen utvrdilo.[45]

Společné duchovní kvality, které reprezentují tuto univerzální podstatu, se podle Robesona odrážely také v reakcích na písně, které zpíval. Jak prohlásil už v rozhovoru roku 1939: „Když jsem své americké lidové melodie zpíval v Budapešti, Praze, Tbilisi, Moskvě, Oslu, na Hebridech nebo na španělské frontě, lidé jim rozuměli, plakali a těšili se z ducha těchto písní. Zjistil jsem, že kde se dějí podobné věci, ať už lidé tkají, stavějí, sbírají bavlnu či kutají v dolech,

[43] Poznámka C: Univerzální podstata lidové hudby – autorovo technické zdůvodnění. In: ROBESON, P.: *Zde je mé místo*, s. 130–133 (viz pozn. 19). Jak ale poukázali kritici, pojetí pentatonické stupnice jako univerzální je značně eurocentrické.

[44] *Tamtéž*, s. 60.

[45] *Tamtéž*, s. 131.

všichni rozumí společné řeči práce, utrpení a protestu…“[46] Právě ve spojení mezi jednotlivými utlačovanými skupinami spočívá podle Robesona politický potenciál. Jak dodal v témž rozhovoru: „Když zpívám píseň ‚Let My People Go', cítím účastné vibrace.“[47] Podobné myšlenky Robeson vyjádřil i po návratu do Ameriky v létě 1949, kdy mu jeho příznivci uspořádali oficiální uvítání. Robeson při něm pronesl projev s názvem „Co jsem viděl ve východní Evropě“. Mluvil v něm o tom, jak se v Československu, Polsku a Sovětském svazu setkal s „tisíci lidmi – muži, ženami, dětmi“, kteří jej prosili, aby kromě jejich lásky vyřídil Afroameričanům i to, že Východoevropané „rozumí utrpení svých černošských bratrů a sester“.[48]

Robesonův internacionalismus byl ve své podstatě romantický a založený na vizi kulturní autenticity a herderovských konceptech. Na druhou stranu, jak píše Kate Baldwinová, „Robeson používal ‚internacionalismus' jako způsob minoritního diskurzu, aby jakožto společné rysy označil otroctví, segregaci a imperialismus. (…) Jeho tvrzení poukazuje na důležitost navzájem nesoupeřících koalic mezi různými druhy outsiderství a podtrhává význam těchto neidentit coby základu pro pozitivní transformaci opresivních důsledků západních filozofií identity.“[49]

Explicitní spojování rasismu, imperialismu a kolonialismu, často zdůrazňované v kultuře třicátých a čtyřicátých let, bylo ale s pokračující studenou válkou a dekolonizačními procesy čím dál citlivější. Když Robeson zpíval na Pražském jaru, události se již daly do pohybu. Návštěva v roce 1949 měla být na deset let poslední.

Praní špinavého prádla

Bylo to Robesonovo vystoupení na prvním světovém mírovém kongresu v Paříži v dubnu 1949, které se mu stalo osudným. Údajně tam prohlásil, že by američtí černoši nikdy nešli do války se Sovětským svazem.[50] Toto prohlášení se stalo

[46] ROBESON, Paul – FONER, Philip Sheldon: *Paul Robeson Speaks: Writings, Speeches, and Interviews: A Centennial Celebration*. New York, Citadel Press 1978, s. 131.

[47] *Tamtéž.*

[48] *The New York Public Library Archives and Manuscripts, Schomburg Center for Research in Black Culture*, Paul Robeson Papers, Reel 1/8, ROBESON, Paul: What I Saw in Eastern Europe: For Freedom and Peace. Adress by Paul Robeson at Welcome Home Rally, New York, June 19, 1949, s. 12.

[49] BALDWIN, K. A.: *Beyond the Color Line and the Iron Curtain*, s. 216 (viz pozn. 22).

[50] Podle samotného Robesona i pozdějšího výzkumu bylo toto prohlášení do angličtiny přeloženo nesprávně – zpravodajský servis agentury Associated Press je navíc do USA poslal dříve, než Robeson na kongresu vůbec vystoupil. Kauzu shrnuje například

záminkou k tomu, aby byl Robesonovi zabaven pas. Když napsal jeho právník státnímu tajemníkovi (ministru zahraničí) Deanu Achesonovi, odpověď od vedoucí oddělení pasů zněla: „V této době by cesty Paula Robesona do zahraničí byly v rozporu se zájmem oddělení."[51] Klíčovým kontextem byla probíhající dekolonizace. Vzestup Spojených států jako světové mocnosti se děl souběžně a ve vztahu právě s těmito procesy a v souboji o přízeň nově dekolonizovaných států byla černošská celebrita, která otevřeně mluvila o americkém rasismu (a navíc jej spojovala právě s kolonialismem), problematická. Rasa byla navíc, jak píše americký historik Thomas Borstelmann, „největší slabinou Ameriky během studené války".[52] Byla to slabost, které se sovětská strana nebála využít. Jak ukazují výzkumy Mary Dudziakové a jiných, tyto tlaky silně ovlivnily postupné změny na poli občanských práv ve Spojených státech.

V zájmu americké vlády bylo, aby postupující desegregaci propagovala jako příběh s happy endem: a také příběh, který nijak nesouvisí s americkou zahraniční politikou, ale je striktně domácí záležitostí. Afroameričtí veřejní činitelé a intelektuálové jako William E. B. Du Bois, William L. Patterson (právník s vysokou pozicí v Komunistické straně USA) a Paul Robeson tento narativ opakovaně narušovali: v roce 1951 například sepsáním obsáhlé petice *We Charge Genocide* (do češtiny přeložené o rok později pod názvem *Obviňujeme americkou vládu ze zločinu genocidia*), jež obsahovala doklady o stovkách vražd a mučení spáchaných na amerických černoších a tolerovaných vládou.[53] Petice byla doručena na Valné shromáždění OSN, kde nakonec zůstala bez větší odezvy. Prominentní Afroameričané ale Robesona obvinili z „praní špinavého prádla" na mezinárodní scéně. V době antikomunistických procesů se veřejné zřeknutí Robesona rovnalo, jak píše kanadský historik Richard Iton, „demonstraci

následující článek: KING, Gilbert: What Paul Robeson Said. In: *Smithsonian Magazine* [online], 13.09.2011. [Cit. 2021-03-25.] Dostupné z: https://www.smithsonianmag.com/history/what-paul-robeson-said-77742433/.

[51] Citováno podle: GOODMAN, Jordan: *Paul Robeson: A Watched Man*. London, Verso 2013, s. 195.

[52] BORSTELMANN, Thomas: *The Cold War and the Color Line: American Race Relations in the Global Arena*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2001, s. 133.

[53] Petice se mimo jiné pokoušela analyzovat příčiny strukturálního rasismu v USA i jinde a také obsahovala seznam zavražděných Afroameričanů. Jak se v ní píše, „kdysi klasickou metodou lynčování byl provaz. Nyní jsou to kulky policisty." (*Obviňujeme americkou vládu ze zločinu genocidia: Žádost o ochranu před zločinem Spojených států amerických proti černošskému lidu, předložená Spojeným národům Kongresem pro občanská práva v roce 1952*. Praha, Mír 1952, s. 31. Přeložila Emilie Vinařová. Původní znění dokumentu: CIVIL RIGHTS CONGRESS – PATTERSON, William (eds.): *We Charge Genocide: The Crime of Government Against the Negro People.* New York, International Publishers 1951.) V roce 2020 byl text petice nově připomínán v souvislosti s hnutím Black Lives Matter.

Paul Robeson se synem Paulem Robesonem mladším (1927–2014)
a jeho manželkou Marilyn Greenbergovou na sovětském velvyslanectví ve Washingtonu.
Snímek byl pořízen roku 1951
(foto © AP, repro *Washington Post*)

vlastenectví“.[54] To se týkalo zejména afroamerických osobností a institucí, které měly samy často problém s nařčením ze spolupráce s komunisty.

Tomuto nařčení čelila na konci čtyřicátých a v průběhu padesátých let řada afroamerických osobností, často jen na základě svého zájmu o afroamerická občanská práva či sociální otázky.[55] U Robesona byla situace jiná. Názory na to, zda byl, či nebyl členem Komunistické strany USA, se sice liší,[56] Robesonova rétorika, jeho návštěvy Sovětského svazu, přátelství s výraznými americkými komunisty, jako byl afroamerický právník Ben Davis, či členství v organizacích, které byly označeny za takzvané krycí skupiny (*front groups*), to všechno se těžko dalo přehlédnout. V Robesonově složce vedené FBI se objevuje podezření, že užíval krycí jméno John Thomas.[57] Toto podezření bylo vysloveno i v rámci slyšení 2. června 1956, kdy byl Robeson předvolán před Výbor pro neamerickou činnost Sněmovny reprezentantů (*House Un-American Activity Committee* – HUAC). S odvoláním na pátý dodatek americké ústavy odmítl vypovídat a na otázku ohledně svého krycího jména odpověděl s dramatičností sobě vlastní: „Jmenuji se Paul Robeson a vše, co říkám a za čím si stojím, říkám veřejně po celém světě, a to je důvod, proč jsem dnes tady.“[58] Podle některých hodnocení sice Robeson svou výmluvností dokázal odrazit obvinění a celou situaci převrátit – výslech končí tím, že komisi vmete do tváře „to vy jste nevlastenečtí, to vy jste neameričtí a měli byste se za sebe stydět“[59] – v roce 1956 už byl Robeson ale zdiskreditován.

---

[54] ITON, Richard: *In Search of the Black Fantastic: Politics and Popular Culture in the Post-Civil Rights Era*. Oxford, Oxford University Press 2008, s. 37.

[55] Některé afroamerické veřejné osobnosti kvůli nařčení z komunismu sledovala FBI už od 20. let (více viz např. O'REILLY, Kenneth: *Black Americans: The FBI Files*. New York, Carroll & Graf 1994).

[56] Robesonův syn Paul Robeson mladší byl řadu let členem KS USA (vystoupil z ní na začátku 60. let), otcovo členství ale celý život popíral (srv. např. LUBASCH, Arnold H.: Paul Robeson Jr.: Finding His Own Voice and Learning to Use It. In: *The New York Times* (21. 10. 1993), s. 18). Gus Hall, dlouholetý předseda amerických komunistů, naopak tvrdí, že Robeson byl ve straně organizován (HALL, Gus: Paul Robeson: Artist, Freedom Fighter, Working Class Hero, American Communist. In: *People's Weekly World* (6. 6. 1998), s. 8).

[57] Viz např. *FBI Records: The Vault* [online], Paul Robeson, Sr., sekce 10, zpráva o Eslandě Robesonové, New Haven, 11. 1. 1945, s. 6. [Cit. 2021-03-25.] Dostupné z: https://vault.fbi.gov/Paul Robeson, Sr./Paul Robeson, Sr. Part 10 of 31.

[58] BENTLEY, Eric (ed.): *Thirty Years of Treason: Excerpts from Hearings Before the House Committee on Un-American Activities, 1938–1968*. New York, Viking Press 1971, s. 770, Investigation of the Unauthorized Use of U.S. Passports, 84th Congress, Part 3, June 12, 1956.

[59] *Tamtéž*. Na performativní složku Robesonových slyšení před Výborem pro neamerickou činnost poukazuje např. Tony Perucci v knize *Paul Robeson and the Cold War Performance Complex: Race, Madness, Activism* (Ann Arbor, University of Michigan Press 2012). Dále viz THOMPSON, Mark Andrew: Now You're Making It up, Brother: Paul Robeson, HUAC, and the

Na domácí scéně mohl koncertovat jen velmi málo (koncertní haly i kostely, kde předtím vystupoval, jej počátkem padesátých let začaly odmítat), na mezinárodní turné nesměl. Kvůli finanční insolvenci v roce 1955 zanikl také s Robesonem spojený časopis *Freedom*, který často upozorňoval na antikoloniální hnutí ve světě a jeho souvislost se situací Afroameričanů, jak to vystihovalo i jeho motto: „Kde je zotročený jeden, všichni jsou v řetězech."

Postihy pro Robesona, ale i pro jiné radikální kritiky americké rasové nerovnosti, způsobily, že se internacionální vize a antikoloniální solidarita z amerického hnutí za občanská práva vytratily. Jak píše Thomas Borstelmann: „Důvěryhodná, konzistentní černošská levice klesla pod hladinu amerického politického života a chladné vody studené války se nad ní zavřely."[60] Nepotopila se ovšem bez boje, a pokusy spojit se s mezinárodní komunitou k němu patřily. „Americká [komunistická] strana je přesvědčena a žádá vás, aby ve vašem tisku a všeobecné propagandě bylo věnováno mnohem více pozornosti boji černošského lidu," zaznělo ústy Williama L. Pattersona v Praze v říjnu 1950.[61] Byl to jeden z mnoha požadavků, které Patterson na svých schůzkách s československými funkcionáři vznesl. Mluvil přitom jak za Komunistickou stranu USA, tak jako čelný představitel amerického Kongresu pro občanská práva (*Civil Rights Congress*). Snažil se nejen navázat užší spolupráci mezi americkými komunisty a Komunistickou stranou Československa, ale zejména přispět k posílení jejích vztahů k americké černošské komunitě. Tyto vazby měly být oboustranné: afroamerický tisk tak měl na základě informací z Československa například přinášet „zprávy o ohromném růstu a rozvoji československé lidovědemokratické republiky".[62] Patterson ovšem poprosil Československo i o finanční pomoc pro americké přátele, která by (jak je uvedeno ve zprávě) „mohla jít přes soudruha Paula Robesona".[63]

Vyslanec amerických komunistů při své návštěvě Prahy mluvil i o nových zákonech ve své vlasti – jednalo se o Smithův zákon a McCarranův zákon – které měly podobné kontakty brzy zkomplikovat. Správně také předpověděl, že i jemu bude znemožněno, aby ze země vycestoval. Proto se chtěl ještě postarat o to, aby se vzájemné vztahy nepřerušily: k tomu měla sloužit jak již zmíněná výměna mezi československým a afroamerickým tiskem, tak zvaní význačných afroamerických

Challenge of Institutional Narrative Authority. In: *Quarterly Journal of Speech*, č. 105 (2019), s. 156–181.

[60] BORSTELMANN, T.: *The Cold War and the Color Line*, s. 67.

[61] *Národní archiv*, Praha (dále *NA*), fond (f.) ÚV KSČ – Mezinárodní oddělení 1945–1962 (1261/2/4 – dřívější označení 100/3), svazek (sv.) 5, archivní jednotka (arch. j.) 19, Memorandum W. L. Pattersona Komunistické straně Československa.

[62] *Tamtéž*, Materiál od s. W. L. Pattersona.

[63] *Tamtéž*, Záznam o rozmluvě se soudruhem Pattersonem, 13. 10. 1950.

osobností do Československa. Pozvání jim měla československá vláda zasílat i v případě, že by je nemohly kvůli úředním restrikcím přijmout – splnilo by to alespoň propagandistický účel. O finanční pomoc žádal Patterson opakovaně: se zástupci Československa se kvůli tomu sešel ve Washingtonu ještě na počátku šedesátých let. Jeho žádosti ale podle všeho nebylo vyhověno. Československo se tak oporou internacionální větve bojovníků za občanská práva ve Spojených státech nestalo a Paul Robeson zůstal jednou z mála spojnic k tomuto hnutí.

V Americe mezitím slavila úspěchy nová argumentace, že „antikomunismus a hnutí za občanská práva jsou spojenci", a Kulturní propagační program Ministerstva zahraničí (*State Department Cultural Presentation Program*), který stál za takzvanými *jazz tours*, byl jedním z produktů tohoto spojení.[64] Jazzoví hudebníci měli nyní za úkol vyvažovat podobné sovětské projekty, představit světu další Afroameričany (snad i jako protiváhu k Robesonově popularitě) a reprezentovat údajně pozitivní vývoj rasových poměrů ve Spojených státech.

To ale neznamená, že tak vždycky činili a naplňovali tento oficiální záměr. Jak píše Ingrid Monsonová, samotní hudebníci „neviděli svou účast v programu jako součást západního kulturního imperialismu, ale jako jeho alternativu".[65] Zapojení hudebníci měli díky svému reprezentativnímu statutu větší možnost mluvit otevřeně. Ve své knize věnované *jazz tours* zmiňuje Penny Von Eschenová například Louise Armstronga, který v důsledku událostí v září 1957 v Little Rocku (kdy arkansaský guvernér Orval Faubus pomocí Arkansaské národní gardy zabránil afroamerickým studentům ve vstupu do školy) odvolal své turné po Sovětském svazu: vyčítal vládě, že nejedná na obranu desegregace. Důležitým faktorem tu byla Armstrongova pozice, ještě posílená úspěchem jeho turné po Ghaně v roce 1956: „Po své návštěvě země vpředvečer její nezávislosti a v návaznosti na činy aktivistů za občanská práva mohl Armstrong promluvit otevřeně takovým způsobem, jaký by byl o dekádu dříve nemyslitelný."[66]

Československé kontakty

Paul Robeson ale stále nemohl vycestovat ze Spojených států. Kampaň za získání pasu pro Robesona, kterou iniciovala jeho manželka Eslanda, brzy rezonovala

[64] MONSON, I. T.: *Freedom Sounds,* s. 110 (viz pozn. 28).

[65] *Tamtéž*, s. 118. Jak ale Monsonová také připomíná, samotná komise, která o nich rozhodovala, byla segregovaná až do roku 1967 (*tamtéž*, s. 119).

[66] VON ESCHEN, P. M.: *Satchmo Blows Up the World*, s. 63 (viz pozn. 7). Více o komplikované roli událostí v Little Rocku v americké domácí i zahraniční politice viz DUDZIAK, Mary L.: The Little Rock Crisis and Foreign Affairs: Race, Resistance and the Image of American Democracy. In: *Southern California Law Review,* roč. 70, č. 5 (září 1997), s. 1641–1712.

i mimo americký kontinent, zejména ve Velké Británii. Československo se k ní také přidalo: místopředsedkyně Národního shromáždění Anežka Hodinová-Spurná, která stála v čele Československého výboru obránců míru (Světová rada míru Robesona veřejně podpořila) navrhla na zasedání Ústředního výboru KSČ 16. září 1954 sedmibodový postup.[67] Ústřední výbor její iniciativu podpořil: zavrhl sice navrhované zasílání dopisů významných osobností Paulu Robesonovi, souhlasil ale s pozváním Robesona do Československa. Noviny měly také otisknout jeho dopis Gustě Fučíkové, který je k uvedenému dokumentu přiložen pouze v českém překladu.[68]

Opakovaná pozvání tvoří velkou část písemné komunikace mezi Robesonem a jeho československými partnery z padesátých let, přestože slavný americký zpěvák bude moci znovu přijet až v roce 1959, deset let po poslední návštěvě. Pozvánky dostával korespondenčně nebo prostřednictvím československého velvyslanectví ve Washingtonu. Tam se zástupci Prahy setkávali přímo s Robesonem, ale také s jeho synem Paulem, případně s manželkou Eslandou. S tou konzultovali například vydání rozhovoru s Robesonem v černošském magazínu *Ebony*, kde se Robesonová odvolávala právě i na jeho pozvání na festival Pražské jaro.[69] Právě pozvánky na tuto každoroční akci jsou nejčastější položkou ve vzájemné korespondenci: z pozvání na Pražské jaro se stává strategie, která se netýká jen samotného Robesona. U seznamu hudebníků pro rok 1955 se například dočteme, že „i když se festivalový výbor i Ministerstvo kultury domnívají, že málokterý z umělců pozvání přijme, je vhodné toto pozvání učinit".[70] Robeson byl ovšem jediný, kdo svá pozvání mohl ovlivnit. Československé úřady s ním pravidelně konzultovaly, zda je moudré zvát jej oficiálně, jak pokračuje jeho snaha o navrácení pasu a podobně. Při přípravě dalšího ročníku Pražského jara na podzim 1952

[67] *NA*, f. ÚV KSČ, Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného – II. část (1261/0/44), karton (k.) 180, inventární číslo (inv. č.) 431, Kampaň za vydání pasu Paulu Robesonovi, 16. 9. 1954.

[68] *Tamtéž*. Originál dopisu, uložený čtyři tisíce mil daleko v Newyorské veřejné knihovně, se liší svým vyzněním. Porovnáme-li obě verze, v českém překladu chybí úvodní oslovení „Dear Friends", použití velkého písmena u zájmena „Vy" také navozuje dojem, že dopis je adresován jedné osobě. Český překlad vyznívá osobněji, srdečněji než anglický originál. Jednalo se tu o úmysl vzbudit dojem osobnějších vztahů mezi Gustou Fučíkovou a Robesonem? (Srv. *The New York Public Library Archives and Manuscripts, Schomburg Center for Research in Black Culture*, Paul Robeson Papers, Passport Case, Correspondence, Reel 6/1, dopis Paula Robesona Gustě Fučíkové z 26. 7. 1954.)

[69] *Archiv Ministerstva zahraničních věcí* (Praha), f. Teritoriální odbor – obyčejné (1945–1959), k. 20, dopis československého velvyslanectví ve Washingtonu Ministerstvu zahraničních věcí z 5. 10. 1957.

[70] *Tamtéž*, dopis Ministerstva kultury pro Ministerstvo zahraničí ohledně organizace Pražského jara v roce 1955 z 6. 9. 1954.

bylo po domluvě s Robesonem od jeho oficiálního pozvání upuštěno – jak se ale s nadějí praví v poznámce, pokud by Robesonovi přece jen byla povolena cesta do Moskvy, kde měl přebírat Mezinárodní Stalinovu cenu, „nebude zařazení do programu [Pražského jara] činit žádných obtíží".[71]

Praha se snažila Robesona podporovat i materiálně. Kvůli odříznutí od svého mezinárodního publika a také omezením na domácí scéně se totiž Robesonovy příjmy drasticky snížily, na což v Československu upozorňovalo několik zdrojů.[72] Československou pomoc zprostředkoval hlavně podnik zahraničního obchodu Artia. Robeson přes něj distribuoval své nahrávky určené nejen pro československý, ale i pro mezinárodní trh – v rámci této spolupráce vzniklo osm gramofonových desek. Kromě korespondence obchodního charakteru ale v Robesonově archivu v Schomburgově centru pro výzkum černošské kultury najdeme například telegrafické přání k Robesonovým narozeninám z roku 1951 zaslané z Prahy Mezinárodním svazem studentstva. Osobní dopisy od československých obdivovatelů tvoří spíše výjimku: oficiálně Robesonovi ale napsal například skladatel Václav Dobiáš u příležitosti padesáti let od smrti Antonína Dvořáka. V dopise nazývá Robesona „milovaným interpretem Dvořákových písní".[73]

O Dvořákovi Robeson mluvil opakovaně: ve svých projevech, textech i v knize *Zde je mé místo.* Afroamerický zpěvák měl dokonce hrát v životopisném filmu o Antonínu Dvořákovi podle scénáře spisovatele Edvarda Valenty, i když z projektu nakonec sešlo.[74] Robeson se kvůli tomuto projektu naučil v češtině Žalm 137, který nakonec nahrál ve Studiu domovina v pražských Holešovicích při své návštěvě na konci padesátých let. Nahrávka „Při řekách babylónských" z cyklu *Biblických písní*, která je dostupná na internetu,[75] potvrzuje Robesonovu pověst polyglota: česky se koneckonců podle svého syna i učil.[76] Ani další Robesonovy filmové projekty plánované ve spolupráci s Československem se realizace nikdy nedočkaly: československé filmové podniky měly například produkovat sérii krátkých filmů

[71] *Tamtéž*, dopis československého velvyslanectví ve Washingtonu Ministerstvu informací a osvěty ohledně Pražského jara v roce 1953 z 11. 10. 1952.

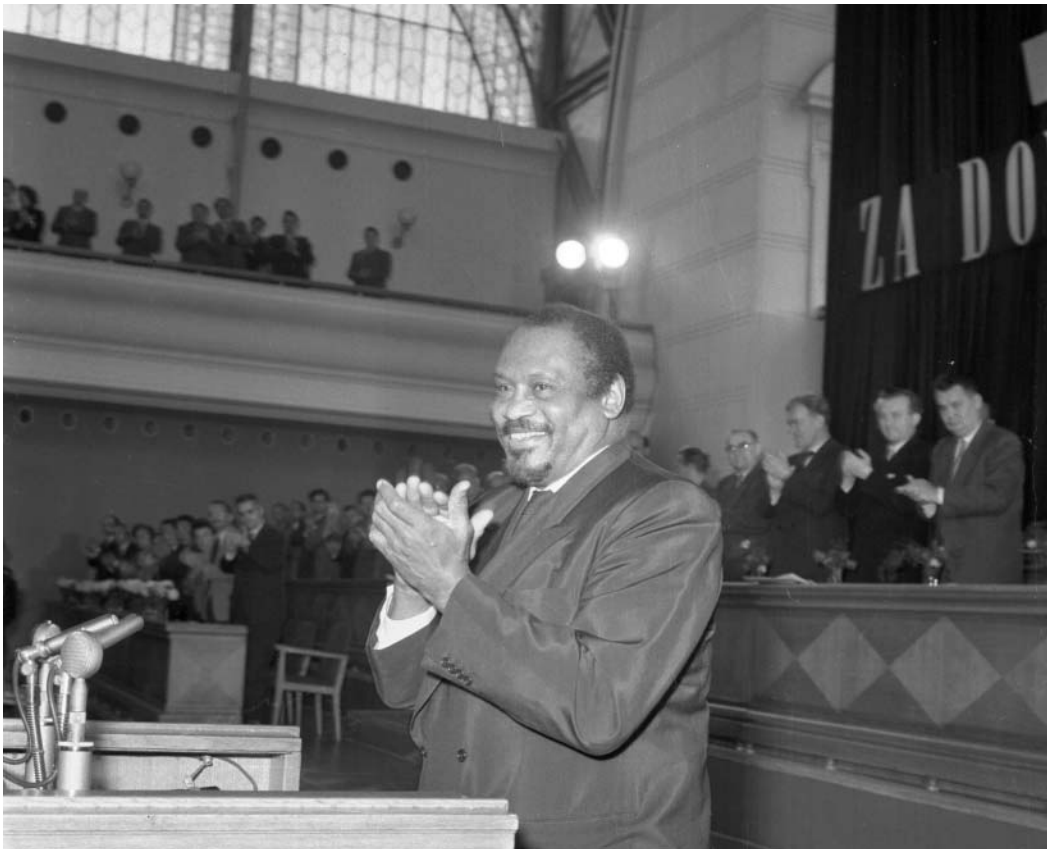
[72] *Tamtéž*, koncept dopisu náměstkyně ministra zahraničí Gertrudy Sekaninové-Čakrtové náměstkovi ministra zahraničního obchodu Kohoutovi, nedatováno.

[73] *The New York Public Library Archives and Manuscripts, Schomburg Center for Research in Black Culture*, Paul Robeson Papers, Correspondence, Reel 1/6, dopis Václava Dobiáše Paulu Robesonovi z 16. 9. 1954.

[74] Viz ŽAHOURKOVÁ, Věra: Třináct ztracených let. In: *Lidová demokracie* (23. 6. 1968), s. 5.

[75] Paul Robeson Classical. In: Supraphonline [online]. [Cit. 2021-03-25.] Dostupné z: https://www.supraphonline.cz/album/3270-paul-robeson-classical?trackId=52629.

[76] ROBESON, Paul, Jr.: *The Undiscovered Paul Robeson: Quest for Freedom, 1939–1976*. Hoboken (New Jersey), Wiley 2010, s. 229.

Paul Robeson při projevu na Sjezdu socialistické kultury v Praze 1. června 1959 (foto Karel Mevald, © ČTK)

s Robesonem v hlavní roli. Nakonec o něm vznikl jen krátký střihový dokument *Paul Robeson*, který Československá televize odvysílala v roce 1983.

Systém kulturní výměny ve východním bloku, částečně řízený ze Sovětského svazu, občas znemožňuje orientaci ve vztazích mezi jejími jednotlivými účastníky. Robeson udržoval intenzivní vztahy se Sovětským svazem (zemi navštívil v letech 1934, 1949, 1958 a 1961), Československo ale nebylo jen náhodnou zastávkou na cestě do Moskvy. Kromě výše zmíněných kontaktů a vztahu k Antonínu Dvořákovi ho k zemi poutal také zájem o husitskou hudbu: Robeson dokonce údajně psal studii o vlivu husitských chorálů na světovou hudební tvorbu. To bylo v Československu značně medializováno a vznik této studie měl být záminkou k další návštěvě. Studie ovšem nikdy vydána nebyla a Robesonova další návštěva se uskutečnila až v roce 1959. Robeson, v té době již těžce nemocný,

přijel na Sjezd socialistické kultury. Ve sborníku dokumentů ze sjezdu je zaznamenán jeho diskusní příspěvek, ve kterém opět mluví o Dvořákovi a zároveň se věnuje současné situaci v Africe.[77] Kromě své řeči se podílel i na kulturním programu, když vedle zpěvu předvedl i závěrečný monolog Jaga z Shakespearova *Othella* (postava Othella byla jednou z jeho slavných rolí).[78]

Ze vzájemné korespondence i dostupných záznamů vychází Robeson jako rovnocenný partner československých představitelů. Jeho status v tom jistě hrál zásadní roli. Zároveň Robesonova role váženého návštěvníka pravděpodobně zabraňovala tomu, aby byl s každodenní realitou státního socialismu konfrontován tak jako například anglofonní levicová komunita, která v Československu žila. Pro její příslušníky byla, jak píše Kathleen Geaney, „tato zkušenost velice frustrující a neshodovala se s jejich původními představami o fungování komunistické společnosti".[79]

Podobné zklamání pociťovali například i afričtí účastníci stipendijních programů v padesátých a šedesátých letech, kteří popisují setkání s projevy rasismu.[80] Zda se s podobným chováním setkal Robeson či si všiml neshod mezi politickými hesly a situací v Československu, o tom se nedochovaly žádné záznamy.

Jazz a spirituály

V románu Josefa Škvoreckého *Lvíče* se vypravěč snaží prosadit knihu „Dějiny jazzu v kostce". Redaktor mu ji ale zkritizuje a svůj negativní posudek zdůvodňuje mimo jiné tím, že „nikde není uveden s. Paul Robeson, ačkoliv jako černoch s jazzem úzce souvisí a měl by se doplnit".[81] Tato fiktivní výtka je logickým vyústěním argumentační politiky, kterou pomáhal utvářet i sám Škvorecký a která využívala právě těchto postupů k prosazení děl, jež by jinak měla jen malou šanci projít systémem kontroly kultury. Přítomnost rasových témat byla jednou ze základních součástí takové pragmatické argumentační výbavy – sám Škvorecký k tomu uvádí hezký příklad už v lednu 1950 ve své korespondenci s Lubomírem Dorůžkou:

[77] ROBESON, Paul: Diskusní příspěvek. In: ZÁRUBA, Jiří a kol. (eds.): *Sjezd socialistické kultury: Sborník dokumentů*. Praha, Orbis 1959, s. 248–249.

[78] Na Shakespeara jako lidového autora Robeson také odkazuje ve svém příspěvku.

[79] GEANEY, Kathleen: Špatná strana hranice? Anglicky mluvící levicová komunita v Československu na počátku studené války. In: *Střed / Centre*, roč. 5, č. 1 (2013), s. 40–62, cit. s. 61.

[80] Na příkladu studentů FAMU viz např. STEJSKALOVÁ, Tereza (ed.): *Filmaři všech zemí, spojte se! Zapomenutý internacionalismus, československý film a třetí svět.* Praha, Tranzit.cz 2017.

[81] ŠKVORECKÝ, Josef: *Lvíče*. Praha, Československý spisovatel 1969, s. 100. Román vyšel jako 5. svazek *Spisů Josefa Škvoreckého* (Praha, Ivo Železný 1996).

„Pan inspektor má pro moji činnost pochopení, neboť mi tuhle přišel do třídy, zrovna když jsem zpíval žákům ten Joe Turner Blues (už mu rozumím celýmu), a potom mlčky vyslech výklad o útisku černých proletářů v USA, který jsem k tomu ihned přičinil, a ještě mě pak pochválil za vysokou ideovou úroveň mých hodin hudební výchovy."[82]

V rámci principů kulturní výměny popsaných výše byl Robeson vybraným představitelem afroamerické hudby: v odkazech na ni se z něj tedy stala povinná reference, způsob úlitby oficiálním strukturám, který zvyšoval šance daného artefaktu na to, aby kontrolním sítem prošel. A platilo to i v případě jazzu, se kterým Robeson jinak neměl mnoho společného. Se společenským a kulturním uvolňováním se ovšem začal více prosazovat i jazz: jak píše hudební publicista Petr Vidomus, velkou zásluhu na tom měl jiný Američan, hráč na kontrabas Herbert Ward (1921–1994). Jak sám poznamenává, je poněkud paradoxní, že v době, kdy americké Ministerstvo zahraničí vsadilo na jazz jako formu zahraniční kulturní politiky, jej v Československu pomáhal prosadit Američan podezíraný ze spolupráce s Komunistickou stranou USA. Zde ovšem princip fungoval přesně opačně – zatímco se Ministerstvo zahraničí financováním projektů, jako byly právě *jazz tours* nebo před nimi inscenace americké lidové opery George Gershwina *Porgy a Bess*, snažilo skrze kulturní produkty prosadit určitou politiku (a směle přitom ignorovalo oficiální linii americké kulturní kritiky, že „kultura a politika by se neměly bratříčkovat"),[83] u manželů Herberta a Jacqueline Wardových pomáhalo propagandistické využití jejich osudu levicových amerických umělců prosadit právě jazz. Osobnost Paula Robesona přitom v prosazení československého jazzu sehrála roli posvěcujících poznámek či odkazů. Ještě výrazněji ale Robeson ovlivnil jinou hudební tradici, která v našem prostředí zapustila kořeny a která svým politickým významem jazz předčila: spirituály.

Zásluhu o českou tradici spirituálů jistě nelze přičítat Robesonovi samotnému: byl sice první, kdo na nich postavil celý repertoár, v Evropě však s nimi koncertovali i jiní afroameričtí pěvci (jeden z nich, Aubrey Pankey, v Československu v roce 1955 dokonce požádal o azyl, nakonec však dal přednost Německé demokratické republice).[84] Spirituály byly koneckonců součástí repertoáru amerických

[82] PŘIBÁŇ, Michal (ed.): *Psaní, jazz a bláto v pásech: Dopisy Josefa Škvoreckého a Lubomíra Dorůžky z doby kultů (1950–1960)*. Praha, Literární akademie 2007, s. 14.

[83] BALDWIN, K. A.: *Beyond the Color Line and the Iron Curtain*, s. 203 (viz pozn. 22).

[84] Aubrey Pankey (1905–1971), který byl vyškolený klasický zpěvák, vystoupil v Praze roku 1947 a také 1955. V Evropě pobýval již ve 30. letech, později žili s manželkou v Paříži, odkud byli pro své levicové aktivity vyhoštěni. Od roku 1955 působil v NDR jako pedagog na Německé hudební vysoké škole (*Deutsche Hochschule für Musik*). Pozornost historiků hudby si získal svým dopisem pro východoněmecký rozhlas v roce 1959, v němž se ohradil proti tomu, že je obsazován jen jako reprezentativní černoch, a ne pro svůj talent. Pankeyho stížnost našla

hudebníků také během *jazz tours*.[85] Byla to ale právě Robesonova symbolická pozice, která přispěla k tomu, že se spirituály mohly stát protestními písněmi proti zcela jinému systému, než Robeson zamýšlel. Příkladem budiž mnohem pozdější procesy s českým undergroundem, když písničkář Svatopluk Karásek argumentoval právě svým využitím afroamerických spirituálů. Při hlavním líčení v procesu se členy skupiny Plastic People of the Universe v září 1976 „na dotaz obhajoby, zda se cítil inspirován také spirituály, jaké zpíval Paul Robeson, odpověděl kladně".[86] Oficiálně podporovaný Robeson se tak stal nejen zdrojem inspirace Karáskových nonkonformních písní, ale především jejich příhodnou uměleckou záštitou.

Asi nejznámějším českým hudebním uskupením, které spirituály zařadilo do svého repertoáru, byl Spirituál Kvintet. Právě v písních této skupiny je dobře vidět vrstvení významů, které vzniká při překladu textů o nesvobodě amerických otroků, často založených na starozákonních příbězích, v nichž figurovalo kupříkladu otroctví v Egyptě. V českých verzích spirituálů, ať už z dílny Spirituál Kvintetu, nebo například v rámci jejich využití pro takzvané rytmické bohoslužby, které se rozšířily na konci šedesátých let, docházelo k paradoxním situacím a významovým posunům. Spirituál Kvintet, který s těmito skladbami oficiálně vystupoval, a musel proto dávat pozor na jejich ideový obsah, zpíval například píseň „Little More Faith in Jesus". Ta byla přeložena s názvem „Až se k nám právo vrátí". Nový text se ovšem cenzurnímu dohledu zdál až příliš politický, jak vzpomíná v rozhovoru Jiří Tichota: „Zpravidla stačilo říct, že se jedná o překlad černošského spirituálu. V tomhle případě se jim však něco nezdálo a vyžádali si originál." Obrátil se proto na kolegyni z katedry anglistiky, která vytvořila falešný originál, a překlad byl poté oficiálně schválen.[87]

V překladu se ovšem ztrácel jiný, zásadní aspekt původních spirituálů, a to jejich tematizace konkrétní situace amerických otroků i s jejími rasovými aspekty. Osud Afroameričanů sice často zůstával, aspoň navenek, tématem písní, v Československu sedmdesátých a osmdesátých let byl ale využíván zejména jako alegorie života v nesvobodném státě. Takové posuny (včetně zplošťování

slyšení u spisovatele a kulturněpolitického funkcionáře Alfreda Kurelly, který ve své odpovědi Pankyemu kritizoval kult spirituálů a vydal interní pokyny podobné případy prošetřit. (Viz RAUHUT, Michael: *Ein Klang – zwei Welten: Blues im geteilten Deutschland, 1945 bis 1990.* Bielefeld, Transcript 2016. s. 180.)

[85] Viz MONSON, I. T.: *Freedom Sounds*, s. 215.

[86] MACHOVEC, Martin ad. (eds.): *„Hnědá kniha" o procesech s českým undergroundem*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2012, s. 167–180 (Průběh hlavního líčení ve dnech 21.–23. 9. 1976), cit. s. 169.

[87] DĚDEK, Honza: Ježíše vystřídalo právo na právo. In: *Lidovky.cz* [online], 23.01.2012. [Cit. 2021-03-25.] Dostupné z: https://www.lidovky.cz/kultura/nej-hity-jezise-vystridalo-pravo-na-pravo.A120118_144544_ln_kultura_wok.

náboženských významů původních písní, byť se jednalo o jiný kulturní mechanismus) jsou součástí každé kulturní výměny: v kontextu současných debat o apropriaci kulturních artefaktů je ovšem tento proces záhodno reflektovat. V Československu v tomto období navíc zájem o Afroameričany téměř mizí z veřejného diskurzu. Odkazy k antirasismu sice zůstávají součástí zejména publikační politiky, další vývoj boje za občanská práva ve Spojených státech už je ale reflektován jen okrajově. Až na výjimky, jako byl rozhovor s Martinem Lutherem Kingem v Československém rozhlase či návštěvy afroamerické komunistické aktivistky Angely Davisové, se zdá, že československý zájem o hnutí za občanská práva za oceánem – a také jeho podpora – se omezovaly na Paula Robesona.

Zatímco během svého studia na Rutgersově univerzitě čelil Paul Robeson mnohým výzvám (byl zde teprve třetím afroamerickým studentem), sto let po promoci mu univerzita ve svém kampusu v New Brunswicku dedikovala nové náměstí a instalovala panely připomínající Robesonův život a dílo (foto rutgers.edu)

Závěrem

Dva roky po poslední návštěvě Československa se Robeson v Moskvě pokusil o sebevraždu. K tomuto incidentu se váže několik hypotéz: od verze Robesonova syna, který tvrdí, že šlo o akci americké Ústřední zpravodajské služby (CIA), přes spekulace o Robesonově duševní chorobě nebo jiných zdravotních potížích až po domněnku, že byl vydírán sovětskou stranou. Paul Robeson se po této události stáhl z veřejného života a zemřel ve svém domě ve Philadelphii 23. ledna 1976. Ze svých prosovětských názorů nikdy neustoupil, dokonce ani po roce 1956, kdy tak učinili mnozí američtí a další západní levicoví intelektuálové a umělci, jako již zmíněný spisovatel Howard Fast. Naopak, československá média otiskla jeho souhlasné prohlášení s potlačením revoluce v Maďarsku, kde tvrdil, že „maďarský puč byl dílem týchž živlů, které pohřbívaly republiku ve Španělsku v roce 1936“.[88]

Za svého života i po smrti se Robeson dočkal nejen četných ocenění, ale i poct ve formě básní. Kromě jiných favoritů radikální levice, jako byl turecký básník Nazim Hikmet či jeho chilský kolega Pablo Neruda, mu ovšem verše věnovaly i legendy *Black Arts Movement* z konce šedesátých a sedmdesátých let, jako Nikki Giovanniová, či současní básníci Terrance Hayes a Elizabeth Alexanderová. Po dlouhé době, kdy Robesonovo jméno zmizelo z veřejného prostoru, se od začátku devadesátých let Robeson ve Spojených státech připomíná stále častěji. Mnohé texty včetně nových Robesonových biografií se ale zaměřují na jeho ranou kariéru herce a sportovce, zatímco jeho politické přesvědčení rozpačitě obcházejí – a s ním i mezinárodní působení tohoto afroamerického zpěváka.[89] Glorifikovaný, depolitizovaný portrét Paula Robesona je však podobně zjednodušující jako československý pohled Josefa Škvoreckého. Vést debatu o Robesonovi z různých stran a jazykových prostředí tak znamená narušit oba tyto narativy. Kromě vhledu do radikálně levicových kulturních sítí a jejich dynamiky Robeson reprezentuje nejen ztracenou internacionalistickou vizi občanských práv, ale také roli, jakkoli malou, kterou v ní Československo i skrze Robesona sehrálo.

Abstract

Paul Robeson (1898–1976), an African American singer, athlete, actor, and Leftist political activist, visited Czechoslovakia in 1929, 1945, 1949, and 1959. He was in contact with official Czechoslovak structures, was writing about Czech music, and

[88] Paul Robeson k situaci v Maďarsku. In: *Mladá fronta* (15. 11. 1956), s. 2.

[89] To se ale změnilo v roce 2020: Robesonovy vize i jeho odkaz jsou zmiňovány v souvislosti s hnutím *Black Lives Matter*.

learning Czech. This article focuses especially on his 1949 and 1959 visits and Robeson's economic and artistic relations to Czechoslovakia. It also explores the broader context of relations between Czechoslovakia and the Afro-American community against the backdrop of the early Cold War, decolonization processes, and the onset of the Civil Rights movement in the United States. In doing so, it also looks at mechanism of cultural exchange within the Radical Leftist internationalist networks, including the dominant role Robeson played as the "introducer" of African American music and culture in Czechoslovakia during the 1950s, and also at views of Czechoslovak cultural intermediaries, such as writer Josef Škvorecký (1924–2012) or musicologist, journalist and music critic Lubomír Dorůžka (1924–2013), on jazz and African American spirituals, which contrasted with those of Robeson. In the Czech context, Robeson is mainly remembered through Škvorecký's critical comments, labelling Robeson "Stalin's Black Apostle". US accounts of Robeson, on the other hand, have often, and until recently, presented a depoliticized version of Robeson, understating the importance of his international activities. A view of Robeson's career based on Czech and US archival sources, as well as new studies on Robeson and the internationalist networks within which he was operating, cast doubts on both of these narratives and offer a chance to reconsider and re-evaluate this historical figure and the transnational dynamics that brought him to Czechoslovakia.

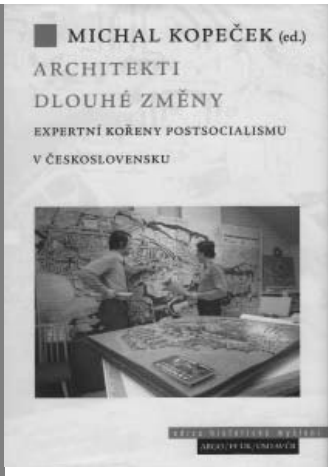
Keywords / Klíčová slova

Paul Robeson; Czechoslovakia; United States; African American music; jazz; spirituals; Cold War; cultural exchange; Leftist internationalist networks; Civil Rights movements
Paul Robeson; Československo; Spojené státy; afroamerická hudba; jazz; spirituály; studená válka; kulturní výměna; levicové mezinárodní sítě; hnutí za občanská práva

Diskuse

Třikrát o dvou knihách

kontrasty – kontexty – konfrontace

KOPEČEK, Michal (ed.):

Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu.

Praha, Argo – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019, 374 strany, ISBN 978-80-257-2808-6, 978-80-7308-914-6 a 978-80-7285-224-6.

SOMMER, Vítězslav a kol.:

Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989.

Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019, 293 strany + ilustrace, ISBN 978-80-7422-674-8 a 978-80-7285-225-3.

Socialistické Československo jako technokratický projekt

Michael Polák

Ústav hospodářských a sociálních dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

V předminulém roce vyšly téměř současně dvě kolektivní monografie zkoumající jeden z klíčových trendů soudobých československých dějin. Ten se v hledáčku historiků a historiček sice objevoval již řadu let, na své systematičtější zpracování však teprve čekal. Publikace *Řídit stát jako firmu* a *Architekti dlouhé změny* jsou dílem dvou autorských týmů pod vedením Vítězslava Sommera a Michala Kopečka a věnují se expertům, expertní formě vládnutí, technokratismu či společenské roli odborníků v Československu z perspektivy dlouhodobé změny.[1] Přestože druhý titul cílevědomě přesahuje do období restaurace kapitalismu po roce 1989, těžiště obou publikací spočívá v době socialistické diktatury. Ač by si obě knihy i jejich jednotlivé kapitoly zasloužily detailní kritické posouzení, v následujících odstavcích se zaměřím především na to, co je vzájemně spojuje, čím přispívají (nejen) historické obci, jaké otázky otevírají i kde jsou jejich limity.

Obě kolektivní monografie upírají pozornost na „expertní" a vědecký rozměr systému státního socialismu, respektive i rané fáze návratu ke kapitalismu. Projekt Vítězslava Sommera a jeho kolegů se soustředí na kořeny víry ve vědecký pokrok, expertní řízení hospodářství, státu a společnosti a svůj výzkum situuje

[1] KOPEČEK, Michal (ed.): *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu*. Praha, Argo – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019, 374 strany, ISBN 978-80-257-2808-6, 978-80-7308-914-6 a 978-80-7285-224-6; SOMMER, Vítězslav a kol.: *Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019, 293 strany + ilustrace, ISBN 978-80-7422-674-8 a 978-80-7285-225-3. Editor *Architektů dlouhé změny* Michal Kopeček přispěl do publikace třemi studiemi či kapitolami, o další se rovným dílem podělili Tomáš Vilímek, Václav Rameš, Adéla Gjuričová, Matěj Spurný a Petr Roubal. Publikace *Řídit socialismus jako firmu* je více prezentována jako společné kolektivní dílo, s Vítězslavem Sommerem na ní spolupracovali Matěj Spurný a Jaromír Mrňka.

do období poststalinismu a takzvané normalizace, kdy se expertní přístupy díky politickým změnám postupně mohly začít ve větší míře uplatňovat. Autorský tým analyzuje obrat po roce 1956, díky němuž byl důraz na heroický okamžitý výkon mobilizovaných mas nahrazen orientací na vědecké pojetí výstavby socialismu. Zkoumá, jak technokratické vize plánování, prognózování budoucnosti či víra v pokrok tvořily v šedesátých letech součást utopické vize, která slibovala osvobození člověka od zbytečné a namáhavé práce, materiální blahobyt a větší politickou participaci širokých vrstev obyvatel. A jak se pak také mohly reformněkomunistické vize budoucnosti v období normalizace stát podkladem pro technickou autoritářskou správu státu. V druhé části knihy docházejí autoři k závěru, že se původně legitimizační pilíř normalizačního režimu mohl stát základem pro expertní kritiku nefunkčních mechanismů státního socialismu, která přispěla k jeho pádu.

Zatímco Vítězslav Sommer se svými spolupracovníky komplexněji zachycuje vývoj trendů souvisejících s expertním vládnutím a vědecko-technickou revolucí, autorský tým kolem Michala Kopečka provedl několik sond do konkrétních expertních disciplín (právo, management, psychoterapie, sociologie, ekologie, urbanismus) v době normalizace a raných devadesátých letech. Jejich základní otázka zní, proč se „neoliberální vládnutí" stalo tak jednoduše realitou postsocialistického Československa, jehož elity měly původ v prostředí demokratické antikomunistické opozice, která zdůrazňovala autonomii občanské společnosti a společenskou sebeorganizaci. Celou publikaci prostupuje teze, že řada klíčových aspektů postsocialistického vládnutí měla kořeny v politickém a ekonomickém myšlení, mentálních vzorcích i kulturních a společenských praktikách osmdesátých let.

V první řadě je třeba ocenit časový záběr obou publikací, který přispívá k pochopení relativní stability čtyřicetiletého období československých dějin, v němž vládla komunistická strana. Dříve široce sdílená představa, že státní socialismus v Československu „držel pohromadě" hlavně díky jeho represivním mechanismům, již řadu let neurčuje hlavní směr současného historického výzkumu. Oba autorské týmy od represivní povahy bývalého režimu obracejí pozornost na další jeho klíčový rozměr, který byl pro jeho stabilitu snad ještě důležitější. Zároveň však upozorňují na jeho ambivalentní působení: technokratická podstata a zdůrazňování technické vyspělosti socialismu mohly mít v určitých fázích stabilizující efekt (třeba když v reakci na „chaos" stalinismu se začala zdůrazňovat racionální a vědecky založená správa nebo když se díky takto uplatňované politice podařilo alespoň částečně vyřešit řadu krizových momentů v rané fázi normalizace) i destabilizační účinek (třeba když se nenaplňovaly optimistické politické deklarace v šedesátých letech nebo když takto pojatá argumentace posloužila pro expertní kritiku dysfunkcí v období takzvané přestavby).

Zajímavé jsou i úvahy v monografii *Řídit socialismus jako firmu* o podstatě a významu technokracie. Autorská trojice upozorňuje, a na konkrétním výzkumu i dokládá, že technokracie či „expertní činnost není demokratická, či nedemokratická, není automaticky ani zdrojem útlaku, ani pramenem svobody, vždy záleží na konkrétní politice expertizy, jež přenáší vědecké poznatky do každodenního vládnutí" (s. 16). Autorský kolektiv *Architektů dlouhé změny* na druhou stranu poukazuje na specifické postavení expertů v období státního socialismu, když většinou nebyli přímo příslušníky vládnoucí stranické nomenklatury, respektive rozhodujících mocenských orgánů, ale zároveň se na vládě podíleli, ať už jako ústavní právníci, průmysloví manažeři, či organizátoři průzkumů veřejného mínění, kteří sloužili straně k řízení a ovládání společnosti. Odborníkům se přitom často dostávalo jisté míry nezávislosti, díky které se kupříkladu mohli napojit na disidentské kruhy či vytvářet specifická společenství, jež jim umožňovala studovat zahraniční literaturu, sledovat aktuální mezinárodní vědecké trendy či budovat základy oficiálně odmítaných subdisciplín, jako byla psychoterapie.

Dalším výrazným pozitivem obou monografií je důraz na takzvanou dlouhou změnu či historickou kontinuitu. Autorské týmy totiž umožňují sledovat trendy, které překračovaly významné politické zlomy. Vítězslav Sommer se svými kolegy tak hledá kořeny expertních přístupů již v meziválečném období. Klíčovým poznatkem je tu však skutečnost, že normalizace do značné míry neodmítla řadu aspektů reformního myšlení šedesátých let, naopak velkou část z nich převzala, avšak s odlišným politickým znaménkem či bez původního emancipačního náboje. Stejně tak pro pět autorů a jednu autorku *Architektů dlouhé změny* není rok 1989 historickým bodem nula. Upozorňují, že mnoho z postkomunistického expertního myšlení mělo své kořeny již v předchozím období a rozvíjelo se během přestavby a rané fáze restaurace kapitalismu, mimo jiné i díky personální kontinuitě.

Vyzvednout si zaslouží i transnacionální rozměr výzkumu obou týmů a ukotvení československých dějin do mezinárodního vývoje. V monografii *Řídit socialismus jako firmu* se pracuje s pojmem organizované modernity, která byla v celé Evropě reakcí na rozpad liberálního politického a hospodářského řádu ve třicátých letech. Měla nahradit „starý individualistický řád" kolektivističtějším uspořádáním: společností a státem, které by byly lépe vědecky poznatelné a založené na třídně, etnicky nebo kulturně definovaných kolektivech, kde by se konflikty daly nejen řešit, ale bylo by možné jim také předcházet. Socialismus ve východní Evropě tak autoři neberou jako čtyřicetiletou historickou anomálii, ale jako specifickou podobu organizované modernity (vedle například amerického „Nového údělu", poválečných evropských demokracií, fašismu). Organizovaná modernita zažila svůj vrchol v šedesátých letech a v dalších dvou desetiletích prošla v odlišné dynamice jednotlivých regionů proměnou ústící do deregulace a privatizovaného fungování společnosti neboli v neoliberalismus. Kořeny neoliberálního (nebo spíš

postsocialistického) vládnutí v devadesátých letech ohledává tým *Architektů dlouhé změny*, který v podobné logice nevidí v neoliberalismu ideologii a na ní založený systém, jež byly Východu násilně vnuceny Západem, ale fenomén, jenž vyrůstal již z podhoubí předchozího období.

Oba výzkumy nabourávají i představu o nepropustnosti hranic státního socialismu. Zřetelně ukazují, že po celé sledované období docházelo k významnému kulturnímu transferu, a to nejen směrem ze Západu na Východ, ale i opačně. Ukázkovým případem je vliv expertního týmu Radovana Richty, jehož pojetí vědecko-technické revoluce, ztělesněné v publikaci *Civilizace na rozcestí*, bylo významně recipováno i na Západě. Tato výměna ale pokračovala i za normalizace (nebo slovy Michala Kopečka „brežněvismu") a týkala se řady mezinárodně uznávaných odborníků, například právníka Viktora Knappa.

Slabinou publikace *Architekti dlouhé změny* je pro mě absence společného závěru. Michal Kopeček se v úvodu vyrovnává s hypotézou o „neoliberálním zajetí" postsocialistických států. Zjednodušené modely o importu „neoliberálního vládnutí" autorský tým nahrazuje jemnější historickou analýzou, ze které vyplývá již zmíněná teze, že kořeny postsocialistického vládnutí lze sledovat již v předchozím období. Přestože oceňuji snahu o nešablonovitý výklad, uvítal bych společný, jasněji konturovaný příběh vztahu expertů a „(neo)liberálního konsenzu" devadesátých let. Rozumím sice hypotéze, že neexistuje jediný neoliberalismus, přes všechny kontinuity i diskontinuity však je zřejmé, že Československo se v té době hospodářsky i způsobem vládnutí podobalo více Západu než státnímu socialismu osmdesátých let. Nabízí se tak řada otázek, z nichž zmíním aspoň jednu, která mě při čtení *Architektů* často napadala: Je spíš pravdou, že se experti podíleli na utváření a etablování neoliberalismu, nebo že díky předchozímu vývoji byli schopni se na něj jednodušeji adaptovat? Pravděpodobně můžeme říci, že platí obojí, a částečně to vyplývá i z jednotlivých sond; přesto by bylo namístě pokusit se nakonec o zobecnění získaných poznatků a jejich souhrnnou interpretaci.

Obě publikace tematizují důležitý trend státněsocialistického i postsocialistického Československa. Završují provedené výzkumy, zároveň ale otevírají cestu k řadě budoucích studií. Mimo jejich výseč například zůstává, jakým způsobem recipovaly víru ve vědu, pokrok a odbornost neexpertní vrstvy společnosti. Nabízí se otázka, jak na reformní snahy o expertní řízení podniků reagovaly například dělnické vrstvy, pro které to mohlo znamenat ohrožení kýžené samosprávy na pracovištích. Nebo jaký vliv měly expertní vize na vysokoškolské studenty jakožto sociální skupinu, ze které se budoucí inteligence či expertní vrstva měla rodit. Možnosti výzkumu vědecko-technické revoluce či technokracie „zdola" tak zdaleka nejsou vyčerpány. Jsem přesvědčen, že oba recenzované tituly budou v příštích letech plnit poznámkové aparáty většiny studií, které se zaměří na období socialistické diktatury i postsocialistické transformace v Československu.

Abstract

The review compares two collective monographs published simultaneously, which examine one of the key trends in Czechoslovakia's history since the mid-1950s: expert thinking, management and ruling, technocracy, and the social role of experts from various segments of the society. The publication Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu [Architects of the Long Change: Expert Roots of Post-Socialism in Czechoslovakia] *(Prague: Argo, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, and Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019) was written by a team of authors under the leadership of the book's editor Michal Kopeček, the book* Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989 [Running Socialism Like a Company: Technocratic Governance in Czechoslovakia, 1956–1989] *(Prague: Nakladatelství Lidové noviny and Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019) is a product of trio of authors led by Vítězslav Sommer. While Sommer's project captures, in a comprehensive manner, the evolution of expert approaches in relation to the management of the economy, society, and state and to the scientific-technological revolution at the time of Post-Stalinism and the so-called normalization in Czechoslovakia, Michal Kopeček and his collaborators made several probes into specific fields of expertise (law, management, psychotherapy, sociology, ecology, urbanism) during the period of normalization and in the early 1990s. The entire publication is permeated by a proposition claiming that a number of essential aspects of the post-socialist rule in the country had their roots in the political and economic thinking, mental patterns, and social and cultural practices of the 1980s, and thus were not just imports of Western neo-liberalism. In the reviewer's opinion, both monographs help understand the relative stability of the state socialism in Czechoslovakia by showing how much efforts aimed at scientific management of the society were contributing to it; at the same time, however, they also identify the subversive potential of these efforts, as expert criticism of the system's dysfunctions at the time of the so-called perestroika (*přestavba*) was undermining the system's legitimacy. The reviewer also appreciates that both publications emphasize long-term historical continuity, have a trans-national dimension, and dispute the alleged impermeability of state socialism.*

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; experts; expert thinking; management; governance; technocracy; State Socialism; Post-Stalinism; Czechoslovak normalization; Post-Socialism; historical continuity
Československo; experti; expertní myšlení; řízení; vládnutí; technokracie; státní socialismus; poststalinismus; normalizace; postsocialismus; historická kontinuita

Mosty technokratických kontinuít v Československu
Od konca stalinizmu do kapitalistickej transformácie

Matej Ivančík

Katedra všeobecných dejín, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Publikácie *Řídit socialismus jako firmu* od Vítězslava Sommera a spoluautorov a *Architekti dlouhé změny* autorského teamu pod vedením Michala Kopečka možno bez väčšieho preháňania označiť za historiografické počiny roku 2019, predovšetkým z hľadiska metodologického.[1] Obe kolektívne monografie majú mnoho spoločného, ale súčasne sa odlišujú v tom, aký dôraz kladú na ukotvenie subjektu v kontinuite dejinných trendov. Práve analýza ich styčných plôch a presahov, ako aj divergencií, bude predmetom môjho príspevku.

Kontinuita ako nóvum

Kontinuita je v prípade oboch publikácií kľúčovým pojmom. Dalo by sa povedať, že pomocou kontinuity sa oba autorské kolektívy snažia svoje diela legitimizovať. Z tohto hľadiska znamenajú útok na tradične vnímanú periodizáciu socialistických a postsocialistických dejín Československa v stredoeurópskom, respektíve východoeurópskom kontexte. Roky 1956, 1968 či 1989 nie sú designované len ako chronologické pomôcky stredoškolského dejepisu. Predstavujú skôr politické medzníky, ktorých úlohou je poukázať na rozmanité prúdy kontinuít objavujúcich sa napriek, a zároveň na pozadí, či dokonca vďaka politickým cezúram. Expertná kultúra, tento

[1] SOMMER, Vítězslav a kol.: *Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019, 293 s. + ilustrace, ISBN 978-80-7422-674-8 a 978-80-7285-225-3; KOPEČEK, Michal (ed.): *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu*. Praha, Argo – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019, 374 s., ISBN 978-80-257-2808-6, 978-80-7308-914-6 a 978-80-7285-224-6.

technokratický ansámbel, ktorý obe monografie historizujú a dynamizujú, však nevystupuje primárne ako sociologický faktor, tak ako ho problematizuje americký sociológ Gil Eyal v úvode svojej práce *Pôvod postkomunistických elít*.[2] Experti predstavujú subjekt historickej kontinuity v neustálom konštitutívnom konflikte s politickou mocou, pričom intenzita tohto konfliktu je symbolicky rámcovaná prostredníctvom spomínaných politických cezúr. S istou dávkou generalizácie môžeme túto tézu aplikovať na obe monografie, nakoľko význam politických zmien, napriek ich diametrálne odlišným výsledkom, tu pôsobí ako faktor polemiky, akýsi zamýšľaný spor s doposiaľ prevažujúcim prúdom česko-slovenskej historiografie.

Autorské teamy oboch publikácií síce venujú pomerne značný priestor úvodu do fenoménu technokratizácie spoločnosti, no robia tak najmä z dôvodu objasnenia volatility tohto pojmu v jeho diskurzívnej rovine, ako aj na úrovni spoločensky pretrvávajúcej transformácie, aby následne mohli obe roviny historizovať a definitívne tak zbaviť dejiny neskorého socializmu, respektíve „rozvinutého socializmu“,[3] jeho statickosti. V tomto bode sa však obe publikácie začínajú rozchádzať. Nejde len o rámec skúmaných období, keď Vítězslav Sommer a jeho dvaja spolupracovníci (Matej Spurný a Jaromír Mrňka) symbolicky „končia“ rokom 1989, zatiaľ čo Michal Kopeček s kolegami (Tomášom Vilímkom, Václavom Ramešom, Matejom Spurným a Petrom Roubalom) a kolegyňou (Adélou Gjuričovou) prekračujú hranicu takzvanej nežnej revolúcie do deväťdesiatych rokov. Chronologické limity v tomto prípade nepredstavujú podstatnejší rozdiel *per se*. Je to však práve tento moment, ktorý núti tvorcov monografie *Architekti dlouhé změny* pracovať s postavením subjektu transformácie, jeho prejavmi a diskurzívnym ukotvením v polohe akéhosi nihilistického konštitutívneho pôsobenia. Inými slovami, rok 1989 sa môže javiť ako diskontinuitný moment, ktorý by však „dobre rozbehnutá“ technokratická kontinuita, tak ako je analyzovaná v knihe *Řídit socialismus jako firmu*, mala prekonať. To, čo formuje nový subjekt transformácie, nie je výlučne zmena režimu, ale v prípade expertnej kultúry je to epistemologické prázdno, absencia referenčného rámca – nielen politické vákuum, ktoré táto zmena vytvára – v súčinnosti so schopnosťou, respektíve neschopnosťou toto prázdno vyplniť. Rozdiel medzi oboma publikáciami spočíva najmä v tom, že – jednoducho povedané – analyzujú úplne odlišné formy tohto prázdna.

Ústredným motívom knihy *Řídit socialismus jako firmu* je archeológia moci ako vzájomného vzťahu technokratických elít a straníckej, respektíve politickej nomenklatúry bývalého režimu. Vítězslav Sommer a jeho kolegovia ponúkajú

[2] EYAL, Gil: *The Origins of PostCommunist Elites: From Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia*. Minneapolis – London, University of Minnesota Press 2000.

[3] Pozri KOLÁŘ, Pavel: *Soudruzi a jejich svět: Sociálně myšlenková tvářnost komunismu*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro studium totalitních režimů 2019.

ucelený pohľad na viaceré odvetvia riadenia spoločnosti, v ktorých sa akoby ideologický rozmer režimu vytrácal, aby „prenechal opraty" expertom, nezaťaženým nánosmi stalinizmu. Môžeme tak sledovať nástup expertného riadenia v Československu koncom päťdesiatych rokov ako odpoveď na spoločensko-ekonomickú krízu post-stalinského obdobia, ktorý možno interpretovať aj v intenciách „triedneho boja" ako dramatický návrat elít do robotníckym pátosom ovenčeného diskurzu štyridsiatych a päťdesiatych rokov. Ak spolu s autormi chápeme reformné šesťdesiate roky ako obdobie, kedy expertíza a politická moc najintenzívnejšie korelovali, potom pokusy o otvorenie verejnej diskusie o demokratizácii spoločnosti, ktoré boli plodom tejto korelácie, nezohrávali významnejšiu než len legitimizačnú úlohu, pomocou ktorej sa podarilo vtedajším predstaviteľom režimu zachrániť socialistické zriadenie. Odhodenie reformného naratívu v politickej dimenzii po roku 1968 znamenalo voľnú cestu pre tú časť technokratov, ktorí boli ochotní viac alebo menej participovať na riadení spoločnosti bez prítomného politického konfliktu ako vitálneho aspektu akéhokoľvek demokratického zriadenia.

Neboli to teda len sovietske tanky a perzekúcie, ktoré prispievali k legitimizácii režimu počas takzvanej normalizácie, ale aj rezíduá technokratického diskurzu, ktorý pred rokom 1968 priam organicky dopĺňal reformné politické a ekonomické prejavy „Pražskej jari". Na to, aby sme pochopili, do akej miery mohla táto kontinuita prispievať k udržaniu legitimity normalizačnej moci, musíme tézy predstavené v publikácii *Řídit socialismus jako firmu* chápať komplementárne s tézami o legitimite založenej na symbolickom poriadku vyjadrenom v jazykoch režimu.[4] Ich štúdium má význam nielen z hľadiska oficiálnych diskurzov moci, ktoré Sommer a jeho kolegovia dôsledne analyzujú predovšetkým pri dynamike definovania životného prostredia, urbanizmu, podnikového manažmentu, ale najmä preto, že umožňujú pochopiť nuansy jazykov opozície voči režimu. Svojim spôsobom, schopnosť aktuálne formulovať legitimitu mocenského diskurzu predstavuje taktiež formu expertízy, ktorá sa najmä v súčasnosti javí ako neobíditeľná.

Z hľadiska vyššie uvedenej otázky kniha *Řídit socialismus jako firmu* predstavuje štúdium kontinuity spravovania spoločnosti. Takýto prístup prináša výsledok hneď na dvoch úrovniach. Po prvé, reflektuje personálne kontinuity v konkrétnych oblastiach, pričom siaha až do tridsiatych rokov, kedy sa technokracia vynára v československom prostredí ako vplyvný hráč s ambíciou ponúkať odpovede, ktoré politika otrasená krízou nebola vždy schopná formulovať. Autori následne sledujú túto líniu, respektíve jej schopnosť pretrvať politické zmeny v takzvanom východnom bloku, až do roku 1989. Po druhé, Sommer so Spurným a Mrňkom touto dynamizáciou globalizujú priestor Československa, nakoľko dôraz na expertné

[4] Pozri JURČAK, Alexej: *Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo: Poslední sovětská generace*. Praha, Karolinum 2018, s. 39–50; podobne KOLÁŘ, P.: *Soudruzi a jejich svět*, s. 181–188.

kruhy im umožňuje hľadať paralely s vývojom v kapitalistických krajinách, ktoré si prechádzali vlastnou genézou vzťahov medzi politikou a technokraciou, akcelerovanou rokom 1968. Autorom sa tak darí rozvinúť zdanlivo skrytú kontinuitu v úplne odlišných ekonomických a politických režimoch. Toto – možno ešte stále trochu kontroverzné – porovnávanie akoby oba svety približovalo. Zároveň ale táto interpretácia akoby oslabovala argumenty v prospech štátneho socializmu ako emancipačného projektu, keď ukazuje, ako jeho „výdobytky" podväzovalo pnutie medzi technokratickými elitami a doménou politiky. Nič na tom nemení, že ekvivalenty takého pnutia prirodzene nachádzame aj vo vtedajších kapitalistických spoločnostiach, hoci v odlišných formách, ovplyvňovaných politicky a ekonomicky konkurenčným prostredím.

Kontinuita a subjekt

Zatiaľ čo práca *Řídit socialismus jako firmu* skúma otázky technokratického vládnutia ako výkladovo a metodologicky ucelené dielo, *Architekti dlouhé změny* zahŕňajú súbor štúdií o separátnych oblastiach s rovnakým zámerom – posunúť kontinuitu za hranice roku 1989. Vítězslav Sommer a jeho spolupracovníci identifikujú a rozoberajú primárny, politicky konštitutívny mocenský konflikt medzi expertízou a politikou, oproti tomu Michal Kopeček so svojím teamom hľadajú miesto subjektu-aktéra v tomto konflikte, pričom tento subjekt sa síce pohybuje v doméne expertného prostredia, avšak akoby mimo oblasti explicitného záujmu riadenia hospodárstva a spoločnosti. Pätica autorov a jedna autorka „objavujú" z hľadiska svojej témy aj sociológiu, psychoterapiu, právnu vedu či urbanizmus, tieto zdanlivo marginálne sféry technokratickej expertízy, ktorých materiálny význam pre kontinuitu dejín sa umocňuje s ich upadajúcou formálne deklaratórnou prítomnosťou v oficiálnom jazyku režimu, a rovnako aj so spoločensko-ekonomickou krízou osemdesiatych rokov.

Architekti dlouhé změny primárne nie sú architektmi pretrvávajúcej zmeny. Ich význam spočíval v aktívnej schopnosti nachádzať v zákutiach a póroch režimu možnosti artikulovať jazyky substantívnej zmeny, ktorá – ako sa ukázalo až v súvislosti s demokratickou revolúciou – umožnila radikálny prechod spoločenského elitného diskurzu k takzvanému liberálnemu konsenzu. Tento termín, presadzovaný bulharským politológom Ivanom Krastevom, sa v prepojení s jednotlivými oblasťami publikácie o expertných koreňoch postsocializmu javí ako kľúčový pre pochopenie nielen kontinuity niektorých sociálnych fenoménov v Československu po roku 1989, ale predovšetkým pre nastolenie platformy výskumu ekonomickej transformácie, ponovembrových identít či občianskej spoločnosti, respektíve jej ambivalentného etablovania. Používanie pojmu „liberálny konsenzus" namiesto „neoliberálnej transformácie" nám v skutočnosti umožňuje poukázať

na dvojznačnosť „úspechu“ prechodu na kapitalizmus, a to aj v kontexte strednej Európy. Odbúraním negatívnych konotácií, ktoré so sebou pojem „neoliberalizmus“ v súčasnom diskurze prináša, dokážeme upriamiť pozornosť na autentické aspekty, nástroje, inštitúcie, jazyky a subjekty (nositeľov) tejto transformácie – bez toho, aby sme sa uspokojili s čírym konštatovaním o všemocnosti takzvaného Washingtonského konsenzu či s jeho „obsesiou“ strednou a východnou Európou.

Samozrejme, význam externých tlakov, ale najmä dynamiky konkurencie medzi štátmi bývalého východného bloku nemožno zanedbávať. V tomto duchu priniesol mimoriadne významné interpretácie najmä nemecký historik Philipp Ther vo svojej práci *Európa od roku 1989*.[5] Avšak, pojem „liberálny konsenzus“ nás upozorňuje na nepripravenosť expertov na fungovanie v rámcoch vtedajšieho chápania liberálnej demokracie. Napriek tomu, alebo možno práve v dôsledku tejto nepripravenosti, boli to práve experti a manažéri, ktorí transformáciu zvládli, a dokonca privítali. Ak však konštatujeme, že na ňu neboli pripravení, respektíve neboli pripravení na jej politickú a inštitucionálnu podobu, ktorú reprezentoval vtedajší liberálny konsenzus, musíme pripustiť existenciu príbuzných alebo čiastkových foriem takéhoto usporiadania spoločnosti už v období neskorého socializmu.

Od subjektu k jazykom transformácie

Washingtonský konsenzus, teda deregulácia, privatizácia a flexibilita pracovných zákonníkov v jednom balíku zamýšľaných politík, nefungoval ako solitér. Je nutné k nemu pripočítať aj tri ďalšie aspekty. Politickú a ekonomickú silu jednotného európskeho trhu, jeho potvrdenie či dokonca umocnenie Maastrichtskou zmluvou, zakladajúcou Európsku úniu, a v neposlednom rade diskurz „návratu do Európy“.[6] Spolu s Krastevom potom môžeme konštatovať, že táto „absolútna dominancia liberalizmu“, vo fukuyamovskom zmysle, eliminovala potrebu politického zápasu a prenechala pôdu, aspoň na obdobie akútnej transformácie, partikulárnym expertom, zatiaľ čo politický spektákel zostal kultúrnym liberálom z disentu. Aké jazyky však používali experti a technokrati, a ako je možné, že dokázali bez väčších problémov prejsť transformáciou do diametrálne odlišného režimu?

V tejto otázke Kopečkov team v *Architektoch dlouhé změny* argumentuje kontinuitou, podobne ako to v iných prípadoch robí publikácia Sommerovho teamu.

[5] THER, Philipp: *Europe since 1989*. Princeton – Oxford, Princeton University Press 2011.

[6] Pozri MARK, James – BOGDAN, C. Iacob – RUPPRECHT, Tobias – SPASKOVSKA, Ljubica: *1989: A Global History of Eastern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press 2019, s. 132–136.

Okrem oblastí podnikového manažmentu, urbanizmu a životného prostredia, na ktoré sa zameriavajú obe publikácie, predstavuje tento autorský kolektív aj ďalšie odvetvia, ktoré zásadným spôsobom prispeli ku konštituovaniu liberálneho subjektu po roku 1989. Michal Kopeček tak v štúdii „Vládnout právem: Česká právní věda od ‚represivní legality' k právnímu státu, 1969–1994" (s. 41–101) predkladá tézu takzvaného socialistického právneho štátu. V jeho interpretácii nejde o žiaden oxymoron, ale o pokus socialistických režimov (intenzívnejší v Poľsku a v Maďarsku než v Československu) inštitucionalizovať istú podobu „právneho štátu", v ktorej by jeho formálna stránka bola čoraz menej závislá od politickej intervencie. Inými slovami, išlo o akúsi technokratizáciu práva, ktorej neskorý príchod, spôsobený najmä citlivosťou voči akýmkoľvek snahám formalizovať právne inštitúty potenciálne smerujúce k emancipácii spoločenskej praxe, sa podľa Kopečka významne podieľal na pripravenosti právnej vedy „absorbovať" aj iné ideologické diskurzy. Provokatívnosť označenia „socialistický právny štát" oprávnene vyvoláva ostražitosť. Avšak, je nepochybné, že tento pojem nesmeruje k žiadnej legitimizácii vtedajšieho režimu, a dokonca ani len nenaznačuje liberalizáciu práva. Dôraz na formálnu abstrakciu práva znamenal predovšetkým prvé kroky smerom k jeho depolitizácii, ktorá sa práve po roku 1989 stala leitmotívom voľno-trhového diskurzu. Štúdia by si zaslúžila premostenie k inštitucionálnej analýze, čím by autor mohol výstižnejšie demonštrovať absenciu skutočného liberálneho diskurzu, respektíve prítomnosť jeho redukovaného kultúrneho charakteru, v Československu pred rokom 1989.

Adéla Gjuričová v štúdii „Proměna socialistického člověka v liberální individuum? Psychoterapie v Československu po roce 1968" (s. 185–215) urobila z inštitucionálnej štruktúry, respektíve jej absencie, v prípade psychoterapie jej základnú devízu pri plynulosti transformácie po roku 1989. Neukotvenosť a nezáujem mocenských špičiek o tento inštitucionálne roztrúsený odbor umožňovali jeho protagonistom a protagonistkám pod povrchom oficiálneho jazyka rozvíjať problematiku postavenia jednotlivca vo svete, čím do značnej miery pripravovali objekty a subjekty svojho výskumu a terapie na postsocialistický individualizovaný diskurz. Bolo by príliš odvážne tvrdiť, že psychoterapia ako vedný odbor mala potenciál zasiahnuť širšie vrstvy obyvateľstva, ale ako sféra expertízy sa dokázala prispôsobiť potrebám nového režimu. Na to, aby sme však dokázali podniknúť podobný experiment v masovom meradle, bolo by treba skúmať jazyky kolektívnych identít. Niektorým diskurzom, ktoré formovali obyvateľstvo v otázkach intimity, sexuality či rodinného života, sa však vďaka nezáujmu politických elít podarilo prežiť aj „normalizačné" obdobie. Sem patrila napríklad rubrika „Dopis pro Sally" v časopise *Mladý svět*, ktorého náklad dokázal osloviť obrovské množstvo ľudí, čo z technického hľadiska už možno zaradiť medzi kolektívne diskurzy.

Presah, ktorý publikácia *Řídit socialismus jako firmu* iba naznačuje a *Architekti dlouhé změny* „doťahujú" za obzor Novembra 1989, možno trochu vágne pozorovať pri sfére „vzťahu človeka a spoločnosti k prostrediu". Kontinuita v environmentálnych otázkach a v urbanizme a mestskom plánovaní priniesla značne ambivalentné dedičstvo. Málo kde si uvedomujeme prítomnosť minulého režimu a jeho prepojenosť so súčasnosťou tak intenzívne ako v uvedených oblastiach. Matěj Spurný a Petr Roubal v svojich kapitolách podrobne analyzujú rozklad socialistickej modernity, v šesťdesiatych rokoch úzko prepojenej s politickým diskurzom demokratizácie, ktorý vyústil až do rýdzo depolitizovaného jazyka investorov rozhodujúcich o povahe miest, a rovnako o „biologizovanej ekológii", ktorá po roku 1989 nebola schopná formulovať spoločenskú kritiku vzťahu človeka a prírody inak než vo forme variácií na „filozofiu" *new age*. Zatiaľ čo v prípade urbanizmu pomohlo postupné odbúravanie modernistických myšlienok, hoci spočiatku dobre mienené, nástupu postmodernej relativizácie a eventuálne aj zanevretiu na urbanistické plánovanie ako politicky relevantnú expertízu, osud ekologickej expertízy sa ešte na prelome režimov javil ako úspešný prípad transformácie politickej opozície do štátotvornej idey. Paradoxne, bol to práve protirežimový politický charakter a relatívna viditeľnosť aktivizmu, ktoré konfrontáciu ekologického hnutia s novou ekonomickou realitou, a v konečnom dôsledku aj s ostatnými zložkami jazykov technokratických elít (najmä ekonomickými), premenili na nostalgiu za verejným charakterom politiky.

Monografie *Řídit socialismus jako firmu* a *Architekti dlouhé změny* sú viac dejinami súčasnosti ako dejinami minulého režimu. Ostatne, historiografia vo svojej aktuálnej podobe by mala vždy reflektovať diskurz, v ktorom je produkovaná. Mala by ho formulovať, problematizovať, kritizovať alebo posúvať jeho interpretačné limity. Z tohto hľadiska sú obe publikácie aj dejinami formovania kapitalizmu v strednej Európe, s dôrazom na Československo. Súčasne sú aj dejinami formujúcich sa jazykov jeho kritiky. Autori ju naštartovali zásadnou historizáciou zdanlivo nespojitých diskurzívnych zlomov, ktoré máme tendenciu vnímať cez prizmu veľkých medzníkov, akými boli roky 1956, 1968 či 1989. Za najväčší prínos tohto komplementárneho počinu, akokoľvek autenticky a samostatne obe knihy oslovujú historickú obec i laické publikum, možno považovať práve tento rozmer.

Abstract

The review analyzes contact areas and divergences of two publications with a similar topic: Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989 [Running Socialism Like a Company: Technocratic Governance in Czechoslovakia, 1956–1989] *(Prague: Nakladatelství Lidové noviny and Ústav*

pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019) by Vítězslav Sommer and his two co-authors, and Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu [Architects of the Long Change: Expert Roots of Post-Socialism in Czechoslovakia] *(Prague: Argo, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, and Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019) by a team of six authors led by Michal Kopeček, who is also the book's editor. The reviewer sees both collective monographs as the Czech historiographic feats of 2019, particularly from a methodological viewpoint. In his opinion, their key common feature is an emphasis on historical continuity, whereby they question the traditionally perceived periodization of Czechoslovakia's socialist and post-socialist history in the Central European context and also show how it was contributing to maintaining the power's legitimacy. Sommer's project also uses the continuity as a tool of comparison of different (socialist and capitalist) political regimes from the viewpoint of governance expertization, while Kopeček's project permits advancing beyond the historical milestone of 1989 and finding sources of acceptance of the "liberal consensus" after the restoration of capitalism in the previous period of Czechoslovakia's existence. The reviewer illustrates the above approach using selected studies from the latter publication, which deal with different spheres in which experts were active: legal science (with Kopeček's provocative proposition of a "socialist legal state"* – socialistický právní stát)*, psychotherapy, urbanism and ecology. He opines that both publications deal with contemporary history and the formation of capitalist systems in Czechoslovakia and Central Eastern Europe rather than the history of the previous regime. At the same time, they also present the history of the formation of languages of criticism of the restored capitalism, which the reviewer sees as their greatest contribution.*

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; experts; expert thinking; management; governance; technocracy; State Socialism; Post-Stalinism; Czechoslovak normalization; Post-Socialism; historical continuity; law Science; psychotherapy; ecology; urbanism
Československo; experti; expertní myšlení; řízení; vládnutí; technokracie; státní socialismus; poststalinismus; normalizace; postsocialismus; historická kontinuita; právní věda; psychoterapie; ekologie; urbanismus

Vládnout s expertním nadhledem

Martin Franc

Masarykův ústav – Archiv Akademie věd ČR, v. v. i.

Psát recenze na výbornou knihu je vždy složitý úkol. Recenzent se nemůže blýsknout žádnou ostrou, sžíravě ironickou polemikou a oslavné pajány vždy v sobě nesou nepříjemnou pachuť trapného pochlebování, které zejména v našich krajích vede ke konspirativním úvahám o vzájemné podpoře přinášející nezasloužené výhody jak autorovi či editorovi knihy, tak člověku, jenž publikaci v odborném či jiném tisku opěvuje. A psát najednou o dvou skvělých knihách se jeví touto optikou jako hotová recenzentská sebevražda, zejména když obě mají do určité míry podobné téma, které však každá z nich pojímá trochu odlišným způsobem.[1] Zdá se pak zhola nemožné, aby oba přístupy nalezly společně milost u alespoň částečně nezávislého kritika. Nebo se za tím skrývá cosi podivného či podezřelého. Zkrátka nemám nijak záviděníhodnou pozici. Ale přesto to musím přiznat – obě knihy považuji za mimořádně kvalitní, přínosné a zároveň velice podnětné.

Doufám, že po prvním odstavci neztratil čtenář zájem, i když si uvědomuji, že pozitivní recenze je něco v podstatě krajně nudného. Znám jistého profesora, který si zakládá na své pověsti skvělého řečníka a diskutéra. Té dosáhl jednoduchým trikem – na každé konferenci si vybere nějakého začínajícího historika, nejlépe ještě studenta nebo čerstvého doktoranda, a jeho příspěvek totálně znectí (bez ohledu na jeho skutečnou kvalitu). To však ani u jedné knihy udělat nemohu, protože jsem tam i při upřímné snaze žádný výrazněji slabší kus nenašel. Co si tedy počnu, když se mi nepodařilo ani objevit pár omylů, nad nimiž bych vítězně zaržál? A není to nakonec moje chyba, důkaz mého stárnutí a měknutí

[1] SOMMER, Vítězslav a kol.: *Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019, 293 s. + ilustrace, ISBN 978-80-7422-674-8 a 978-80-7285-225-3; KOPEČEK, Michal (ed.): *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu*. Praha, Argo – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019, 374 s., ISBN 978-80-257-2808-6, 978-80-7308-914-6 a 978-80-7285-224-6.

mého mozku, že se mi nic nepodařilo nalézt? Nebo se jedná o projev mé lenosti, posílené covidovou pandemií, jež znesnadňuje ověřování různých údajů, pokud nejsou k dispozici na internetu?

Leč nechme chmurných myšlenek a slovní ekvilibristiky a věnujme se raději solidní analýze obou publikací a jejich vzájemné komparaci. Pokud bych měl mezi oběma texty nějak volit, čistě subjektivně bych se rozhodl pro publikaci *Řídit socialismus jako firmu*, a to hned z několika důvodů. Vzhledem k výrazně užšímu autorskému týmu, který spolu s Vítězslavem Sommerem tvoří Matěj Spurný a Jaromír Mrňka, působí kompaktněji, trochu překvapivě mi připadala o stupínek čtivější, a zejména více odpovídá mému spíše asi již tradičnějšímu pojetí historické práce, což souvisí i s tím, že její těžiště leží ve starším období, než je tomu v případě knihy *Architekti dlouhé změny*. Možná i z tohoto hlediska vysoce oceňuji snahu alespoň načrtnout návaznost technokratického myšlení od druhé poloviny padesátých let na pozoruhodné a zatím jen málo probádané technokratické úvahy z dob první republiky. Snad bych k nim jen dodal, že ještě na konci padesátých let byl nejvýznamnější prvorepublikový představitel technokratismu, národohospodář Václav Verunáč vytipován jako možný autor podvratného revizionistického textu „Člověk a politika", jenž byl zaslán třem nejmenovaným vysokoškolským profesorům v Praze.[2]

Éra chruščovismu u nás mě dlouhodobě fascinuje právě kvůli jejím kreativním a zároveň opojně optimistickým vizím spojeným ještě s takřka naivně bezmeznou důvěrou v možnosti a schopnosti vědy. Autoři se však nevěnovali jen mimořádně atraktivnímu tématu zrodu socialistické futurologie, již alespoň v náznaku zasadili do určitého mezinárodního kontextu. Nemenší pozornost soustředili na konstituování a pozdější rozvoj oboru teorie řízení, který se v mnohém inspiroval na Západě a zejména v druhé polovině šedesátých let prožil obrovský *boom*. V teorii řízení se přitom kloubila kybernetika s obnovenou psychologií a také sociologií. Škoda jen, že se autoři koncentrovali hlavně na zmíněné dva aspekty technokratického myšlení v šedesátých letech a prakticky ignorují tehdejší výzkumy v oblasti samotné teorie vědy, v jejichž rámci se rovněž formovaly představy o superiorní pozici vědy v řízení společnosti. Tyto vize pak měly i praktické vyústění ve snahách o reformulaci role Československé akademie věd v celém politickém a hospodářském systému. Tyto snahy se dokonce odrazily v některých oficiálních stranických dokumentech včetně *Akčního programu KSČ* z dubna 1968, nakonec se však rozplynuly. Domnívám se, že příběh o technokratických prvcích v Československu v letech 1956 až 1989 by neměl

[2] *Archiv bezpečnostních složek* (Praha), fond II. správa Ministerstva vnitra, karton 490, inventární číslo 2977/B, Týdenní svodka č. 5 z 6. 2. 1965. V roce 1965 se Státní bezpečnost snažila rozkrýt autora podobně podvratného textu, což však Verunáč být nemohl, protože zemřel v roce 1960.

opomíjet jména, jako byl biolog Ivan Málek, a zejména chemik František Šorm, přestože se jednalo o proud, který neměl ono pozoruhodné pokračování v éře normalizace, takže jeho osud tolik nepodporuje základní výchozí tezi celé knihy o kontinuitě technokratických tendencí v sedmdesátých letech.

Jinak však kniha *Řídit socialismus jako firmu* velmi přesvědčivě ukazuje, že období normalizace nelze chápat jako éru, kdy došlo k zavržení celého oboru teorie řízení a obecně technokratických plánů na celkové expertní řízení společnosti, a naopak dokládá, že se značná část představitelů „manažerské vědy" úspěšně přeorientovala na takzvané sociální plánování, které se jevilo jako nadějný nástroj úspěšného ovládání depolitizované společnosti. Sedmdesátá léta vnímají autoři přímo jako éru, v níž se prosadil technokratický socialismus. Ten přitom pragmaticky navazoval na některé složky přítomné v reformním proudu druhé poloviny šedesátých let. Zároveň se zcela distancoval od jakéhokoliv politického a ideologického étosu, a naopak kladl důraz na maximální racionalizaci se snahou dosáhnout nejvyšší možné efektivity v řízení. To pochopitelně vyhovovalo nové politické reprezentaci, která se přes nabubřelou rétoriku již neopírala o nějaké ideologické vize, ale soustředila se pragmaticky jen na udržení vlastních mocenských pozic. Kontinuita myšlenek technokratického socialismu je jen dalším prvkem ukazujícím, že normalizace navazovala na dění v druhé polovině šedesátých let mnohem silněji, než se dosud předpokládalo. Krizový vývoj od druhé poloviny sedmdesátých let výrazně otřásl vírou ve schopnosti technokratického socialismu řešit hromadící se problémy dosavadními přístupy. Protagonisté manažerské vědy jako východisko nabízeli renesanci konceptu „socialistického podnikání", ale zároveň někteří z nich se již poohlíželi po důkladnější transformaci společnosti. Oni sami byli přitom připraveni celý proces organizovat a jako vždy udávat hlavní směr, nebo tuto roli alespoň úspěšně předstírat, což se jim v mnoha případech také dařilo. Ale to už více ukazuje druhá recenzovaná kniha, k níž dojdu posléze.

Na rozdíl od mozaiky jednotlivých sond v knize *Architekti dlouhé změny* nabízí práce *Řídit socialismus jako firmu* jen dva exkurzy, zato ale pojaté trochu širším způsobem. Jestliže mé pochvalné úvodní odstavce vyznívají v tom smyslu, že všechny texty v obou knihách jsou bezchybně skvělé, nyní musím toto tvrzení přece jen trochu oslabit – kapitola věnovaná technokratickým tendencím na vesnici a v zemědělství od Jaromíra Mrňky mě přece jen trochu zklamala a některé argumenty se mi zdály ne úplně přesvědčivé. Nutno ovšem zdůraznit, že můj nesouhlas se netýká hlavních myšlenkových linií spojených s ústředním tématem knihy, ale spíše některých specializovaných problémů nějakým způsobem spojených s mým oblíbeným tématem, tedy výživou obyvatelstva a potravinářskou výrobou. Jako příklad bych uvedl tvrzení ze strany 130: „Vleklé těžkosti při zajišťování krmiv omezovaly zásobování obyvatelstva hodnotnějším hovězím masem, takže jídelníčkům dominovalo spíše tučné maso vepřové. Žalostná situace

přetrvávala také v zásobování kvalitní zeleninou, a především ovocem. Spolu s rostoucí spotřebou alkoholu a živočišných tuků nedostatky v zemědělství dokonce dlouhodobě nepříznivě ovlivňovaly zdraví obyvatel." Autor se u tohoto citátu odvolává na moji knihu, která se ale zabývá předcházejícím obdobím.[3] Navíc i v ní se mohl dočíst, že i v padesátých a šedesátých letech byla výrazně vyšší poptávka po vepřovém mase, což souviselo se stravovacími zvyklostmi. Důraz na zvýšení produkce vepřového masa vůbec nesouvisel s postoji odborníků (ti by určitě dali přednost hovězímu), ale byl naopak výrazem populistické ochoty vyjít vstříc požadavkům spotřebitelů. Navíc samozřejmě hrála nemalou úlohu větší rentabilita produkce vepřového masa, ovšem hlavně toho tučného. Hovězí dobytek se navíc choval především kvůli mléku a z něj vycházejícím produktům, jejichž spotřeba se zvyšovala mimo jiné i s ohledem na silnou generaci narozenou v první polovině sedmdesátých let. Aby však nevznikl nějaký omyl, i v sedmdesátých letech spotřeba hovězího rostla – z 26,2 kg na osobu a rok v roce 1970 na 29,2 kg o deset let později (pak stagnovala a po roce 1990 prudce klesla až na 8,1 kg v roce 2012).[4] Ani další údaje z výše zmíněného citátu úplně neobstojí ve světle spotřebních statistik, ale podrobná polemika zde nemá význam, protože se týká hlavního tématu knihy jen nepřímo.

Druhá sonda se zaměřuje naopak na problematiku plánování měst, což je o to zajímavější, že i druhá recenzovaná kniha nabízí kapitolu věnovanou podobnému (byť ne úplně totožnému) tématu, takže je možné srovnávat. Text Matěje Spurného v knize *Řídit socialismus jako firmu* má podstatně širší záběr jak chronologicky, tak i regionálně, ale dospívá v mnohém ke stejným závěrům jako Petr Roubal v *Architektech dlouhé změny* – především se shodují na krizi technokratických expertních přístupů již před listopadem 1989. Mimořádně zajímavá je Spurného poznámka, že vrchol modernistického pojetí, značně necitlivého k historickým tradicím a památkám, je možno spatřovat již v šedesátých letech, tedy v éře, která na druhé straně přinesla nejoceňovanější městskou výstavbu, jako například ďáblické sídliště v Praze. Doposud se vrchol tohoto trendu spojoval spíše s následujícím desetiletím, kdy se jeho manifestací stal například arogantní seriál Jaroslava Dietla *Muž na radnici*.

V závěru knihy *Řídit socialismus jako firmu* její autoři zdůrazňují, že se nechtějí pouštět do nepodložených aktualizací, ale již samotný název jisté propojení se současností naznačuje. Obecně se autoři vymezují proti technokratismu především z pozic ochrany demokracie, kterou se technokraté snaží přinejmenším

[3] FRANC, Martin: *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století*. Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy – Scriptorium 2003.

[4] *Spotřeba potravin 1948–2012*. Praha, Český statistický úřad 2013, s. 22–24.

omezit, ne-li zcela suspendovat. V průhledu k současné situaci pak varují před dvěma základními technokratickými trendy. První je snaha vyloučit z diskuse, například o hospodářských otázkách, širší veřejnost s odůvodněním, že znalostmi potřebnými pro přijímání správných řešení disponuje jen velmi úzký okruh expertů. Ještě aktuálnější je však v poslední době autory uváděný takzvaný technokratický populismus, který vyzdvihuje zejména úspěšné podnikatele jako experty, kteří mnohem lépe než demokratičtí politici dokážou spravovat věci veřejné. Jak však i z celé publikace jasně vysvítá – určité technokratické tendence prostě do veřejného prostoru patří, problém nastává, když začnou příliš dominovat.

Práce *Architekti dlouhé změny* se na rozdíl od titulu *Řídit socialismus jako firmu* nesoustředí na technokratismus, ale spíše na experty. Ti ale jsou zároveň základním článkem technokratického vládnutí, takže se obě díla v mnohém potkávají. Zatímco se však Sommerův tým zaměřuje spíše na průkopníky technokratismu obecně, na experty na vládnutí, Michal Kopeček se svými spolupracovníky se soustředí na dílčí uskupení expertů na určitá témata – zkoumá pod tímto zorným úhlem situaci v právní vědě, podnikovém managementu, psychoterapii, sociologii, ekologii (příslušnou kapitolu napsal Matěj Spurný, jeden ze spoluautorů knihy *Řídit socialismus jako firmu*), urbanismu. Zároveň ale jednu kapitolu věnoval i proměně teorie řízení na manažerskou vědu, kterou studoval Sommer s kolegy (a využil k tomu i stejného rešeršistu – Václava Rameše). Kniha se liší i svým časovým záběrem, neboť Kopečka a jeho spolupracovníky mimořádně zajímá přechod mezi předlistopadovým obdobím a devadesátými léty. Nevyhýbají se ani úvahám o zásadní proměně expertního prostředí, kterou obvykle autoři jednotlivých kapitol datují již do první poloviny této dekády. Některé kapitoly se vypořádávají i s různými mýty expertních skupin, jež se snaží své prostředí prezentovat značně jednostranně jako niku pro činnost zásadních odpůrců bývalého režimu. Různé expertní skupiny v sedmdesátých a osmdesátých letech nepochybně byly v různém postavení vůči vládnoucí politické moci, což však – jak jednotliví autoři a autorka přesvědčivě dokazují – neznamená, že by nebyly ve větší či menší míře financované a podporované státem a nedostávaly přes veškerý dohled prostor k experimentování a prosazování různých inovačních prvků. Musely přitom však respektovat základní politický rámec. Samozřejmě podoby a razantnost inovací se skupinu od skupiny významně lišily.

Kniha *Architekti dlouhé změny* je dílem podstatně rozsáhlejšího autorského kolektivu, z nějž každý zde většinou prezentuje výsledky svých dlouhodobých výzkumů. To samozřejmě v sobě skrývalo nebezpečí, že zde jen zopakují své dřívější závěry, zejména když dvě ze sedmi sond jsou upravenou verzí dříve vydaných studií (což autoři zcela korektně uvádějí). Ale teprve jejich soustředění na jednom místě umožňuje sledovat téma expertizace v různých fasetách a ukazovat na pozoruhodné paralely a neméně zajímavé rozdíly. Oceňuji přitom,

jak se ve většině případů podařilo vymezit skupinu expertů pro daný obor a také načrtnout často dost napjatý a dynamicky se proměňující vztah expertů k akademickému establishmentu a institucím základního výzkumu v daných oborech. Pochopitelně svá výrazná specifika má relativně málo kompaktní uskupení podnikových manažerů, ale přesto je správné, že ani ono nebylo v knize ignorováno.

Tvůrci publikace *Architekti dlouhé změny* se pouštějí na ještě méně probádané pole, než jakému se věnuje kniha *Řídit socialismus jako firmu*, a vzhledem k chronologickému záběru ve větší míře využívají i orálněhistorickou metodu. Skutečnost, že většina z nich se snaží postihnout fungování profesních komunit, je také vede k většímu zájmu o materiály Státní bezpečnosti, která dění v expertních kruzích většinou pečlivě monitorovala. Aspekty mezilidských vztahů se nejlépe podařilo podle mého názoru vylíčit Adéle Gjuričové, zatímco někteří další autoři včetně Michala Kopečka s touto – pro ně ne zcela obvyklou – badatelskou výzvou poněkud zápasí, i když víceméně s úspěchem. Pokud bych měl nějak hodnotit svůj bezprostřední čtenářský zážitek, nejvíce mě těšily texty od Adély Gjuričové (psychoterapeuti), Matěje Spurného (ekologové) a také Petra Roubala (urbanisté), především kvůli skvělému vylíčení proměn v příslušné expertní komunitě po roce 1989. Snad nejvíce mě fascinoval příběh ekologů, kteří po krátké triumfalistické epizodě zažili výraznou marginalizaci, jež víceméně trvá dodnes. Sám autor nedokáže prudkost změny společenské atmosféry plně vysvětlit, ale to jí na pozoruhodnosti spíše přidává. S mimořádným napětím jsem četl také kapitolu Michala Kopečka zaměřenou na vývoj pozice sociologie. Její postřehy považuji za velmi podnětné, především snahu zasadit příběh sociologie alespoň v základních obrysech do kontextu proměn situace sociologie v jiných zemích. Autorovi se tak podařilo úspěšně narušit některé mýty spojené s českou sociologií, zejména v první polovině devadesátých let.

Obě knihy přinesly množství důležitých impulzů pro diskusi, zejména o roli společenských věd v druhé polovině dvacátého století, ale obecně i o vztahu mezi vědou a odborností na straně jedné a politickou mocí na straně druhé, stejně jako o napětí mezi základním výzkumem a expertními skupinami. Určitě bude nesmírně zajímavé sledovat, jak publikace zarezonují právě v odborném prostředí těchto oborů, zejména když nabourávají spoustu útěšných mýtů a iluzí. Snad jen lze litovat, že se Michalu Kopečkovi nepodařilo zařadit i speciální kapitolu k ekonomické expertíze, ale chápu, že jde o velmi specifické a nesmírně široké téma, k němuž navíc vzniklo několik detailních prací. Určitě bych také přivítal, kdyby zasazení celé problematiky technokratického vládnutí nebo expertních skupin do mezinárodního kontextu bylo v nějaké následující práci ještě výraznější a důslednější. Obě knihy pro tuto další úroveň nabízejí více než solidní východisko. Zároveň jsou i vynikajícím svědectvím, jak česká historiografie věnující se soudobým dějinám dokáže vytvořit díla skutečně excelentní úrovně.

Ale málem bych zapomněl na alespoň droboučké rýpnutí – přestože tituly vydali různí nakladatelé, oba se přiklonili k řazení poznámek na závěr knihy, nebo dokonce umístili zvlášť poznámky za každou kapitolu. Nemohu si pomoci, ale čtenářsky to považuji za dosti nekomfortní, zejména ten druhý uvedený způsob. Jinak ale redakční práce byla na velmi slušné úrovni, což bohužel dnes není úplně vždy pravidlem i u jinak kvalitních nakladatelství.

Abstract

The third reflection of two collective monographs dealing with similar topics – Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989 [Running Socialism Like a Company: Technocratic Governance in Czechoslovakia, 1956–1989] *(Prague: Nakladatelství Lidové noviny and Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019) by Vítězslav Sommer and his two co-authors, and* Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu [Architects of the Long Change: Expert Roots of Post-Socialism in Czechoslovakia] *(Prague: Argo, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, and Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019) written by a team of authors under the leadership of the book's editor, Michal Kopeček – starts with the reviewer's sigh reflecting his difficult task, as he has no other option but to praise both books, which do not contain any factual errors. In his opinion, the publication* Running Socialism Like a Company, *which focuses mainly on the evolution of technocracy in socialist Czechoslovakia is more compact and somewhat more gripping. He highly appreciates the authors' effort to link technocratic thinking of the second half of the 1950s to remarkable and not much explored technocratic reflections dating back to the pre-war republic, as well as their convincing interpretations of the transformation of visions of expert management of the 1960s to practical applications of so-called social planning, a tool to rule the depoliticized society, and concepts of "socialist enterprise" in the next two decades of the normalization. The authors' warning against technocratic populism, which highlights successful businessmen as experts who can manage public matters better than democratic politicians is very topical in today's context. The* Architects of the Long Change *team is probing an even less explored field, pursuing the topic of experts in selected areas of their social activities during the transition from the Czechoslovak normalization period to the 1990s. The reviewer was particularly captured by case histories from specific fields of expertise, such as psychotherapy, sociology, urbanism, and ecology. In the reviewer's opinion, both books are excellent proof positive that the Czech historiography of contemporary history can produce superb works bearing international comparison.*

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; experts; expert thinking; management; governance; technocracy; State Socialism; Post-Stalinism; Czechoslovak normalization; Post-Socialism; historical continuity; psychotherapy; sociology; ecology; urbanism
Československo; experti; expertní myšlení; řízení; vládnutí; technokracie; státní socialismus; poststalinismus; normalizace; postsocialismus; historická kontinuita; psychoterapie; sociologie; ekologie; urbanismus

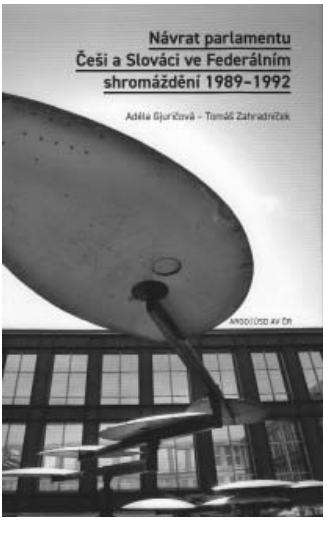
Recenze

Víc než jen součet částí

Anatomie Federálního shromáždění na cestě od emancipace k zániku

James Krapfl

Department of History and Classical Studies, McGill University, Montreal

GJURIČOVÁ, Adéla – ZAHRADNÍČEK, Tomáš:

Návrat parlamentu: Češi a Slováci ve Federálním shromáždění 1989–1992.

Praha, Argo – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2018, 280 stran, ISBN 978-80-257-2623-5 a 978-80-7285-213-0.

Autorská dvojice Adéla Gjuričová a Tomáš Zahradníček připravila vítanou studii významné, avšak překvapivě přehlížené instituce. Během revolučního období, které začalo v Československu 17. listopadu 1989, stálo Federální shromáždění často v centru zájmu veřejnosti a bylo po zásluze klíčovým aktérem. Navzdory významu této instituce jí však čeští a slovenští historici věnovali doposud jen velmi málo pozornosti – v kontrastu ke srovnatelné východoněmecké Lidové sněmovně (*Die Volkskammer*).[1] Gjuričová a Zahradníček jsou tak prvními vědci, kteří prostudovali množství archivních dokumentů, jež po sobě Federální

[1] Inspirativní je zejména práce Bettiny Tüffersové *Die 10. Volkskammer der DDR, ein Parlament im Umbruch: Selbstwahrnehmung, Selbstparlamentarisierung, Selbstauflösung.* Düsseldorf, Droste 2016.

shromáždění zanechalo. Tuto bohatou základnu zdrojů pak ambiciózně doplnili cestami po následnických státech, aby zaznamenali orální svědectví bývalých poslanců shromáždění. Za pomoci novátorských analytických metod „nového institucionalismu", ke kterému dal podnět kulturní obrat v historiografii, dokáží citlivě reflektovat proměny povahy této instituce ve své době. Výsledkem je poutavá historická monografie s živým literárním stylem – a s pozoruhodně výstižným obrazovým materiálem – která nám umožňuje revoluční období jasněji pochopit. Poskytuje také základ pro argumentaci možná ještě odvážnější, než je ta, již autorská dvojice sama formuluje.

Gjuričová se Zahradníčkem budují své vyprávění kolem čtyř parlamentů, které po sobě následovaly v době od listopadu 1989 do prosince 1992: „socialistický" parlament, zvolený v roce 1986; „revoluční" parlament, který vznikl „kooptacemi" v lednu 1990; „ústavodárný" parlament, zvolený v červnu 1990; „likvidační" parlament, který vzešel z voleb v červnu 1992. Ve vazbě na tuto chronologii autorská dvojice rozlišuje čtyři simultánní procesy: 1) *sebeparlamentarizaci*, tedy emancipaci parlamentu vůči politickým stranám a federální vládě; 2) *profesionalizaci*, kdy se členství v parlamentu stává profesí; 3) *medializaci*, kdy aktéři mimo parlament využívají masová média k vytvoření negativního obrazu shromáždění; 4) *federalizaci*, tedy aplikaci federativních principů z roku 1968 na nové podmínky. „Na čtveřici," píší autoři, „ukážeme federální parlament jako dějiště … transformací tehdejší československé politiky…" (s. 76) Jsou však příliš skromní. Tyto parlamenty zřetelně ukazují, jak skutečně revoluční časy to byly, a to nejen v letech 1989 a 1990, ale po celé období až do „likvidace" posledního z nich.

V úloze zákonodárného tělesa Federální shromáždění vstoupilo do roku 1989 v podstatě jako pouhý stvrzovatel pokynů Komunistické strany Československa. Navzdory přáním Koordinačního centra Občanského fóra zachovat si shromáždění jako „hlasovací stroj" pro své vlastní iniciativy poslanci „socialistického" parlamentu začali koncem listopadu vystupovat autonomně. Tento proces však narušily rozsáhlé kooptace z ledna a března 1990. Výsledný parlament sice schválil do června 1990 rekordní množství zákonů, necítil se však být plně legitimním sborem a svým hlasováním často pouze stvrzoval rozhodnutí již dříve učiněná u „kulatých stolů", ve federální vládě nebo na Hradě. Parlament, který vzešel z voleb v roce 1990, však odmítl dohody politických stran a hnutí ohledně způsobu svého fungování a přistoupil k přípravě vlastních norem, i když schválit nový jednací řád se mu podařilo až v lednu 1991. Pravidlem v tomto období bylo spíše vytváření *ad hoc* koalic než stranická disciplína. Shromáždění tak nezávisle na silách, které ho dříve ovládaly, dokázalo přijmout důležité zákony, jako byl lustrační zákon nebo zákon určující „naturální" způsob restitucí. Souběžně s touto emancipací probíhala i profesionalizace poslanců. „Socialistický" parlament byl shromážděním amatérů spíše než profesionálních politiků a étos listopadu 1989

zajistil, že to samé platilo i pro „revoluční“ parlament. To zpočátku platilo dokonce i pro „ústavodárný“ parlament, neboť tři čtvrtiny jeho členů byli nováčci; ti se ale rychle naučili parlamentním postupům a přišli s inovativními metodami, jak nesmírné pracovní vytížení zvládat. I přes odmítavou reakci veřejnosti poprvé schválili – z dnešního pohledu skromný – plat poslanců parlamentu. Ačkoliv platy poslancům zůstaly, s přechodem k „likvidačnímu“ shromáždění v roce 1992 se vytratila nezávislost parlamentu. V důsledku aplikace nové zásady stranické disciplíny tento nový parlament opět prakticky jen formálně stvrzoval pokyny politických stran.

K nespokojenosti veřejnosti s platy v parlamentu přispívala, kromě přetrvávajícího „socialistického“ smýšlení, i média, jež poslance důsledně vyobrazovala jako lidi, kteří nepracují. Tento mediální obraz se začal tvořit již v roce 1989, kdy byl parlament ještě „socialistický“, ale zasáhl i jeho nástupnické sbory. Přítomnost televizních kamer na půdě shromáždění, původně zamýšlená jako způsob veřejné kontroly nad zvolenými zástupci, se stala prostředkem k diskreditaci, odvrácení pozornosti a manipulaci, čehož ctižádostiví politici v parlamentu i vnější politické síly žárlící na jeho vliv neváhali využít ve svůj prospěch. Do jednání shromáždění nezřídka vstupovali ministři federální vlády a prezident Václav Havel, protože to byl nejjednodušší způsob, jak se objevit na televizních obrazovkách; v nepřítomnosti televizních kamer shromáždění pracovalo mnohem efektivněji. Počínaje „pomlčkovou válkou“ se federace samotná stala bitevním polem mimoparlamentních soupeřů o moc, což se nutně dotýkalo i Federálního shromáždění jako hlavního institucionálního ztělesnění federace. Kompetenční zákon z prosince 1990 výrazně omezil pravomoci shromáždění a *de facto* potvrdil jeho status pouhého přihlížejícího v procesu přípravy nové ústavy, která měla být nejdůležitějším dílem „ústavodárného“ parlamentu. Absence silné federální politické strany se pak ukázala být rozhodující po volbách v červnu 1992, kdy se vítězné politické strany a hnutí se základnami v obou národních republikách spojily, aby Federální shromáždění – s tichým souhlasem prezidenta Havla – zbavily moci.

Čtyři procesy, které Adéla Gjuričová a Tomáš Zahradníček rozlišují, jim pomáhají sledovat historii uvedených čtyř parlamentů s větším vhledem, než se to podařilo komukoli před nimi. Úrodnost jejich přístupu však umožňuje formulovat i další postřehy. Čtenář obeznámený s komparativní historií revolučních procesů si nemůže nevšimnout, že dějiny Federálního shromáždění po roce 1989 byly dějinami čistek. Autorský tandem píše o třech „personálních zemětřeseních“ – kooptacích a dvojích volbách – která vymezují čtyři stadia existence federálního parlamentu; nicméně s ohledem nejen na jeho složení, ale i na jeho moc vidíme, že lidské působení přetvářelo tuto instituci způsoby zásadnějšími, než naznačuje zmíněná přírodovědecká metafora. Jasným příkladem je mimořádná reorganizace parlamentu prostřednictvím kooptačního procesu mezi lednem a březnem 1990,

odehrávající se podle pravidel dohodnutých u kulatého stolu, kterou provázely paralelní čistky na všech úrovních zastupitelských sborů.[2] Jak upozorňují Gjuričová se Zahradníčkem, výsledný „revoluční" parlament již nereprezentoval společnost v tom smyslu, že by ji zrcadlil (například jen čtyři procenta poslanců tvořily ženy, oproti dřívějším třiceti procentům), nýbrž reprezentoval „rozhodující politické síly," které revoluce vytvořila. Hysterie ohledně spolupráce s tajnou policií, ať už skutečné, nebo jen údajné, umožnila pomalejší a méně rozsáhlou čistku „ústavodárného" parlamentu, jež vyvrcholila přijetím lustračního zákona v říjnu 1991. Tato čistka se dotkla nejen poslanců, ale i aparátu shromáždění – propuštěno bylo například všech pětadvacet zaměstnanců tiskového odboru – což odráželo snahy o politickou kontrolu nad úřady, které měly být apolitické. Největší čistka ze všech byla však zároveň i čistkou nejrafinovanější: Federální shromáždění zvolené v roce 1992 zbavila moci, aniž by došlo k jeho rozpuštění. Shromáždění, již oslabené kompetenčním zákonem, zjistilo, že jeho schopnost fungovat, a dokonce se i svolat, je omezena vládními politickými stranami. Když v říjnu 1992 krátce, ale dramaticky selhal kontrolní mechanismus a díky hlasům Hnutí za demokratické Slovensko prošel návrh Miloše Zemana na vytvoření komise pro přípravu jakéhosi „vyrovnání" mezi nástupnickými republikami (srovnatelného s rakousko-uherským vyrovnáním v roce 1867), Občanská demokratická strana spolu s Křesťanskou demokratickou stranou si vynutily rozpuštění zasedání. Komentáře předsedy KDS Václava Bendy ke zbytku parlamentu, poté co zástupci těchto dvou stran zasedání opustili, připomínaly Cromwellův výsměch poslancům eskortovaným z anglického sněmu v roce 1653. O konečné čistce pak lze mluvit (s trochou nadsázky) v souvislosti s událostí v červnu 1993, kdy české Ministerstvo financí nechalo budovu Federálního shromáždění násilím vyklidit. Na rozdíl od kooptací, které obešly volby, aby dosáhly reprezentativnějšího složení parlamentu, následné čistky se již tak snadno za demokratické označit nedají.

Čistky šly ruku v ruce s centralizací moci, zprvu v nových stranách vzniklých po roce 1989 a později v nových státech, jež tyto strany vytvořily. Federální shromáždění původně nahradilo Ústřední výbor KSČ jako nejsměrodatnější sbor v zemi (krátce tuto pozici zaujímal federální „kulatý stůl"), po volbách v roce 1992 však již získaly absolutní kontrolu vítězné strany.[3] Způsob, jakým po těchto volbách přistupovaly centrály nových stran k zákonodárným sborům, evokoval

[2] O kooptacích do národních výborů viz KRAPFL, James: *Revolúcia s ľudskou tvárou: Politika, kultúra a spoločenstvo v Československu po 17. novembri 1989.* Bratislava, Kalligram 2009, s. 217–218.

[3] O dočasné moci „kulatého stolu" viz SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990).* Praha, Prostor 2003, s. 214–215 a 273.

způsob, jakým se k nim chovalo komunistické vedení před listopadem 1989. Nové strany byly přitom v mnoha ohledech ještě centralizovanější než samotná KSČ. Tocquevillovu tezi o centralizaci, kterou zformuloval jako charakteristiku Francouzské revoluce v roce 1789, tak lze považovat za platnou i pro revoluce roku 1989.[4] Dokonce i kooptační proces v roce 1990, jehož účelem bylo ukončit komunistický monopol, měl v sobě aspekt, který k centralizaci směřoval, jelikož vzal rozhodovací pravomoc z rukou mobilizovaných občanů a svěřil ji do rukou výborů stran a hnutí. Zatímco při rozhodování, kdo bude kooptován, stejně jako při sestavování kandidátek pro volby v roce 1990 se někdy přihlíželo k veřejnému mínění v příslušných volebních obvodech, v roce 1992 bylo rozhodování již zcela v rukou center politických stran.[5] K tomuto procesu, jehož počátky spadají do roku 1990, přispěl prezident Havel svým opakovaným znevažováním parlamentu, dovoláváním se veřejnosti proti němu a varováním před „partikulárními stranickými zájmy", mařícími obecnou vůli, o níž byl přesvědčený, že ji zastupuje. Gjuričová a Zahradníček výstižně popisují, jak konflikt mezi prezidentem a parlamentem vyústil v oslabení jich obou, a naopak posílil postavení politických stran.[6] Havlova rezignace v roce 1992, kterou byl federální byrokratický aparát připraven o svou hlavu, naplnila přání vládnoucích politických stran uchopit moc pro sebe. Centralizace možná sice je nevyhnutelnou součástí revolučních procesů, zde ji však nepochybně posílil volební zákon z ledna 1990, navržený bez jakýchkoli veřejných konzultací federálním kulatým stolem, který nastavil volební systém poměrného zastoupení.[7] Jak upozorňují Gjuričová a Zahradníček, zásada svrchovanosti politických stran odepřela federaci v roce 1992 občanského zmocnitele, ačkoliv většina občanů si ji přála zachovat.

Ústavní krize v roce 1992 se rozvinula v radikalizovaném politickém prostředí, které připomínalo ústavní krizi roku 1792 ve Francii. Četba tehdejších politických úvah, jako byla ta od Marie Vaculíkové z léta 1992, je fascinující: „Spojili se naši bolševici s Hnutím za demokratické Slovensko," psala v jednom dopise výtvarníkovi Jiřímu Koláři do Paříže a v jiném vysvětlovala: „K potření komunistů

4 Viz TOCQUEVILLE, Alexis de: *Starý režim a Revoluce.* Praha, Academia 2003.

5 O rozhodovacím procesu v roce 1990 viz KRAPFL, J.: *Revolúcia s ľudskou tvárou*, s. 120, 217–218 a 256.

6 O postojích prezidenta Havla k Federálnímu shromáždění viz též SUK, Jiří: *Konstituční, nebo existenciální revoluce? Václav Havel a Federální shromáždění 1989–1990. Studie a dokumenty.* Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2014.

7 Viz KRAPFL, J.: *Revolúcia s ľudskou tvárou*, s. 255–256; SUK, J.: *Labyrintem revoluce*, s. 269–272.

je skutečně třeba kyvadlo vychýlit doprava.“ (s. 218).[8] „Bolševiky“, které měla na mysli, byli zástupci České strany sociálnědemokratické a Levého bloku, kteří se v opozici k politice Klausovy ODS opravdu spojili s HZDS (hnutím, které bylo původně považováno za „pravicové“).[9] Antikomunistické nálady zaměřené proti nekomunistům tři roky po skončení komunismu evokují protiaristokratické nálady zaměřené proti nearistokratům ve Francii tři roky po zrušení feudálního režimu. Podobné – dokonce i v terminologii – bylo odsouzení jakéhokoli „federalisty“ jako zrádce: „revoluce“ v roce 1792, „polistopadových změn“ v roce 1992. Rozlehlý prostor pro umírněnost, který po letech 1789 a 1989 existoval, se do roků 1792 a 1992 fakticky uzavřel. Republiky nyní pohlížely na federaci jako na cizí mocnost, na níž vybojovaly nezávislost – tak jako Francouzi začali pohlížet na svého krále přesně o dvě stě let dříve. Novodobý Alexis de Tocqueville by z těchto zvláštních paralel mohl vyvodit dalekosáhlé historicko-sociologické závěry.

O tom, že *Návrat parlamentu* představuje průkopnickou historickou práci, svědčí i skutečnost, že v nás vzbuzuje chuť na ní dále stavět. Doufejme, že historici nyní obrátí svou pozornost k České a Slovenské národní radě, národním výborům napříč federací či Federálnímu shromáždění v době normalizace a napíší dějiny institucí, které se zařadí po bok těch, jejichž autory jsou Adéla Gjuričová a Tomáš Zahradníček. Tito následovníci by udělali dobře, kdyby napodobili tři aspekty jejich přístupu, které jejich práci tolik obohacují. V první řadě je to vnímavost k různorodosti historických aktérů a jejich životních zkušeností. Historici zabývající se dějinami Československa se velmi často zaměřují jen na jeden, či druhý z národů, které tento stát tvořily. Gjuričová a Zahradníček si uvědomili, že historici nemohou retrospektivně oddělovat Čechy a Slováky, aniž by to vedlo ke zkreslení dějin společného státu. Své sympatie ke slovenskému hledisku vyvažují uvědoměním si genderových rozdílů ve zkušenostech poslanců a poslankyň i rozkolu mezi Pražany a ostatními Čechy. Berou v potaz osobní problémy, kterým poslanci čelili, zátěž, jakou pro většinu z nich představovalo cestování, skutečnost, že mohli ve shromáždění usnout v důsledku legitimního vyčerpání, i příležitosti k budování přátelství a řešení politických problémů v útulném hotelu Sandra. Mistrně též rozplétají zmatené pohnutky i cíle doby, kdy si Češi a Slováci třídili implikace Listopadu, jako byla například touha po silných vůdcích vedle trvání na demokracii nebo přání aktivistů Občanského fóra a Veřejnosti proti násilí, aby

[8] Gjuričová se Zahradníčkem citují z knihy Madly Vaculíkové *Drahý pane Kolář…* Praha, Arkýř – Mladá fronta 1994, s. 150 a 137. Dopisy jsou datovány 8. října a 6. srpna 1992.

[9] Srv. KRAPFL, James: Czechoslovakia's year of decision: From the socialist revolution of 1989 to the "real" revolution of 1990. In: HOLUBEC, Stanislav – PUTTKAMER, Joachim von – BORODZIEJ, Włodzimierz (eds.): *From revolution to uncertainty: The year 1990 in Central and Eastern Europe.* London, Routledge 2019, s. 99–100.

jejich hnutí jednala jako politické strany, aniž by politickými stranami opravdu byla. Historičtí aktéři rozhodně ne vždy věděli, co dělají! A konečně tam, kde to bylo vhodné, sahá autorská dvojice k mezinárodnímu srovnání. Poukazuje například na to, že soupeření mezi prezidenty a parlamenty bylo pro postkomunistické státy typické; všude situace využily třetí subjekty – politické strany a jejich lídři. Dodejme jen, že stejné to bylo i u jiných revolucí v minulosti.

Lze samozřejmě vytknout maličkosti. Pravděpodobně proto, že o těchto otázkách psali už jiní, se Gjuričová a Zahradníček nezabývají prezidentskou volbou Václava Havla v prosinci 1989 ani nepopisují do detailu proces kooptací a to, jak na ně dotyční reagovali.[10] Začátek „pomlčkové války" líčí jako důsledek rozporů mezi Čechy a Slováky a pomíjejí přitom tezi Milana Šútovce, podle níž byla částečně příčinou roztržka mezi osmašedesátníky, jako byl Alexander Dubček a Zdeněk Jičínský, na straně jedné a Václavem Havlem a jeho kotérii na straně druhé – tezi, která posiluje tvrzení autorské dvojice o rivalitě mezi Federálním shromážděním a Hradem.[11] Uvědomují si, že Češi mimo hlavní město pohlíželi na federaci příznivěji než obyvatelé Prahy, jindy však až příliš rychle škatulkují postoje jako české, nebo slovenské. Tvrzení, že „slovenská veřejnost se fixovala na pozici Alexandra Dubčeka v čele parlamentu, ta česká zase na Václava Havla" (s. 62), je přílišným zjednodušením a stejně tak je pochybné, že ctižádostiví východoslovenští politici preferovali Slovenskou národní radu před Federálním shromážděním stejnou měrou jako jejich kolegové z Bratislavy. Bylo by zajímavé dozvědět se více o interakci poslanců s jejich voliči a rovněž je třeba se vyvarovat dojmu, že vinu za špatnou pověst Federálního shromáždění nesla jen média. Dvouměsíční prázdniny v létě 1990, které následovaly těsně po dlouho očekávaných volbách a v době, kdy toho bylo nutno tolik naléhavě vykonat, byly chybou, a nemělo by tudíž překvapit, že v září parlamentu důvěřovala již jen 51,3 procenta občanů (s. 143).[12]

Otázky a výhrady náročného čtenáře jsou však jen drobnostmi ve srovnání s pronikavými vhledy, které Adéla Gjuričová a Tomáš Zahradníček zformulovali, a s fascinujícím svědectvím, které předložili. Jejich práce je v mnohém přínosnější než politologická literatura na téma „demokratizace", která předpokládá *telos* vývoje a na parlamenty nahlíží jen tímto prizmatem. Gjuričová a Zahradníček

[10] Viz SUK, J.: *Labyrintem revoluce*, s. 212–229; ROUBAL, Petr: *Starý pes, nové kousky: Kooptace do Federálního shromáždění a vytváření polistopadové politické kultury*. Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i., 2013.

[11] ŠÚTOVEC, Milan: *Semióza ako politikum alebo „Pomlčková vojna": Niektoré historické, politické a iné súvislosti jedného sporu, ktorý bol na začiatku zániku česko-slovenského štátu*. Bratislava, Kalligram 1999, s. 166–170.

[12] O těchto parlamentních prázdninách viz KRAPFL, J.: *Revolúcia s ľudskou tvárou*, s. 46–48 a 256.

nabídli místo toho živý popis tragického, ale zároveň otevřeného procesu, který provázela tváří v tvář rychle se měnícím okolnostem osudová rozhodnutí, dramatické zvraty a kreativní nápaditost. Jedná se o nejinspirativnější knihu o československé revoluci, jakou jsem v posledních letech četl. Doufám, že bude povzbuzením pro mnoho dalších.

Z angličtiny přeložila Blanka Medková

Abstract

In the reviewer's opinion, Adéla Gjuričová and Tomáš Zahradníček, using innovative analytical methods of the so-called new institutionalism, perceptively capture changes of the Federal Parliament in Czechoslovakia since the fall of the Communist regime until the division of the state into the Czech and the Slovak Republics in their monograph titled Návrat parlamentu: Češi a Slováci ve Federálním shromáždění 1989–1992 [Return of the Parliament: Czechs and Slovaks in the Federal Assembly 1989–1992] *(Prague: Argo and Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2018). The result is an innovative and absorbing historical monograph possessing a vivid literary style, which permits a better understanding of the revolutionary period. The reviewer finds important watersheds and factors in the development of the Federal Assembly during the period in question, conjuring up parallels of some processes taking place at that time, such as personal purges in the ranks of deputies, initial emancipation of the legislative body, or subsequent centralization of political decision-making in the hands of winning political parties, in older historical revolutions. In the reviewer's opinion, the two authors offer, unlike most political science studies, a vivid description of an apparently inevitable, but also open political process accompanied by fateful decisions and dramatic turns. He argues that the book is the most inspiring publication about the Czechoslovak democratic revolution in recent years.*

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; Federal Assembly; democratic revolution; democratic transition; parliament democracy; disintegration of Czechoslovakia; federalism; new institutionalism
Československo; Federální shromáždění; demokratická revoluce; přechod k demokracii; parlamentní demokracie; rozdělení Československa; federalismus; nový institucionalismus

Co vypovídá samizdat o české společnosti za socialismu?

Kristina Andělová

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

PŘIBÁŇ, Michal a kol:

Český literární samizdat 1949–1989: Edice, časopisy, sborníky.

Praha, Academia a Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i. 2018, 612 stran,
ISBN 978-80-200-293-4 a 978-80-88069-69-0.

Publikace *Český literární samizdat 1949–1989* představuje v současnosti nejucelenější a nejsystematičtěji zpracovaný přehled (nejen) literárního samizdatu, jaký má česká odborná komunita i veřejnost k dispozici. Pod vedením Michala Přibáně odvedl devítičlenný kolektiv autorek a autorů (Eduard Burget, Marta Edith Holečková, Michal Jareš, Veronika Košnarová, Petra Loučová, Alena Přibáňová, Pavel Šidák, Andrea Vítová)[1] z oddělení lexikografie Ústavu pro českou literaturu AV ČR poctivou a detailní práci, ze které budou badatelsky těžit nejen historičky a historikové české literatury a soudobých dějin, ale prakticky každý, kdo bude zkoumat nezávislou kulturu v období komunismu. *Český literární samizdat* představuje další špičkovou publikaci z produkce Ústavu pro českou literaturu,

[1] Za pomoci dalších autorek a autorů: Dominik Mačas, Eva Čapková, Gabriela Romanová, Ivo Harák, Iva Málková, Jana Petrová, Jaroslav Olša jr., Jiří Rambousek st., Karel Komárek, Lukáš Berný, Lenka Dostálová, Lenka Jungmannová, Martin Machovec, Pavlína Morganová, Petr Přikryl, Tomáš Vrba, Petr Náhlík, Zbyněk Fišer, Zuzana Gilarová, Zdeněk Rampas.

který v poslední době ukazuje, že výsledky týmových grantových projektů nemusí představovat pouze kolektivní monografie sborníkového charakteru, mající často k „týmové práci“ daleko. Připomeňme například knižní projekt *Česká literární nakladatelství 1949–1989*, realizovaný stejným autorským kolektivem,[2] či publikaci *V obecném zájmu*, která vznikla pod vedením Michaela Wögerbauera.[3] Tyto práce by nemohly vzejít z výzkumu jednotlivce a určité upozadění individuálního charakteru autorské invence zde vede ke koherentnímu a promyšlenému celku.

Hesláři samizdatových publikací předchází obsáhlá úvodní studie, která pečlivě a strukturovaně představuje problém samizdatu v konceptuálním i historickém kontextu. Pojem „samizdat“ autoři neomezují pouze na činnost „prvovydavatelů a vydavatelů“, nýbrž do něj zahrnují „veškerou nezávislou literaturu, jež se ve své době z jakýchkoli důvodů ocitla v rozporu se závaznou kulturní politikou totalitního státu, a proto byla navzdory nebezpečí represe šířena občanskou svépomocí“ (s. 16). Publikace se soustředí především na samizdat a takzvaný protosamizdat *literární*. Za literární jsou zde považovány „takové knihy a časopisy, které zprostředkovávaly uměleckou literární tvorbu a její reflexi“, autorský tým ovšem věnuje pozornost i oblastem jiných umění a věd o umění. Zároveň jsou zde zařazeny například i některé takzvané publikace s razítkem či vybraná „polosamizdatová“ studentská produkce vycházející pod hlavičkou Socialistického svazu mládeže koncem osmdesátých let, kdy se cenzurní podmínky rozvolňovaly (s. 89).

Mimo vymezení pojmu „samizdat“ mapuje vstupní text přehledně vývoj samizdatových periodik od konce čtyřicátých let a takzvaného protosamizdatu, který většinou vznikal (na rozdíl od pozdějšího, především normalizačního samizdatu) uvnitř nepříliš početných tvůrčích okruhů a často pouze pro „vlastní“ potřebu bez nároku na šíření. Nejvýraznějším producentem protosamizdatu se v prvních letech po roce 1948 stal okruh surrealistických umělců kolem Vratislava Effenbergera. Šedesátá léta sice přinášejí návrat některých autorů do oficiální produkce, „o naprosté svobodě uměleckého projevu ovšem nemůže být řeč“ (s. 29). Vzhledem k přetrvávající cenzuře končila díla mnoha literátů stále „v šuplíku“, často se šířila jen v okruhu zainteresovaných. V této době vznikaly a kolovaly také strojopisné opisy některých politických projevů, překlady článků ze západního tisku a doložené jsou například i opisy děl některých českých beletristů žijících v exilu (Jan Čep, Egon Hostovský). Na pomezí oficiální a neoficiální kulturní produkce se ocitla i řada studentských časopisů; k nejznámějším patřil například *Elixír*, vydávaný na Vysoké škole chemicko-technologické v Praze, a *Buchar*,

[2] PŘIBÁŇ, Michal a kol.: *Česká literární nakladatelství 1948–1989*. Praha, Academia 2014.

[3] WÖGERBAUER, Michael – PÍŠA, Petr – ŠÁMAL, Petr – JANÁČEK, Pavel a kol.: *V obecném zájmu: Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014*, sv. 1: *1749–1938*; sv. 2: *1938–2014*. Praha, Academia – Ústav pro českou literaturu AV ČR, v.v.i., 2015.

založený na Vysoké škole strojní Českého vysokého učení technického, jehož redaktor Jiří Müller byl za svou činnost vyloučen ze studia a později se stal jednou z vůdčích osobností brněnského samizdatu.

S nástupem normalizace se obnovila tvrdá opatření proti svobodnějšímu vyjadřování v oblasti kultury a politiky. V letech 1969 až 1971 byly zastaveny téměř všechny literární časopisy a zásadní personální čistky postihly i veškerá nakladatelství s beletristickou, uměnovědnou a společenskovědní produkcí. V první polovině sedmdesátých let se tak na jedné straně podařilo doslova zadusit svobodnou literární tvorbu a reflexi v oficiální produkci, na straně druhé se ale vytvořily předpoklady pro rozmach svobodomyslné a nonkonformní činnosti v „neoficiální" sféře – nejen v politicky aktivním disentu, ale v mnohem širší skupině lidí, kteří cítili jak potřebu projevovat se nezávisle na režimní kulturní politice, tak i touhu po alternativních zdrojích informací, které nespadaly do šablonovitých tezí reprodukovaných oficiálními tiskovinami.

Vedle stručného historického přehledu nejdůležitějších samizdatových počinů autorský tým v úvodní části představuje i několik témat, která dále historicky ukotvují produkci samizdatu v Československu. Vedle právního rámce cenzury a trestních represí proti nepohodlným autorům, vydavatelům a šiřitelům samizdatu jde také o vhled do způsobů výroby samizdatových publikací, tedy především o přehled rozmanitých technologií, s jejichž pomocí se samizdaty opisovaly a množily. Stranou nezůstaly ani formy samizdatové distribuce, která se odehrávala povětšinou řetězovými výpůjčkami či výměnami publikací, výjimečně i jejich prodejem. Do rozšiřování mnohých samizdatových textů se zapojil i československý exil – jak jejich publikováním ve svém tisku (který se často pašoval do Československa, čímž se původní samizdat vracel v jiné podobě), tak i finanční podporou.

Úvodní studie vytyčuje terén, ve kterém je možné přemýšlet o samizdatu v širších souvislostech a překročit pouhý výčet jednotlivých samizdatových počinů a jmen, podrobně zpracovaný v obsáhlém, abecedně uspořádaném hesláři. Nyní bych se ráda zamyslela nad výsledky a implikacemi tohoto důkladného zmapování významné části české samizdatové produkce. Přestože kniha nesupluje dějiny českého literárního samizdatu a nenárokuje si ucelenou interpretaci samizdatové produkce, je zřejmé, že z objemu shromážděných a zpracovaných dat se vynořují závažné otázky o fungování a povaze tehdejší společnosti. Některé jsou naznačeny v úvodní studii, jiné bude třeba ještě formulovat v diskusích s dalšími odborníky v oblasti soudobých dějin. Vzhledem k tomu, že tuto reflexi píši jako historička do historického časopisu, pokusím se takovou diskusi otevřít a nastínit význam *Českého literárního samizdatu* pro širší historický výzkum období komunismu, který přesahuje dějiny české literatury.

Autorský tým v úvodu přiznává, že pokoušet se sestavit úplný heslář českého literárního samizdatu by bylo „projevem nesoudnosti“ (s. 89), neboť se mu jistě nepodařilo zachytit mnohé krátkodobě působící podniky, jejichž produkce může být zachována jen v soukromých sbírkách. Pochopitelným nedostatkem informací byl limitován i výběr vydavatelských dílen, které sice nepřinášely samizdatové publikace v prvních vydáních, nicméně pro šíření nezávislé kultury měly zásadní význam. Navíc do hesláře nebylo zařazeno mnoho publikací neperiodického charakteru či některé samizdaty, o jejichž existenci se ví z hodnověrných pramenů, je znám jejich původce, ovšem není možno dohledat ani jeden svazek (jako příklad je v knize uveden časopis Jiřího Koláře *Magáč* z počátku padesátých let či edice Klementa Lukeše z normalizačního období). V tomto ohledu představovalo bádání autorského kolektivu jistě téměř detektivní práci, neboť povaha pramenů byla mnohdy založena na záměrné mystifikaci či snaze znemožnit identifikaci původců, nemluvě o časté likvidaci samizdatu z bezpečnostních důvodů. Proto lze předpokládat, že zde ještě velké množství pramenů uniká pozornosti a že je již možná nikdy historici a historičky nedohledají.

Přidáme-li k tomu neliterární typy samizdatu – náboženský, primárně politický, umělecký, hudební, filozofický a odborně zaměřené publikace, ale například i bytové semináře, bytová divadla, reprodukci nepovolené hudby, šíření exilové produkce či nedostupných časopisů a publikací ze zahraničí, později i „chytání“ svobodného rádiového vysílání, vystupuje před námi zcela jiný obraz *kulturního vědomí* za normalizace než obvykle deklarovaná „kulturní šeď“; a ovšem i zcela jiný obraz nezávislé kultury, která je často spojována jen s úzkou skupinou disentu a undergroundu. Domnívám se, že právě zde by nemusel být autorský tým tolik skromný, když deklaruje jako určitý „nedostatek“ či limit publikace neschopnost zmapovat literární samizdat v jeho „úplnosti“. Za významný považuji již fakt, že heslář, čítající více než tři sta padesát publikací a zhruba dva a půl tisíce jmen lidí, kteří byli do samizdatové výroby a distribuce zapojeni, představuje jen část nezávislé literární produkce v období komunismu.

V tomto ohledu je provedený výzkum významným příspěvkem k právě probíhajícím historickým diskusím o povaze normalizačního období a charakteru komunistického režimu. Kniha totiž poskytuje velmi dobrý materiál k překonání zjednodušených tezí, ať už o normalizaci jako o období totalitního „bezčasí“ a „Biafře ducha“ na straně jedné, anebo o „participaci“ a konformitě české společnosti na straně druhé. *Český literární samizdat* jasně ukazuje, že i v čase, který nezávislé tvorbě nepřál, vznikala mohutná, vnitřně pluralitní a nejednotná alternativa, která pokrývala mnohem širší výsek společnosti než úzce vymezené kategorie disentu a undergroundu. Tento poznatek jistě není žádným objevem, obzvláště pro pamětníky, a intuitivně s ním všichni pracujeme. Publikace o samizdatu však přináší konkrétní pramenný materiál pro přesnější postižení, jak

fungovala takzvaná šedá zóna, případně pro „výkop“ do diskuse o novém pojmovém uchopení a kategorizaci normalizační společnosti.

Český literární samizdat se tudíž dotýká i toho, jak se formovalo a jakých podob nabývalo „společenské vědomí“ v komunistickém Československo (a tím zde nemyslím nutně jen kritické politické vědomí). Ukazuje se, že neoficiální způsob šíření informací (řetězové distribuce samizdatu) se dotýkal velmi širokého množství lidí a představoval rozvinutou informační síť, rozprostírající se napříč různými vrstvami obyvatel, jak vůči režimu kritických a „nepohodlných“, tak i těch, kteří se takto veřejně neprojevovali a mohli se jevit jako konformní občané. Pro historický výzkum se tedy otevírá pole bádání v oblasti již zmíněné nejednoznačně definované „šedé zóny“ a jejího ideového profilu. Možná že výsledky takového bádání ukáží mnohem větší „propustnost“ mezi doposud oddělovanými analytickými kategoriemi, když si položí otázku nikoli po tom, jaké skupiny lidí byly v kontaktu s určitou částí samizdatové produkce, nýbrž když se bude ptát, jak velká část obyvatelstva se nikdy se samizdatem nesetkala. Myslím, že i to může přispět k hlubšímu poznání způsobů, jakými se mohly utvářet kritické postoje lidí během normalizace. Nemusely mít otevřeně politický charakter jako u disentu, ale pocházely a ujasňovaly se z vědomí *možné alternativy*, kterou samizdat (v politických i nepolitických oblastech) představoval. Tuto badatelskou výzvu nastoluje *Český literární samizdat* právě díky tomu, že se nesoustředí pouze na úzký okruh nejproslulejší samizdatové produkce (Edice Petlice, Edice Expedice, *Revolver Revue* apod.), ale přibližuje a mnohdy i objevuje méně známé či takřka zapadlé nezávislé tvůrčí a vydavatelské iniciativy, za nimiž stály stovky až tisíce nadšenců, kteří žádné přímé spojení s disentem neměli.

Druhý diskusní podnět, který *Český literární samizdat* otevírá, se týká mnohem obecnějšího problému současných humanitních a společenských věd. Je to otázka digitalizace a využívání pokročilejších softwarových technologií při zpracovávání výsledků bádání. Zatímco běžný historický výzkum ještě na poli *digital humanities* poněkud tápe, encyklopedická a lexikální díla mohou do tohoto terénu vstupovat mnohem sebevědoměji. Tím zde rozhodně nechci snižovat přínos a významnost knižního vydání – domnívám se, že pouze elektronicky zpracovaná data mohou do budoucnosti představovat určitý problém. Přes prvotřídní přehlednost se ovšem i u recenzovaného díla vyjevují limity jakékoli knižní publikace zpracovávající ohromné penzum informací. Nabízí se tak otázka, zda s takovým množstvím shromážděných dat nepokročit směrem k promyšlené digitální verzi encyklopedie, která by s pomocí nových technologických možností posunula výzkum na další rovinu systematizace.

Příkladem může být třeba projekt chorvatského virtuálního Muzea avantgardy (www.avantgarde-museum.com) a zpracování sbírky Marinka Sudace. Tento digitální katalog vizuálně propojuje chorvatské avantgardní umělce ve dvacátém

století, jejich různé projekty, ale i biografické informace a chronologii. Domnívám se, že zpracovaný materiál při výzkumu českého literárního samizdatu by mohl jít obdobnou cestou – ukázat překrývání jednotlivých samizdatů, vytvářet různé typologie na základě věku, pohlaví či povolání autorů a lidí zapojených do vydávání a šíření samizdatu. Umožňoval by účelně třídit informace i podle dalších kritérií, týkajících se konkrétních obsahů samizdatu a jejich proměn nebo sociologických a technologických aspektů distribuce. Digitální platforma by také možná dovedla lépe představit vizuální stránku samizdatové produkce, která byla v její prezentaci zatím spíše upozaděná. I v tomto ohledu ovšem představuje *Český literární samizdat* velký přínos, neboť v jednotlivých heslech nezapomíná na to, že podstatnou součástí samizdatu byla specifická (typo)grafická či umělecká podoba, často špičkové úrovně.

S tím souvisí drobná výtka. Vnitřní grafické provedení obsahu knihy je přehledné a čtenářsky velmi přívětivé a každé heslo je velmi dobře strukturované. Ovšem obálka s Ludvíkem Vaculíkem působí v kontextu různorodé a mnohotvárné samizdatové produkce poněkud konvenčně, a především neodráží výše zmíněná sdělení knihy, jež významně překonávají dosavadní výzkum samizdatu spojený s tradičně opakovanými jmény, edicemi a periodiky.

Kniha *Český literární samizdat 1949–1989* představuje unikátní a vysoce kvalitní počin, který přináší jak množství nových poznatků, tak i podněty k důležitým výzkumným otázkám. Její hodnota nespočívá jen ve výborně prezentovaném materiálu nabízejícím systematicky a přehledně zpracované množství detailních informací. Především je totiž svědectvím o potřebě nezávislé tvorby a myšlení, které si i přes hrozby existenčních postihů a fyzických represí uhájily vlastní prostor a zanechaly literární i společenské dědictví, na něž má smysl navazovat.

Abstract:

The reviewer has a high opinion of the encyclopedic publication titled Český literární samizdat 1949–1989: Edice, časopisy, sborníky [Czech literary samizdat 1949–1989: Editions, periodicals, collections] *(Prague: Academia and Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., 2018), a work of a team of authoresses and authors of the Institute of Czech Literature of the Academy of Sciences of the Czech Republic under the leadership of Michal Přibáň. She appreciates they have amassed a huge amount of information on the Czech samizdat production during the Communist rule in Czechoslovakia, their systematic approach to the processing of the rich source material, and a well-arranged list of more than 350 entries on Czech samizdat editions, periodicals, publishers and collections with at least some literary orientation. Although the publication does not aspire to providing an exhaustive account of*

these independent literary initiatives, it has succeeded in mapping a vast area of not very well known or almost forgotten (often regional) publishers and titles and in describing the (literary) samizdat as a comprehensive phenomenon including authors' creations, production, copying, distribution and reception of nonconformist texts under the rule of a repressive regime which was trying to suppress these manifestations of independent thinking. The reviewer also considers the stimuli the publication offers to historians studying the Czech society, particularly during the so-called normalization period, and to current ongoing discussions on the nature of the Communist regime, and speculates about the potential of similarly structured research results in the context of the developing field of digital humanities.

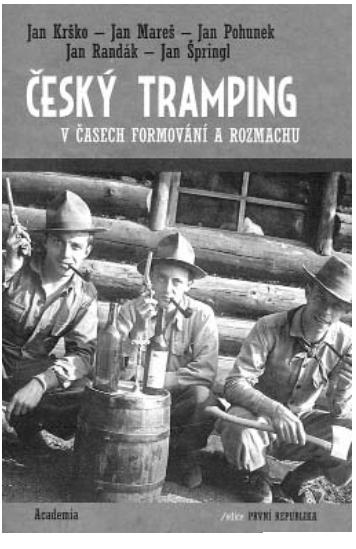
Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; samizdat; Czech literature; independent culture; Czech society; Czechoslovak normalization; digital humanities
Československo; samizdat; česká literatura; nezávislá kultura; česká společnost; československá normalizace; digital humanities

Tramping žije!

Marta Edith Holečková

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

KRŠKO, Jan – MAREŠ, Jan – POHUNEK, Jan – RANDÁK, Jan – ŠPRINGL, Jan:
Český tramping v časech formování a rozmachu.
Praha, Academia 2019, 238 stran,
ISBN 978-80-200-2897-6.

Kniha pětice autorů je výsledkem tříletého výzkumného projektu, který si klade za cíl systematicky prozkoumat svébytný fenomén trampingu v českých zemích. Ihned v úvodu se čtenář dozvídá, že tři z autorů jsou volně tábořícími trampy, jeden má zkušenost se skautingem a jen poslední je těmito aktivitami nedotčen. Jejich individuální perspektiva ale není v textu patrná a je možná škoda, že není hlouběji reflektována. Zrovna u tématu spojeného se subkulturou s dlouhou tradicí, výraznou estetikou i etickými hodnotami by bylo zajímavé nastínit v metodologické poznámce, zda tato skutečnost nějakým způsobem ovlivňovala debaty v autorském kolektivu a měla vliv na formulování některých závěrů.[1]

Pokoušet se komplexně zpracovat dějiny československého, respektive českého trampingu je úkolem nelehkým, ne-li nemožným. Tramping je v české a slovenské

[1] Abych šla příkladem, prozradím na sebe, že jsem byla vychována ve skautském oddíle, dosud volně tábořím v přírodě, a proto jsem si vybrala tuto knihu k recenzování.

společnosti hluboce zakořeněný, dosud živý a přitahoval již od raného období pokusy o reflexi či sebereflexi (ve svých publikacích o to usilovala především jedna z vůdčích postav hnutí Josef Peterka alias Bob Hurikán).[2] Hlavní obtíží je jeho proměnlivost, neuchopitelnost a živelnost, což brání spoutat tuto subkulturu do přesně ohraničených analytických kategorií a vnést řád a chronologii do rozmanitosti a chaosu. Autoři si tuto skutečnost uvědomují, a proto ve své publikaci volí několik zásadních okruhů, které tematizují v šesti oddílech. Jejich nevysloveným záměrem je spíše popsat fenomén v jeho šíři nežli se pokoušet o hlubší interpretaci vybraných témat. Publikace tak může sloužit jako základní a stručné uvedení do mnohovrstevnaté problematiky, dynamicky se proměňující v čase. V jednotlivých oddílech autoři postupně řeší definici této subkultury a její sebepojetí, topografii, způsoby trávení volného času mladých lidí, potýkání trampů se státní mocí a politizaci některých trampských uskupení, zlidovění trampingu v populární kultuře a vztah trampů ke sportu.

Počátky trampingu je obtížné přesně určit, protože romantické okouzlení přírodou a toulky v ní inspirované americkým Divokým západem se datují již od konce 19. století. Za jakýsi symbolický počátek českého trampingu jako hnutí a sociálního fenoménu je pokládán rok 1918, kdy byla založena osada Ztracená naděje. Nalézala se poblíž Svatojánských proudů nedaleko Prahy, oblíbeného výletního místa, které bylo zatopeno při budování Štěchovické přehrady v roce 1944. Pro rozkvět trampingu bylo zásadní zkrácení pracovní doby na osm hodin po první světové válce a dospívání nové generace, která si léčila válečná traumata a hledala naplnění volného času novou kvalitou. Čím se lišil tramp od romantického výletníka putujícího v údolí Vltavy, Sázavy či jiné řeky ještě předtím, než se toto slovo stalo běžně používaným pojmenováním se srozumitelným obsahem? Rozdíl byl zřejmě v sebepochopení – tramp si byl vědom své zvláštní identity, přijímal ji a sám sebe takto označoval. Tato identita ovšem mohla být jen víkendová: během pracovního týdne nemusel být člověk identifikovatelný jako tramp, svou novou identitu přijal se specifickým oděvem, když vyrážel ve volných chvílích do přírody. Jméno „tramp“ bylo převzato z americké dobrodružné literatury a znamenalo tuláka, v dobovém užívání jako synonymum sloužilo označení „divoký skaut“. Mezi hlavní sdílené hodnoty trampů patřila svoboda, volnost, silný vztah k přírodě, dobrodružství a opravdové přátelství. Přimknutí ke svérázné komunitě či subkultuře bylo umocňováno démonizací a odmítáním ze strany většinové společnosti. Součástí trampské identity tak byl i vzdor, protest a touha žít si po svém alespoň necelé dva dny v týdnu.

[2] Viz HURIKÁN, Bob: *Trampské zkazky: Dějiny hnutí.* Praha, Práce intelektu 1933; 2. vydání (bez podtitulu): Praha, Fortuna 1990; TÝŽ: *Dějiny trampingu.* Praha, Jaroslav Tožička 1940; 2. vydání: Praha, Novinář 1990.

Jednotná trampská ideologie v politickém slova smyslu neexistovala, výrazně přítomný byl odpor k měšťácké společnosti, její falešné morálce a důraz na souznění s přírodou. Přínosné by proto bylo detailněji se věnovat ideovým zdrojům hnutí, zejména těm, jež vycházejí z tvorby amerického spisovatele Ernesta Thompsona Setona. Jeho vliv v československém prostředí se natrvalo projevil nejen v trampingu, ale také ve skautingu a hnutí Lesní moudrosti (*Woodcraft*). Není uspokojivé a dostačující konstatovat, že si tyto směry, vyrůstající ze stejných kořenů, prostě jen konkurovaly. Rozdíly jsou jistě sociální a souvisejí také se vztahem aktérů k hierarchii a organizaci, domnívám se ale, že určité nuance spočívají i ve vnímání přírody a v duchovním přesahu, který se v jednotlivých skupinách více či méně objevuje. Trampingu je vlastní estetika vyvěrající z romantizujícího obrazu Divokého západu. Podobně je u něj možné narazit i na motivy indiánské. Byla domácí krajina skutečně jen náhražkou vzdálených zemí, do níž si trampové promítali své fantazie? Jednalo se jen o emblémy napomáhající úniku ze všední každodennosti, anebo probouzely hlubší zájem o původní obyvatele Ameriky a o spiritualitu přírody? V úvodní kapitole postrádám také druhou důležitou otázku: proč je tramping výlučně českou a slovenskou subkulturou? Souvisí tato skutečnost s hustou železniční sítí a snadnou dostupností vhodných lokalit? Proč fenomén až na výjimky neoslovil také české Němce? Problém je sice naznačen v kapitole „Trampský prostor" (s. 50–52), ale větší pozornost mu autoři nevěnují. Onou příslovečnou výjimkou byla navíc tehdy známá osobnost, všestranný sportovec a obchodník se sportovními potřebami Emerich Rath (1883–1962), polozapomenutá postava tragického konce příběhu Bohumila Hanče a Václava Vrbaty, který by si v knize zasloužil větší prostor, než je mu dopřán. Emerich Rath se s několika dalšími účastníky při lyžařském závodě na Zlatém návrší v Krkonoších v březnu 1913 vrátil hledat ztraceného Bohumila Hanče. Právě on zbloudilého lyžaře našel, ale než se stačil vrátit s posilou, bylo již pozdě.

Se vztahem k přírodě souviselo také oblečení trampů: měli si volit takové barvy, které s přírodou dobře splynou, nejsou výrazné a neruší. V této souvislosti je dobré připomenout, že k rozvoji trampingu a k jeho specifickému „dress codu" přispěl rozprodej armádních přebytků v letech 1919 až 1927. Jednalo se o stany, celty, torny, košile, boty „kanady", polní lopatky, ešusy, pánve a podobný materiál. Vyznávání volného pohybu a svobodného táboření citelně naráželo na skutečnost, že každý pozemek měl svého majitele a záleželo na jeho rozhodnutí, zda a jakým způsobem bude táboření regulovat. Často bylo táboření umožňováno spíše turistickým a mládežnickým organizacím nežli volně sdružené mládeži se svobodomyslným duchem a rezervovaným postojem ke konvencím. Větší vstřícnost mohli trampové očekávat u drobnějších vlastníků, konkrétně sedláků a obecních samospráv, jimž přišel vhod poplatek za pronájem tábořiště. Skutečnost, že vyhledávali i místa jinak stěží využitelná, tak má s největší pravděpodobností nejen

romantické zdůvodnění, ale také naprosto pragmatický důvod – jiné parcely by od místních těžko získávali.

Mezi oblíbená a trampy vyhledávaná místa patřila například údolí Vltavy, Berounky, Sázavy, Kačáku na Kladensku a Kocáby na Příbramsku, Křivoklátsko, Brdy, Kokořínsko nebo Český ráj. Ačkoliv je text publikace ilustrován bohatým obrazovým doprovodem, chybí zde bohužel mapy popisovaných lokalit. Trampové volně putovali přírodou a stanovali či spali pod širákem, ale velmi rychle si na oblíbených a k tomu vhodných místech začali budovat své osady. Osada byla nejen konkrétní místo, ale i parta, která se zde scházela. Své chatky či „chajdy" si trampové zprvu stavěli svépomocí, postupně se ale s jejich rostoucí oblibou vytvořilo několik modelů typizovaných menších chat, které bylo možné objednat si „na klíč". S budováním trampských osad souvisí také zavádění nových toponym, ovlivněných romantizujícím vztahem ke krajině (Zlatý kaňon – dolní tok Sázavy, Delaware, Klondajk, Toronto, Askalona, Údolí hvězd a podobně). Stopy prvorepublikového trampingu jsou v krajině českých zemí patrné dodnes. V tomto bodě se jasně ukazuje jedna z rozporuplností hnutí: ačkoliv mezi jeho hodnoty patřila svoboda pohybu, záhy se někteří trampové začali usazovat na stabilních místech a budovali si bydliště v přírodě i se sportovišti a dalším zázemím, která prakticky nemuseli během pobytu opouštět.

Jak bylo naznačeno výše, tramping se v době svého rozkvětu potýkal s organizovanými turistickými a tělovýchovnými mládežnickými skupinami, které shodně volily přírodu a pobyt v ní jako nástroje kultivace lidského ducha. Smýšlení a chování trampů hraničící s anarchismem vyvolávalo také morální paniku mezi běžným obyvatelstvem. Nejdůraznějšího odsouzení se trampům dostalo od zakladatele československého skautingu Antonína Benjamina Svojsíka, který jim vytýkal především volnost mravů, nevázanost a bezohledné chování v přírodě (pytlačení, střelbu, opilství a s tím souvisící nepořádek na tábořištích). Další organizace kritizovaly například jejich „prázdnou sentimentalitu" (s. 96). Na tuto „kampaň" reagovali trampové ve svých tiskovinách hlavně výsměchem. Terčem byla organizovanost, disciplína, militarizace či domnělá nesamostatnost konkurentů. Rozšířená averze vůči volně tábořící mládeži vyvrcholila v roce 1931 vydáním zákona známého jako Lex Kubát, pojmenovaného po českém zemském prezidentovi, agrárníkovi Hugo Kubátovi. Zákon zakazoval volné táboření nesezdaných párů, volné pobíhání v plavkách mimo plovárny a koupaliště, nošení zbraní bez zbrojního pasu a představoval vrchol protitrampských animozit v meziválečném období. Zrušen byl v roce 1935 rozhodnutím Nejvyššího správního soudu.

Ačkoliv tramping budil různé odmítavé vášně a nevoli, stal se zároveň brzy plnohodnotnou součástí masové kultury a zábavy. Dobrodružná literatura odehrávající se na Divokém západě byla v českých zemích populární již na konci 19. století a v meziválečném období obliba tohoto žánru ještě prudce narůstala.

Pro formování trampingu byl zásadní také rozvoj kinematografie, a především písňová tvorba, která tvořila organickou součást subkultury.

I když tramping vznikl jako hnutí nepolitické, na přelomu dvacátých a třicátých let se některé trampské skupiny zpolitizovaly. Došlo k tomu ne náhodou v období, kdy tramping získával na popularitě a kdy vypukla Velká hospodářská krize, která přispěla ke společenské polarizaci a radikalizaci. Nejvýrazněji v tomto hnutí působila Komunistická strana Československa. Řada trampů měla pro svůj sociální původ k levici blízko a komunistická agitace mezi nimi často nacházela živnou půdu. Výrazným hlasem a organizátorem „rudého trampingu" se stal spisovatel Géza Včelička (1901–1966), který by si podle mého mínění zasloužil v knize větší pozornost. Možná překvapivě se trampské hnutí těšilo také velkým sympatiím představitelů fašistického uskupení Vlajka, kteří je pokládali za vhodnou formu negace soudobého společenského řádu Československé republiky.

Motivace jednotlivců byly pestré, přesto ale dostatečně silné a stabilní na to, aby tento fenomén přetrval turbulentní změny dvacátého století. Tramping ovlivnil desetitisíce lidí, natrvalo se otiskl v populární kultuře a zábavě a také v české krajině. Proto, byť s některými výhradami, vítám vydání nejen této knihy, ale i následující monografie *Putování za obzor*, v níž stejný autorský tým rozšířil svůj záběr při mapování českého trampingu z doby první republiky i na německý protektorát, poválečné roky a celou éru komunistického režimu – tedy na časy, kdy se musel potýkat s mnohem větší nepřízní poměrů a k meziválečnému dvacetiletí se vztahoval jako ke svému zlatému věku.[3]

Abstract:

The monograph titled Český tramping v časech formování a rozmachu [Czech tramping in times of formation and upswing] *(Prague: Academia, 2019), which is a work of five authors (Jan Krško, Jan Mareš, Jan Pohunek, Jan Randák and Jan Špringl), presents the phenomenon of tramping in the inter-war Czechoslovak Republic. In doing so, it focuses on the Czech Lands and, in the reviewer's opinion, offers a more or less basic mapping of the fluid and difficult-to-grasp social movement and also a specific subculture of young people, which were born out of romantic admiration of the American Wild West, forming their identity and lifestyle in a strong bond with nature, and were widely popular after the birth of Czechoslovakia in 1918. The authors describe, relatively well, the self-perception and topography of tramping, how tramps were spending their free time and clashing*

[3] KRŠKO, Jan – MAREŠ, Jan – POHUNEK, Jan – RANDÁK, Jan – ŠPRINGL, Jan: *Putování za obzor: Tramping v české společnosti 1918–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2020.

with state authorities, their identification against the "bourgeois" society, ironizing and moralizing of the tramping movement, the step-by-step politicization of some tramping groups, and the penetration of tramping into popular culture. On the other hand, the reviewer argues that the book does not explain ideological sources of the movement clearly enough and does not answer the question why the tramping movement became a phenomenon unique to Czechs and Slovaks.

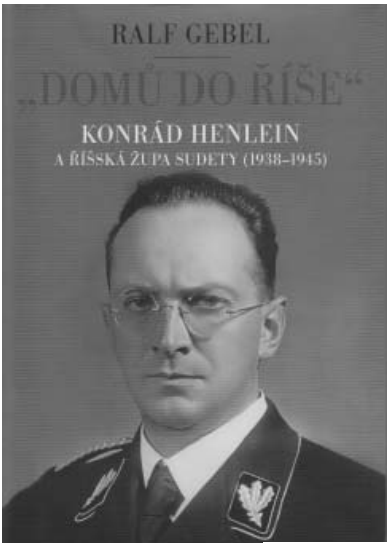
Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; tramping; 1st Czechoslovak republic; youth; lifestyle; social movements; subculture
Československo; tramping; první Československá republika; mládež; životní styl; sociální hnutí; subkultura

Poněkud neosobní portrét „věrného vůdcova paladina“

Anna Blatecká

Katedra historie, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

GEBEL, Ralf:

„Domů do říše“: Konrád Henlein a Říšská župa Sudety (1938–1945).

Z německého originálu přeložil Jan Dobeš.
Praha, Argo 2018, 408 stran,
ISBN 978-80-257-2468-2.

Takřka před dvaceti lety spatřila světlo světa biografie sudetoněmeckého politika a nacistického funkcionáře Konrada Henleina (1898–1945) z pera německého historika Ralfa Gebela.[1] Původně disertace, obhájené na Rýnské univerzitě Friedricha Wilhelma v Bonnu, se až v roce 2018 ujalo nakladatelství Argo, které ji vydalo v českém překladu ve své životopisné edici Ecce Homo. Časový rozestup mezi českým a německým vydáním je dokladem, že problematika válečného pohraničí – na rozdíl od protektorátních dějin – stále stojí spíše na pokraji zájmu české odborné, ale i širší laické veřejnosti. V rámci syntéz pojednávajících o československých dějinách v letech 1938 až 1945 historici většinou nevnímali vývoj v odstoupeném pohraničí jako jejich součást. Vedle již poměrně probádaných a veřejně známých událostí

[1] GEBEL, Ralf: *„Heim ins Reich!“ Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland 1938–1945.* München, R. Oldenbourg 1999.

vztahujících se k Mnichovské dohodě a následnému odstoupení československého pohraničí zůstával vývoj v Sudetské župě (*Sudetengau*) zahalen mlhou, případně obestřen množstvím stereotypů.

Ralf Gebel ovšem ve své monografii několikrát trefně poukazuje na skutečnost, že na protektorátní dějiny nelze pohlížet bez kontextu odstoupeného pohraničí a naopak. Ačkoliv v minulosti vznikla řada dílčích studií či úzce zaměřených prací, které se Sudetskou župou zabývají, troufám si soudit, že předkládaná publikace se řadí k těm, jež vývoj v odstoupeném pohraničí zachycují skutečně komplexněji a uceleněji. Gebel syntetickou metodou pracuje i s fakty ze studií českých historiků, kteří se protektorátními dějinami, pohraničím, ale také samotnou osobností Konrada Henleina, již zabývali. Místy je pak doplňuje či reviduje na základě nově dostupných pramenů z německých a českých archivů. Mezi často skloňované historiky v jeho knize patří Stanislav Biman, Václav Kural, Josef Bartoš, Jiří Kořalka, Jaroslav Macek či Jan Křen. Solidní odborná základna je samozřejmě podepřena i studiemi německých historiků, jako jsou Detlef Brandes, Hans Lemberg, Hermann Graml či Horst Löffler. Nelze přitom nezmínit referenční monografii Volkera Zimmermanna *Sudetští Němci v nacistickém státě*, na jejímž českém vydání se před dvaceti lety Argo také podílelo.[2] Je paradoxní, že Zimmermannova kniha byla v německém Essenu vydána téhož roku jako práce Ralfa Gebela, čeští čtenáři se však s ní mohli seznámit mnohem dříve. Zdejší vydavatelé po ní sáhli zřejmě z toho důvodu, že je snad ještě hutnější a zevrubnější syntézou k dějinám „Sudet“ než publikace Ralfa Gebela. Struktura obou knih je velmi podobná, snad i proto, že obě vycházejí z autorských disertací. Volker Zimmermann se však navíc zabývá také odbojovou činností v pohraničí a všímá si i určitých paralel na dalších obsazených územích.

Vraťme se však k recenzované knize. Její název, stejně jako přebal s portrétem prvního muže sudetoněmeckého hnutí, napovídá, že zde máme co do činění veskrze s biografií. O tradiční životopis se však nejedná. Ralf Gebel hodnotí Henleina zejména jako politika, vůdce sudetských Němců a říšského místodržitele. Detailně vykresluje jeho politický profil a povahové rysy, které mu dopomohly k úspěchu, či naopak mu uškodily. Líčí, jakým byl Henlein řečníkem, nakolik byl konzistentní, asertivní, nebo naopak ovlivnitelný. Autor se dále snaží odpovědět na otázku, zda se Henleinovi dařilo spoluurčovat říšskou politiku a osud pohraničí po jeho začlenění do Německé říše. V tom všem se samozřejmě opírá o rozsáhlou pramennou základnu. Jen zřídkakdy se uchyluje k hypotézám a spekulacím, a když už na to dojde, tak na případnou nejistotu vždy upozorňuje.

[2] ZIMMERMANN, Volker: *Sudetští Němci v nacistickém státě: Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945)*. Praha, Argo – Prostor 2001.

Ralf Gebel analyzuje Henleinovy osobní vztahy s dalšími představiteli nacistické mašinerie a jeho rivaly, jako byl zastupující říšského protektora Reinhard Heydrich či jeho zástupce ve funkci župního vedoucího (*Gauleiter*) v Sudetech Richard Donnevert. Reviduje ale také informace tradované o jeho vztahu se státním tajemníkem v protektorátu Karlem Hermannem Frankem, s Adolfem Hitlerem a dalšími hodnostáři. Gebel přibližuje proměny Henleinova postavení na žebříčku popularity v rámci sudetoněmecké společnosti, ale také ukazuje, jak ho vnímala západní a německá média. Přiznává mu přitom možná překvapivé charisma v osobním styku: „Dokonce i britský žurnalista Gedye, který se k Henleinovi jinak stavěl velmi kriticky a již velmi brzy v něm spatřoval Hitlerova zástupce v Sudetech, nemohl jeho šarmu zcela odolat. V roce 1936 popisuje Henleina jako slušného, klidného, seriózního a talentovaného muže se zvláštní přesvědčivostí, který během rozhovoru vyvolává pocit, jako by bylo nezaslouženou urážkou pochybovat případně o jeho slovech, ačkoliv selský rozum napovídá, že nejsou pravdivá.“ (s. 298)

Co však Gebel opomíná, je civilní stránka Henleinovy osoby. Jeho biografické údaje nezaberou ani pár stran z celého textu. Autor si sotva všímá Henleinova původu, vzdělání či jeho činnosti během první světové války. Zcela pak ignoruje jeho rodinný život. Z publikace se dokonce ani nedozvíme, zda měl Konrad Henlein sourozence ani kolik měl sám dětí, kde bydlel či jaké byly poválečné osudy jeho rodiny. Právě to lze považovat za zřejmě největší nedostatek publikace. V této souvislosti je namístě zmínit jinou biografii Konrada Henleina, a to z pera Stanislava Bimana a Jaroslava Malíře, která vyšla už v roce 1983.[3] Ačkoliv z ní Ralf Gebel čerpal, je nutno podotknout, že s jednotlivými hypotézami pracoval velmi opatrně a kriticky, což je nepochybně v pořádku. „Henlein jistě nebyl ‘nacistou na život a na smrt’ či ‘fanatikem’, jak se jej snažili vykreslovat Biman s Malířem. Lze jej ale označit za věrného vůdcova paladina,“ koriguje Gebel (s. 157). Nicméně je možná škoda, že podobné revizi nepodrobil též informace týkající se Henleinova osobního života, jež oba autoři ve své knize rovněž soustředili.

Jak ovšem napovídá zvolený podnázev, jedná se také o studii k dějinám a fungování samotné Sudetské župy, s čímž koresponduje členění knihy. Po úvodu a obeznámení čtenáře se stavem bádání a pramennou základnou autor přibližuje vývoj sudetoněmecké otázky během první republiky, kdy byly názory sudetoněmeckých politiků nejednotné a značně proměnlivé v závislosti na mezinárodní a vnitropolitické situaci. Ve třetí části se Gebel detailně věnuje Mnichovské

[3] BIMAN, Stanislav – MALÍŘ, Jaroslav: *Kariéra učitele tělocviku*. Ústí nad Labem, Severočeské nakladatelství 1983. Jaroslav Kokoška, původně šéfredaktor mládežnického časopisu *MY* z 60. let, nemohl z politických důvodů publikovat pod svým jménem, z toho důvodu byla kniha publikována pod jeho pseudonymem Jaroslav Malíř.

dohodě a s ní spojeným událostem. Zachycuje zábor území, nadšení sudetoněmeckého obyvatelstva, které však brzy vystřídalo zklamání a údiv nad nově nastolenými pořádky, ale také problémy se stanovením hranic a pozdějším vytvořením „Vzorové župy“. Autor si všímá i té části populace, která byla po začlenění pohraničí do říše pronásledována. Pochopitelně do ní patřili Židé, Češi, ale také němečtí liberálové a komunisté. Zajímavá je rovněž podkapitola o zglajchšaltování společnosti, v níž se Gebel podrobněji zabývá působením komisaře pro zastavení činnosti organizací, spolků a fondů (*Stillhaltekommissar für Organisationen, Vereine und Fonds* – Stiko), ale též líčí, jakým způsobem proběhlo začlenění Henleinovy Sudetoněmecké strany (*Sudetendeutsche Partei* – SdP) do Nacionálněsocialistické německé dělnické strany (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* – NSDAP).

Čtvrtá část knihy je po obsahové stránce nejrozsáhlejší. Je v ní analyzován vztah mezi zájmy Sudetské župy a centrálním německým vedením v Berlíně. Konfliktní byla zejména otázka, zdali bude akceptována svébytnost sudetských Němců v říši, nebo bude-li třeba, aby zcela splynuli s říšskými Němci. Autor líčí stranické čistky, které zasáhly přední linie NSDAP a nebyly řízeny nikým jiným než Reinhardem Heydrichem, jenž se snažil zkompromitovat na základě obvinění z homosexuality ty politické skupiny, které se sice chtěly opřít o Německou říši, ale zároveň být vůči Československu nadále loajální, ale také samotného Henleina, jehož pozice byla až do Heydrichovy smrti značně oslabená. Dále detailně přibližuje personální politiku v Sudetech a v této souvislosti zodpovídá otázku, jaký byl podíl sudetských Němců ve složkách státní správy. Vyvrací tak dlouho tradované tvrzení, že úřednické funkce v Sudetské župě dlouhodobě získávali pouze úředníci z „Altreichu“. V poslední části knihy jsou na několika stránkách shrnuty poslední dny Henleinova života, ale také Sudetské župy jako takové.

Předkládaná kniha je zcela bez obrazové přílohy, stejně jako její německá verze, což je nepochybně škoda. V jiných ohledech se české vydání s originálem mírně rozchází. Je vypuštěn místní rejstřík, na druhou stranu je ve stejném rozsahu zachován alespoň rejstřík jmenný. Poznámkový aparát je umístěn až na konci knihy, což při orientaci v poznámkách může působit rušivým dojmem. Kniha je pak obohacena krátkým průvodním slovem, které autor sepsal v roce 2018, a z původního vydání přebírá doprovodné texty českého historika Václava Kurala a německého historika Hanse Lemberga z roku 1998. Je škoda, že se vzhledem ke značnému časovému odstupu českého překladu od předlohy nejedná o rozšířené vydání, které by zohlednilo aktuální stav bádání, nebo že není sumarizováno spolu s historiky, kteří se mu věnují, alespoň v novém doslovu. Zde bych zmínila zejména polského historika Piotra Macieje Majewského a jeho českého kolegu

Martina Veselého.[4] Naopak je nutno vyzdvihnout zdařilý překlad Jana Dobeše a poctivou ediční práci. V textu se nachází minimum nesrovnalostí, za zmínku stojí snad jediná opakující se tisková chyba, a sice chybné uvádění názvu sudetoněmeckého nacionalistického spolku *Kameradschaftsbund*.

Abstract

The reviewed book titled "Domů do říše": Konrád Henlein a Říšská župa Sudety (1939–1945) *(Prague: Argo, 2018), written by German historian Ralf Gebel is a translation of the German original* „Heim ins Reich!" Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland 1938–1945 *(München: R. Oldenbourg, 1999). The author closely links a biography of the German Sudeten politician and Nazi official Konrad Henlein (1898–1945) and the history of the region known as the* Reichsgau Sudetenland*, which existed from 1939 to 1945 in the territory of Czech borderlands ceded to the German Reich. In the reviewer's opinion, the concept is good; she appreciates a relatively comprehensive presentation of the region's history and links to the Protectorate of Bohemia and Moravia, something that is not all that common in Czech historiography. On the other hand, she regrets that Henlein's portrait focuses solely on his public career and utterly ignores his private life, which fact makes the result less plastic than it could be. The author's use of sources is very meticulous and he does not resort to unfounded statements; his work is, in terms of facts it contains, very reliable.*

Keywords / Klíčová slova:

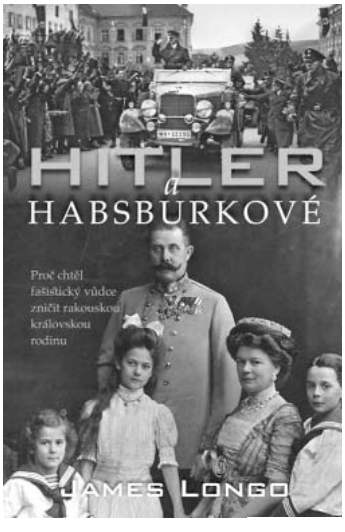
Konrad Henlein; Czechoslovakia; Germany; 3rd Reich; Nazism; Reichsgau Sudetenland; Czech borderlands; German occupation
Konrad Henlein; Československo; Německo; třetí říše; nacismus; Říšská župa Sudety; české pohraničí; německá okupace

[4] Viz MAJEWSKI, Piotr M. : *Sudetští Němci 1848–1948: Dějiny jednoho nacionalismu*. Praha, Condicio humana 2014; VESELÝ, Martin: *Sudetská župa jako protiletecký kryt Říše? 1939–1945*. Ústí nad Labem, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně 2011.

Hitler proti Habsburkům

Marek Šmíd

Historický ústav, Filozofická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích

LONGO, James:

Hitler a Habsburkové: Proč chtěl nacistický vůdce zničit rakouskou královskou rodinu.

Z anglického originálu přeložila Anna Veselá.
Praha, Slovart 2020, 336 stran,
ISBN 978-80-7529-847-8.

V květnu 2020 vyšla zajímavá monografie amerického profesora pedagogiky a publicisty Jamese M. Longa *Hitler a Habsburkové*,[1] jež se zabývá osudem tří dětí následníka habsburského trůnu Františka Ferdinanda d'Este a jeho ženy Žofie, rozené Chotkové, zavražděných v létě 1914 v Sarajevu: Žofie (1901–1990), Maxmiliána (1902–1962) a Arnošta (1904–1954). Jejich životní cesty zrcadlí dramatický příběh šlechtické rodiny Hohenbergů, jež pochází v mužské linii z rakouského císařského habsbursko-lotrinského rodu a v ženské z českého rodu Chotků, a nabízí odpověď na otázku v podtitulu knihy: Proč chtěl nacistický vůdce zničit rakouskou královskou rodinu?

První třetinu monografie tvoří paralelní příběh dvou osobností, které se nikdy nepotkaly – Františka Ferdinanda d'Este a Adolfa Hitlera. Jejich komparace nabízí sondu jak do duše následníka habsburského trůnu a synovce rakouského

[1] Původní vydání: LONGO, James M.: *Hitler and the Habsburgs: Führer's Vendetta Against the Austrian Royals.* New York, Diversion Books 2018.

císaře Františka Josefa I., kterého autor vnímá jako pružného pokrokového aristokrata, usilujícího o modernizaci a federalizaci rakousko-uherské monarchie, tak do nitra životem zmítaného sirotka bez valného vzdělání a bezvýznamného mladíka plného protikladů, nicméně s odvážnými, špatně skrývanými ambicemi. Jejich životy ve Vídni na počátku dvacátého století dobře odrážejí nepřekonatelné rozdíly mezi oběma muži.

Ve druhé třetině knihy se autor věnuje osudům sourozenců Žofie, Maxmiliána a Arnošta, jimž se zavražděním rodičů v létě 1914 zhroutil svět. Atentát v Sarajevu a jeho dozvuky je budou následně provázet po celý život. První světovou válku prožily Ferdinandovy děti na zámku Konopiště, kde se o jejich výchovu starali matčina sestra Marie Jindřiška Chotková, matčin švagr Jaroslav Thun-Hohenstein a katolický kněz Otto Lev Stanovský. Se vznikem Československé republiky však musely svůj rodný zámek opustit a svého majetku se vzdát. Žofie se poté provdala za hraběte Fridricha Nostice-Rieneckeho a z tohoto manželství se narodili tři synové (Erwein, Franz a Aloys) a jedna dcera (Sophie). Po druhé světové válce se její rodina vystěhovala do Rakouska, kde se usadila na zámku Geyeregg ve Štýrsku, později žila v Salcburku. Žofie zemřela v západoněmeckém Thannhausenu v říjnu 1990 ve věku 89 let.

Starší syn následníka trůnu Maxmilián vystudoval práva ve Štýrském Hradci a v roce 1926 se oženil s hraběnkou Alžbětou Bonou. Z manželství se narodilo šest synů (Franz, Georg, Albrecht, Johannes, Peter a Gerhard). Jeho bratr Arnošt se ve Vídni v roce 1936 oženil s Marií Terezií a narodili se jim postupně synové Franz a Ernst. Kromě těchto radostnějších událostí se James M. Longo věnuje rovněž kontaktu obou Hohenbergů s nejstarším synem císaře Karla I. Otto Habsburským v exilu a politickým těžkostem v meziválečném dvacetiletí, zejména událostem v Rakousku ve třicátých letech.

Do styků s potomkem zemřelého císaře vstoupili v téže době rovněž někteří představitelé rakouského episkopátu, například linecký biskup Johannes Maria Gföllner, kteří v návratu Habsburků spatřovali východisko z dobové politické krize. Zmíněný biskup se nicméně domníval, že restauraci Otto von Habsburga brání nerozhodnost kancléře Kurta Schuschnigga a jeho ohled na veřejné mínění v zemi. Třebaže sám smýšlel monarchisticky, kancléř nadále zdůrazňoval vlastní svébytný model stavovského autoritativního zřízení, takže vystupoval jak proti restauračním snahám, tak proti politickým ideologiím komunismu a nacismu, čímž se dostával do izolace.

S mimořádnou sugestivností líčí americký historik dramatický rok 1938, kdy se Rakousko stalo součástí nacistické třetí říše a oba muži, Maxmilián a Arnošt, byli zatčeni. Sleduje jejich věznění, deportaci a pobyt v koncentračním táboře Dachau, respektive Oranienburg, kde byli jako osobní nepřátelé Adolfa Hitlera pro otevřenou opozici vůči nacismu, slovanský původ jejich matky, aristokratický

původ rodiny i katolické náboženství ponižováni a biti. Nacistické elity neměly zájem na jejich přežití, což výstižně vyjádřil Adolf Hitler při jednom z rozhovorů s Josephem Goebbelsem: „Jsou bezcenní a nikdy se nesmějí vrátit zpátky. Zbav se té špíny!“ (s. 154) Jak ale po válce vzpomínal na Maxmiliána a Arnošta jeden jejich spoluvězeň, „vyznačovali se klidnou, optimistickou, imponující důstojností, neotřesitelným smyslem pro humor a nezlomnou solidaritou. Jestli systém postavil skupinu proti skupině, aby se jedna povyšovala nad druhou, pak Hohenbergovi jasně ukazovali, že oni se nepovyšují nad nikoho.“ (s. 173)

Pouze hluboká víra a neskrývaná láska k bližním, kterou v zajetí vůči spoluvězňům projevovali, umožnily oběma šlechticům pád na společenské dno přežít. Autor podrobně popisuje snahy jejich manželek Alžběty a „Maisie“ o jejich vysvobození z nelidských podmínek koncentračních táborů, které byly po desítkách schůzek s vlivnými osobnostmi včetně prominentních nacistických představitelů nakonec vyslyšeny – Maxmilián byl do domácího vězení propuštěn v roce 1940 a Arnošt o tři roky později.

V poslední třetině autor sleduje osud Žofie, Maxmiliána a Arnošta a jejich potomků po roce 1945, přičemž představuje příběh rodiny Hohenbergů v nejširším slova smyslu. Po druhé světové válce byli oba muži s rodinami „odsunuti“ do Rakouska. Maxmilián zastával úřad starosty v Artstettenu, dolnorakouské obci s habsburským zámkem, a stal se zplnomocněncem Otto Habsburského pro některé majetkové záležitosti. V roce 1949 mu Rakušané vrátili zabavený majetek. Maxmilián zemřel ve Vídni v lednu 1962 ve věku 59 let. Jeho bratr Arnošt zemřel ve Štýrském Hradci již v březnu 1954 ve věku ještě o deset let mladším. Strádání a ponižování za války bezpochyby zkrátilo jejich životy.

Longova monografie je psána se solidní znalostí středoevropských reálií, pramenů a literatury včetně té nejnovější, o čemž svědčí rovněž rozsáhlý poznámkový aparát. Navzdory mnohaletému studiu i osobním kontaktům se členy rodiny Hohenbergů se v knize objevují chyby, pravděpodobně pod vlivem autoritativní dikce německých autorů i osobních výpovědí dotazovaných Maxmiliánových a Arnoštových potomků. Z nesrovnalostí uveďme, že německé volby, po nichž prezident Paul von Hindenburg jmenoval Adolfa Hitlera kancléřem, se nekonaly v roce 1933 (s. 117 n.), ale v listopadu 1932, že Jan Masaryk nebyl před válkou ministrem zahraničí (s. 153), ale československým vyslancem ve Spojeném království, nebo že Reinhard Heydrich nebyl muž oddaný své rodině (s. 183), ale naopak jeho sexuální aféry byly známé a provázely jej až do Čech, a podobně. Některé popisy československých poměrů neodpovídají zcela realitě (s. 168) či jsou značně zaujaté, například vůči Tomáši Garriguovi Masarykovi a Edvardu Benešovi (s. 214–216 a 221). Srovnávání Benešova postupu po roce 1945, respektive 1948, s Hitlerovou rasovou nenávistí a Stalinovou bezohledností při znárodňování rozhodně není namístě.

Přesto věřím, že si jinak mimořádně čtivá a metodologicky zajímavá kniha z pera amerického autora Jamese M. Longa najde cestu i k českému čtenáři, který si tak zřejmě bude muset poopravit názor nejen na následníka rakouského trůnu Františka Ferdinanda d'Este, jeho manželku a potomky, ale též na mnohé další šlechtické rodiny, které se ve dvacátém století podobně jako Hohenbergovi zapojily do boje proti zlu totalitních ideologií.

Abstract

The reviewed publication titled Hitler a Habsburkové: Proč chtěl nacistický vůdce zničit rakouskou královskou rodinu *(Prague: Slovart, 2020), written by US journalist James M. Longo is a translation of the original work* Hitler and the Habsburgs: Führer's Vendetta against the Austrian Royals *(New York: Diversion Books, 2018). The first third of the book is a parallel biography of Franz Ferdinand d'Este (1863–1914), heir presumptive to the throne of Austria-Hungary, and Adolf Hitler (1889–1945) in Austria in the early 20th century. The other two parts describe the fates of children of Archduke Ferdinand and his wife, Countess Sophie Chotek, Princess of Hohenberg (1868–1914) – daughter Sophie (1901–1990) and sons Maximilian (1902–1962) and Ernst (1904–1954). As shown by the author and summarized by the reviewer, their lives were tragically affected by the assassination of their parents in Sarajevo and, in the case of both sons, also by persecution of the Nazi regime. In the reviewer's opinion, the author is very well acquainted with sources, save for a few factual errors, his style is admirably vivid, and he provides inspiring evidence on how many noble families were actively resisting destructive totalitarian ideologies in the 20th century.*

Keywords / Klíčová slova:

Habsburgs; Franz Ferdinand d'Este; Adolf Hitler; Austria; Czechoslovakia; Nazism; aristocracy
Habsburkové; František Ferdinand d'Este; Adolf Hitler; Rakousko; Československo; nacismus; aristokracie

Zdlouhavý zápas o retribuční spravedlnost

Vojtěch Češík

Katedra historie, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

KYNCL, Vojtěch:

Bestie: Československo a stíhání nacistických zločinců.

Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2019, 742 strany, ISBN 978-80-7422-668-7.

Ačkoliv je problematika potrestání nacistických válečných zločinců v prvních poválečných letech v Československu již podrobně zpracována,[1] až donedávna zůstávalo stranou stíhání nacistických zločinců československými orgány v období po ukončení platnosti takzvaného velkého retribučního dekretu.[2] Opomíjena tak byla činnost takzvané Československé vládní komise pro stíhání nacistických válečných zločinců (ČKVZ) a s ní spojená problematika stíhání nacistických válečných

[1] Kromě řady dílčích studií viz především BORÁK, Mečislav: *Spravedlnost podle dekretu: Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě (1945–1948)*. Šenov u Ostravy, Tilia 1998; FROMMER, Benjamin: *Národní očista: Retribuce v poválečném Československu*. Praha, Academia 2010; JARKOVSKÁ, Lucie: *Odplata, či spravedlnost? Mimořádné lidové soudy 1945–1948 na Královéhradecku*. Praha, Prostor 2008; ŠLOUF, Jakub – NĚMEČKOVÁ, Daniela a kol.: *Mimořádný lidový soud v Praze (1945–1948): Retribuce jako služební úkol na hraně možností i profesní cti zaměstnanců justice*. Praha, Academia 2020.

[2] Dekret č. 16/1945 Sb., o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech; jeho platnost po několika odkladech skončila dne 31. prosince 1948.

zločinců na území Spolkové republiky Německo. Tuto mezeru v bádání se svým výzkumem dlouhodobě snaží zaplnit Vojtěch Kyncl,[3] který také jako první český historik upozornil na existenci pramenů umístěných v archivu Ústřední úřadovny zemských soudních správ v Ludwigsburgu (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen Ludwigsburg* – ZStL). Zde uložené materiály poskytují mimo jiné velice cenný zdroj informací pro výzkum nacistických válečných zločinů. Prostřednictvím recenzované monografie autor uceleně shrnuje všechny okolnosti a problémy spojené s činností zmíněné vládní komise v poválečném období.

Text recenzované monografie v rozsahu úctyhodných více než sedmi set stran doprovází množství fotografických příloh (ať už přímo se vztahujících k tématu, či spíše ilustrativního charakteru) a přímých citací z relevantních archivních pramenů. Orientaci v knize ulehčuje jmenný i místní rejstřík, na druhou stranu je vzhledem k jejímu rozsahu poněkud nešťastné umístění poznámkového aparátu až na konec svazku namísto mnohem praktičtějšího způsobu pod čarou. Celkem pochopitelně je s ohledem na rozsáhlou pramennou základnu závěrečný seznam použitých zdrojů shrnut do pouhého výběru, pro podrobnější informace je tedy nutné prohlédnout konkrétní poznámky. Text také doplňuje několik tabulek a přehledů, které prostřednictvím konkrétních počtů vyšetřovaných a odsouzených válečných zločinců v jednotlivých letech na území Spolkové republiky Německo (případně Německé demokratické republiky a Rakouské republiky) umožňují čtenáři udělat si konkrétnější představu o mnohdy problematické efektivitě západoněmecké justice. V neposlední řadě je třeba vyzdvihnout redakční práci, neboť i přes neobyčejný rozsah se v celé práci objevuje jen několik málo překlepů a gramatických chyb.

Monografie je rozčleněna do pěti hlavních kapitol, nicméně tematicky ji lze pomyslně rozdělit do dvou hlavních celků. První se zaměřuje více na teoretickou podstatu stíhání válečných zločinců a zároveň mapuje historický vývoj této problematiky (tvořily by ji čtyři kapitoly: „Stíhání nacistických zločinců v Československu“, „Metodika vyšetřování v ČSSR a spolupráce socialistických států“, „Přehled vývoje a počtu procesů v Rakousku, NDR a SRN od roku 1945“ a „Metodika vyšetřování v SRN a posuzování vybraných právních otázek 1964–1975“). Aby byl obraz československé retribuce ucelený, autor v úvodu první kapitoly sumarizuje fungování retribuční justice v letech 1945 až 1948. Hlavním tématem uvedených kapitol je však vývoj náhledů na stíhání bývalých nacistů v kontextu měnící se poválečné politické situace. Autor nastiňuje okolnosti vzniku a činnosti ČKVZ a s tím spojené problémy, ať už se jednalo o místy nelehkou kooperaci s obdobnými orgány

[3] Srv. např. KYNCL, Vojtěch: *Ležáky: Obyčejná vesnice, Silver A a pardubické gestapo v zrcadle heydrichiády*. Pelhřimov, Nová tiskárna Pelhřimov 2008; TÝŽ: *Bez výčitek… Genocida Čechů po atentátu na Reinharda Heydricha*. Praha, Historický ústav AV ČR, v.v.i., 2012.

zřízenými v dalších socialistických státech, či o trnitou cestu vedoucí k navázání spolupráce se zaměstnanci západoněmecké ZStL. Stejně tak popisuje, jak byla problematika stíhání válečných zločinců využívána v diplomacii východního bloku, od pouhé propagandistické diskreditace politických představitelů SRN až k vedení rozsáhlého boje proti promlčení nacistických válečných zločinů, ke kterému mělo dojít k 8. květnu 1965. Autor také zachycuje vývoj vztahů mezi úředníky československé vládní komise a západoněmecké ústřední úřadovny, které postupně přerostly z chladného a problematického přístupu až k více či méně přátelské spolupráci.

Pro českého čtenáře je bezpochyby zajímavá čtvrtá kapitola, v níž je ilustrována mnohdy tristní činnost západoněmecké justice v otázkách válečných zločinů. Místo pouhého líčení konkrétních soudních kauz umožňuje autor nahlédnout „pod pokličku" činnosti západoněmeckého soudnictví a představuje také mechanismy, které tamní právníci využívali k udělení co nejnižších trestů, případně dokonce k osvobození někdejších nacistických zločinců. Čtenář se tak může seznámit například s takzvaným stavem nouze v důsledku příkazu (*Befehlsnotstand*), kdy zločinné jednání vyplynulo údajně z rozkazu nadřízeného, a s dalšími právními mechanismy ve Spolkové republice, které v naprosté většině případů úspěšně umožňovaly vyváznout zločincům ze soudního řízení bez trestu, nebo maximálně se symbolickým trestem. S osvobozováním obžalovaných úzce souvisí i často využívaná strategie „biologické amnestie", neboli protahování vyšetřování až do smrti obžalovaného (s. 132), či účelové zpochybňování důvěryhodnosti svědků pocházejících z území východního bloku pro jejich údajnou podjatost.

Druhou část knihy naplňuje nejrozsáhlejší, pátá kapitola „Kazuistika", věnovaná již konkrétním případům válečných zločinců, kteří v době okupace působili alespoň nějaký čas na území Československa. Autor zde ve čtyřech tematicky odlišných podkapitolách („Čs. váleční zločinci vyšetřovaní nebo dopadení na území ČSSR po roce 1960", „Intenzivní teror", „Dlouhodobý teror" a „Zločiny závěrečné fáze války") předkládá plejádu devíti desítek nacistických válečných zločinců z různých stupňů mocenské a služební hierarchie okupačního režimu. Patrně nejvíce zastoupenou skupinou obžalovaných jsou – nikterak překvapivě – někdejší příslušníci Tajné státní policie (*Geheime Staatspolizei* – Gestapo), úředníci Bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst* – SD) či bývalí příslušníci německé Pořádkové policie (*Ordnungspolizei* – Orpo). Právě tito obžalovaní měli na svědomí nejvíce válečných zločinů, ať již během „běžného" výkonu služby, či v rámci zvláštních represivních opatření (jako bylo například zasedání stanných soudů v protektorátu po vyhlášení obou stanných práv). Své místo zde má ale i několik někdejších konfidentů nacistických bezpečnostních složek a v neposlední řadě také někteří političtí činitelé válečné Slovenské republiky. Celé toto

spektrum případů umožňuje předestřít danou problematiku v typických podobách i ve značné šíři a konkrétní rozmanitosti.

Recenzované práci se však nevyhnulo několik faktografických nepřesností. Generální guvernér okupovaného Polska Hans Frank je zde nesprávně uveden pod jménem Karl Frank (s. 148), někdejší velitel koncentračního tábora Mauthausen-Gusen SS-Standartenführer Franz Ziereis je jmenován jako Zieraiz (s. 211) a admirál amerického vojenského námořnictva je zde označen za generála (s. 163). Poněkud nešťastný je český překlad hodnosti Waltera Schellenberga (s. 159), vhodnější by bylo ponechat ji v původní podobě „SS-Brigadeführer". Jedná se ale o pouhé detaily, které nikterak nesnižují vysokou kvalitu celé práce. Značný přínos je dán už samotným faktem, že se autor věnuje problematice, která byla doposud českou historiografií opomíjena, a že využívá archiválie dosud českými historiky nezpracované. Vojtěch Kyncl ale navíc téma uchopil koncepčně a metodologicky promyšleně. Předložil tak velmi kvalitně zpracovanou monografii s logickou strukturou, kterou vystavěl na vlastním rozsáhlém a přitom precizním archivním výzkumu, provedeném v devíti českých i zahraničních archivních institucích.

Abstract

In the reviewer's opinion, the extensive work of historian Vojtěch Kyncl named Bestie: Československo a stíhání nacistických zločinců [The Beast: Czechoslovakia and the Prosecution of Nazi Criminals] *(Prague: Nakladatelství Lidové noviny, 2019) substantially complements and enriches the knowledge of the administration of retributive justice in post-war Czechoslovakia. Thanks to a broadly conceived and precisely executed archival research and his excellent professional expertise, the author was able to present a high-quality monograph structured in a well-arranged manner. Its first part analyzes theoretical presumptions and context of the post-war prosecution of Nazi criminals and also maps historical developments in this field, while the second part presents reconstructions of some ninety case histories of indicted Nazi officials from different levels of the Nazi hierarchy who worked in the German occupation apparatus (mostly in its security elements) in the territory of the Protectorate of Bohemia and Moravia and the Slovak Republic between 1939 and 1945, and also of a few Slovak representatives. The author also provides revealing facts on the cooperation of Czechoslovak investigators with authorities of other socialist countries, as well as with those of the Federal Republic of Germany, where the investigation of Nazi crimes often encountered judiciary obstructions.*

Keywords / Klíčová slova:
Prosecution of Nazi criminals; retribution; Czechoslovakia; German occupation; Protectorate of Bohemia and Moravia; Germany; justice; Nazism
Stíhání nacistických zločinců; retribuce; Československo; německá okupace; Protektorát Čechy a Morava; Německo; justice; nacismus

Dvě architektonické tříletky

Petr Roubal

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

DVOŘÁKOVÁ, Dita – GUZIK, Hubert – ZIKMUND, Jan:

Architektura v přerodu 1945–1948, 1989–1992.

Praha, České vysoké učení technické v Praze, Fakulta architektury 2019, 239 stran, ISBN 978-80-01-06524-2.

Kniha *Architektura v přerodu: 1945–1948, 1989–1992* přináší devět studií od dvou autorů a jedné autorky působících na Fakultě architektury Českého vysokého učení technického – Dity Dvořákové, Huberta Kamila Guzika a Jana Zikmunda. Celkovou koncepci knihy i její jednotlivé studie silně ovlivnil specifický přístup Huberta Guzika (vedoucího grantového výzkumu, jehož hlavním výsledkem je tato publikace) k dějinám architektury. Tento přístup je v mnohém bližší obecné historiografii než tradičním dějinám umění. Místo dějin jednotlivých uměleckých artefaktů, idejí či v případě architektury především projektů se Hubert Guzik a do různé míry i jeho spoluautorská dvojice věnují architektům jako historickým aktérům, jejichž jednání je silně ovlivňováno politickým, sociálním, ale především intelektuálním kontextem. Kniha tedy nesleduje primárně uměleckohistorickou logiku díla a jeho tvorby, ale spíše logiku politického procesu a jeho interakce se záměry architektů.

Důraz na ukotvení architektů a architektury v dobovém kontextu vedl autory k volbě velmi specifického časového vymezení dvou „tříletek“: po skončení druhé

světové války (1945–1948) a po pádu režimu státního socialismu (1989–1992). Na jejich počátku je radikální politický zlom a na jejich konci pak „konsolidace“, která s sebou – jak ukazuje autorské trio s odkazem na srbskou historičku umění Bojanu Pejičovou – nese dočasné vymýcení utopického myšlení. Z hlediska dějin architektury tyto přerody charakterizuje také nepoměr mezi koncepční prací a vlastní realizací. Jednodušeji řečeno, v přelomových obdobích se toho hodně namluví, ale málo postaví.

Přestože se kniha zabývá etapami před a po státním socialismu, architektura v době jeho vlády je příslovečným „slonem v pokoji“. Kniha k ní ale přistupuje ze specifické perspektivy oněch krátkých úseků, které tuto čtyřicetiletou éru rámují. Z jedné strany třetí republika je pojímána jako období formování základů socialistického sociálního státu a z druhé strany nástup tržní ekonomiky v posledních letech Československa jako vyvrcholení krize státního socialismu a ouvertura současného neoliberalismu. Dvě základní otázky knihy tedy znějí: Co vedlo ke státněsocialistické architektuře a jaké byly následky této architektury (a urbanismu)? Autoři se tak explicitně vymezují vůči současnému bádání o poválečných dějinách architektury, které obvykle usiluje o syntetický pohled na celé období státního socialismu, často v komparativní perspektivě s důrazem na kontinuitu. Zde se zdůrazňuje naopak právě prvek diskontinuity (nebo alespoň snahy po ní), typický pro časy přerodu.

Autorská trojice neaspiruje na ucelený popis obou krátkých přelomových období, místo toho předkládá detailní vhled do několika vybraných fenoménů, které nejlépe odrážejí střet architektury a politiky, ale které také odpovídají jejich dlouhodobým výzkumným preferencím. Jan Zikmund se tak vedle svého zájmu o vývoj průmyslové architektury (a její ochranu) zabývá hlubokými změnami v organizaci architektonické práce. Přes jistou závislost na dobovém diskurzu velmi dobře popisuje, jak snaha o prosazení „vedoucí úlohy architekta v celém stavebním sektoru“ narážela na politické, institucionální i profesní překážky. Protipólem této studie je jeho text věnovaný rozpadu projekčních kanceláří po roce 1989, kdy během několika málo let přišlo vniveč čtyřicet let pracně budované centralizace.

Dita Dvořáková a Hubert Guzik se zaměřují na bydlení jako architektonické téma, které nejvíce přitahovalo pozornost politické moci. Prvně jmenovaná ve studii „Architektura pro sociální stát“ sleduje vývoj typizace bytových domů a její obtížné prosazování v poválečném období. Zásadně tak doplňuje a přehodnocuje „zakladatelskou“ práci americké historičky architektury Kimberly Elman Zarecorové na stejné téma.[1] Podobný rozpor mezi architektonickými ambicemi a politicko-ekonomickou realitou řeší i další text o bydlení, který se týká

[1] ZARECOROVÁ, Kimberly Elman: *Utváření socialistické modernity: Bydlení v Československu v letech 1945–1960.* Praha, Academia 2015. Viz recenze knihy v tomto časopise: JANEČKOVÁ,

projektování bytového jádra pro typizované stavby. Hubert Guzik v něm sleduje, jak koncept bytového jádra, chápaný jeho hlavním propagátorem Karlem Janů jako „bytový automobil", narážel nejen na ekonomické a institucionální překážky, ale i na vnitřní protiklady. Vlastnosti jako variabilita, kompaktnost a snadná vyměnitelnost bytového jádra, ke kterým odkazovala motoristická metafora Karla Janů, totiž při reálné aplikaci omezovaly či zcela znemožňovaly vnitřní variabilitu bytu. To byl také jeden z důvodů, proč Janů a další propagátoři typizované bytové výstavby, jak skvěle ukazuje autor, hledali politické spojence. Spoluprací s ženskými organizacemi, jako byla Rada československých žen a Ústředí československých hospodyň, se tito architekti snažili komunikovat s „organizátorkami spotřeby" a zajistit si jejich podporu. Podobně taktický význam měla jejich spolupráce s odbory ve stavebnictví, pro které typizace a industrializace znamenaly možnost, jak zvýšit sociální prestiž stavebních dělníků na úroveň jejich kolegů pracujících v továrnách.

Také druhá část knihy, pojednávající o postkomunistické „tříletce", se do velké míry zabývá právě otázkou architektury bydlení, a to především v hlavním textu této části od Huberta Guzika, nazvaném „Spolia revoluce". Na příkladu vývoje vztahu k panelové výstavbě se Guzikovi daří naplnit svůj cíl „odfiltrovat efektní rétoriku spojenou se zakladatelským mýtem ‚návratu do Evropy'" (s. 168) a ukázat na kontinuitu mezi kritikou architektonického modernismu před listopadem 1989 a po něm. Přístup k bydlení ale ukazuje také přesně opačný prvek kontinuity, a sice oblíbenost panelového bydlení mezi jeho uživateli, kterou autor dokládá na řadě sociologických průzkumů. Zde se dobře toto téma doplňuje se studiemi v první části knihy, které se zabývají vnímáním architektury v poválečném období. V obou sledovaných případech veřejné mínění „zlobí": v době poválečného budování kolektivního bydlení trvá na rodinných domcích se zahrádkou a v době polistopadového architektonického antikomunismu si libuje v panelácích a odmítá vidět v nich „zločiny proti městskosti".[2]

Nakolik se tedy autorskému triu podařilo uskutečnit svůj odvážný plán a propojit politické dějiny s dějinami architektury pomocí dvou časově omezených a oddělených sond? Tak jako u mnoha smělých architektonických projektů, které se v knize popisují, i v tomto případě zůstalo spíše u samotného návrhu, zatímco realizace v jednotlivých textech se mu blíží jen vzdáleně. Bohužel se nepodařilo ukázat krátká časová období dvou architektonických „tříletek" jako zlomové, do sebe uzavřené celky, které je možné studovat odděleně. Naopak poctivost,

Michaela: Diktát komunistické politiky, nebo dědictví avantgardy? In: *Soudobé dějiny*, roč. 26, č. 4 (2019), s. 585–593.

[2] KOUCKÝ, Roman: Zločiny proti městskosti: Projev na setkání architektů v Mánesu 1. 4. 1993. In: *Architekt*, roč. 39, č. 13 (1993), s. 1.

s jakou autoři k vybraným tématům přistupovali, odhaluje převažující kontinuitu s předcházejícím vývojem. V případě první „tříletky" je to obzvlášť patrné na vývoji architektonického myšlení i praxi levicových „pasistů" (Pokroková architektonická skupina – PAS), ale i na vlivu zlínské Baťovy architektonické líhně (obě centra propojoval v jedné osobě Jiří Voženílek). Jinými slovy, je obtížné uhájit rok 1945 jako zlomový a upozadit kontinuitu s politickými a architektonickými impulzy z doby hospodářské krize a okupace. Snaha soustředit se na vymezené tříletí v některých textech vedla k tomu, že se ocitly v pasti deskriptivních institucionálních dějin. V bouřlivém poválečném vývoji se instituce neustále měnily, přejmenovávaly či přecházely z ministerstva na ministerstvo, ale není vůbec zřejmé, zda tento institucionální šum měl nějaký reálný dopad na změnu architektonických paradigmat. Striktně vzato, není úplně jasné, zda se jednalo o skutečné instituce, či pouhé nálepky, které postrádaly základní znaky institucí, například vlastní specifickou tradici, ustálené vzory chování či specifické rituály a institucionální jazyk.

Ještě výrazněji se problematičnost časově omezené sondy projevila v případě polistopadové „tříletky" (která zabírá méně než třetinu knihy). Zatímco krátké poválečné období lze alespoň částečně považovat za vyvrcholení určité fáze modernistické architektury, období po roce 1989 působí spíše jako doznívání určitého vzmachu na poli architektonické kritiky a občanského aktivismu druhé poloviny osmdesátých let (akce Urbanita, soutěž na Staroměstskou radnici, boj za záchranu Žižkova a podobně). Z hlediska architektonického utopického myšlení, které si autorská trojice zvolila jako hlavní předmět bádání, se „tříletka" 1989 až 1992 jeví spíše jako zmiňovaná stabilizační fáze, charakterizovaná jeho ústupem. Pro architektonický přerod v raných devadesátých letech také chyběly materiální podmínky. Hluboký propad stavebních zakázek a rozpad architektonických či projekčních kanceláří měly za následek velice omezené množství kvalitních realizací, pro jejichž výčet, respektive popis autorům stačila v knize jedna strana. Snad nejpříznačnějším dokladem, že máme co do činění spíše s krizí než s přerodem architektury v té době, je úpadek občanského aktivismu a vzrůstající pasivita veřejnosti vůči změnám v městském prostředí.

Přestože se záměr knihy nepodařilo – a zřejmě ani nemohlo podařit – zcela naplnit, je třeba (stejně jako to platí i v případě nerealizovaných architektonických návrhů) vyzvednout cenu i samotného projektu, který odvážně testuje hranice možných přístupů i stavu současného poznání. Kniha tak navíc činí prostřednictvím skvělých dílčích sond, které obstojí i jako samostatné texty a navzájem spolu komunikují i mimo vlastní koncepční rámec „přerodů". V neposlední řadě pak odvážnou koncepci knihy skvěle rámuje neotřelé grafické zpracování, kterého se zhostil jeden ze spoluautorů Jan Zikmund.

Abstract

In their publication titled Architektura v přerodu: 1945–1948, 1989–1992 [Architecture in transformation periods: 1945–1948, 1989–1992] *(Prague: České vysoké učení technické, Fakulta architektury, 2019), the trio of authors consisting of Dita Dvořáková, Hubert Guzik and Jan Zikmund compares two short transition periods in Czechoslovakia's history, namely the period of the so-called Third Republic since the end of the war till the onset of the state socialism regime (May 1945 to February 1948) and the period since the fall of the regime till the division of Czechoslovakia (November 1989 to December 1992), from an architectural viewpoint. They do not attempt to provide an overall picture, but instead use nine studies on selected topics to capture their specific features differentiating them from periods preceding and following them. In the reviewer's opinion, the objective could not be successfully accomplished, as the studies themselves prove that continuity elements prevailed over those of discontinuity. Still, the project merits recognition, as it courageously tests limits of potential approaches and current knowledge. The approach selected by the authors is also specific in that it perceives developments in architecture through the prism of a general historical context, and its individual studies are excellent.*

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; architecture; transition periods; Post-War; Post-Communism; State Socialism
Československo; architektura; období přechodu; třetí republika; postkomunismus; státní socialismus

Anotace

JINDRA, Martin – SLADKOWSKI, Marcel (eds.): *Biografický slovník Církve československé husitské.* Praha, Církev československá husitská 2020, 640 s., ISBN 978-80-7000-167-7.

Při příležitosti stého výročí vzniku Církve československé (husitské) připravili především historici a teologové pod vedením Martina Jindry a Marcela Sladkowského rozsáhlý biografický slovník významných osobností této církve. Jeho ambicí je, jak naznačuje patriarcha Tomáš Butta v předmluvě, představit příběhy konkrétních lidí, kteří s církví „spojili svůj život o Kristovu pravdu a spravedlnost ve světě … a nalezli v ní svůj skutečný duchovní domov – bratrství a společenství Kristova Ducha" (s. 5). Po stručné předmluvě následuje úvodní studie o historii Církve československé (husitské) ve 20. století z pera historika a archiváře Bohdana Kaňáka.

Na šesti stech stranách hesláře nalezne čtenář stovky hesel duchovních a laiků Církve československé (husitské), patriarchů, biskupů, kněží, univerzitních profesorů a pedagogů Husovy československé bohoslovecké fakulty i Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy, bratří a sester, osobností více či méně známých, které se aktivně podílely na náboženském poslání své církve a duchovně, kulturně, výchovně či sociálně ji rozvíjeli. Podobu hesel připravili kromě zmíněných editorů knihy Martina Jindry a Marcela Sladkowského a historika Pavla Marka členové samotné církve: historici Bohdan Kaňák a Jaroslav Hrdlička, teologové Tomáš Butta, Jiří Vogel, Jiří Beneš a Pavel Kolář a mnozí další.

Portréty osobností jsou řazeny abecedně. Hesla se co do svého rozsahu i úrovně zpracování samozřejmě odlišují, jak to v podobně laděných encyklopediích s ohledem na početný autorský kolektiv i nestejný význam zařazených osobností bývá, avšak editorům knihy se skvělým způsobem podařilo připravit sourodý a vyvážený komplex stovek biografických textů o konkrétních postavách, jejichž životní příběhy jsou s církví provázány. Každé heslo je doplněno odkazem na relevantní prameny a aktuální literaturu, medailonky významnějších mužů a žen jsou navíc opatřeny portrétní fotografií.

Ve slovníku pochopitelně nechybějí biogramy těch nejvýznamnějších osobností CČ(H), jako například patriarchy a biskupa Církve československé Karla Farského, biskupa Františka Marii Hníka, patriarchy Františka Kováře, profesora teologie Zdeňka Kučery, profesora církevních dějin Jana Blahoslava Láška, profesorky teologie Ivany Noble, patriarchy Miroslava Nováka, biskupa Rudolfa Paříka, představitele pravoslavného proudu Matěje Pavlíka, patriarchy Gustava Adolfa Procházky, profesora teologie Milana Salajky, profesora teologie Aloise Spisara, profesora teologie Karla Statečného, biskupa Josefa Rostislava Stejskala, biskupa Ferdinanda Stibora, profesora teologie Zdeňka Trtíka a dalších. Nepostrádáme zde ani jiné známé osobnosti, které však nejsou s Církví československou (husitskou) v obecném povědomí spojovány, jako například sochaře Františka Bílka, publicisty a kněze Josefa Hofera, historika Jiřího Kořalky či studenta medicíny Jana Opletala.

Biografický slovník Církve československé husitské je neobyčejně bohatou mozaikou života a fungování této církve za sto let její existence, vytvořenou se znalostí potřebných pramenů a literatury, včetně té nejnovější. Věřím, že si toto syntetizující a současně čtivé zpracování širokého historického tématu z pera povolaných autorů najde cestu ke všem čtenářům zajímajícím se o církevní dějiny v minulém století.

Marek Šmíd

JIRÁK, Petr: *Pod svícnem tma: Historie partyzánské skupiny z Velké Bystřice*. Cheb, Svět křídel 2020, 192 s., ISBN 978-80-7573-066-4.

Archivář Petr Jirák, který se dlouhodobě zabývá protektorátním obdobím a v jeho rámci především domácím odbojem na střední Moravě, publikoval monografii přibližující jednu z partyzánských skupin působících na Olomoucku. Jak v úvodu zmiňuje, o činnosti této skupiny z Velké Bystřice již vznikla řada studií a regionálních článků, stále se ale čekalo na komplexnější zpracování. Skupina (někdy nesprávně označovaná jako součást – autorovými slovy – „jakéhosi slepence" Nikolajčik-Typner-Sever) se začala formovat ve Velké Bystřici a jejím okolí už na přelomu let 1939 a 1940, nicméně její aktivita výrazněji narůstala až od roku 1943 a vyvrcholila v roce následujícím. Osud skupiny se uzavřel úmrtím většiny jejích členů při akci olomouckého gestapa ve Velké Bystřici 22. února 1945, kdy byla fakticky zlikvidována.

Text knížky, dělený do zhruba čtyř desítek krátkých kapitol, provází bohatý černobílý obrazový materiál; kromě dobových i současných fotografií se jedná o kopie některých archivních pramenů, se kterými autor pracoval. Poznámkový aparát je prakticky umístěn pod čarou a geografickou orientaci čtenáři usnadňují dvě mapy zařazené do příloh. Tam lze také nalézt seznam padlých členů partyzánské skupiny a medailonky některých příslušníků nacistického represivního aparátu a jejich spolupracovníků z řad místního obyvatelstva, kteří byli za svůj podíl na zničení skupiny odsouzeni Mimořádným lidovým soudem v Olomouci. Kromě těchto příloh se v závěru práce nacházejí i dva dodatky. První seznamuje s „druhým životem" zmíněné skupiny v poválečném období, především s prověřováním její činnosti a stručně také se zřizováním pomníků a pamětních desek připomínajících partyzány z Velké Bystřice. Druhý dodatek je pojat jako komparace činnosti této partyzánské skupiny s dalšími srovnatelnými odbojovými formacemi, které působily v jiných částech protektorátu. Pro toto srovnání autor vybral plzeňskou tzv. údernou rotu Jestřáb a diverzní skupinu Karla Břenka z Moravské Ostravy. Sleduje přitom například, kdy tyto skupiny zahájily svou činnost, jaké akce prováděly nebo kdy a jakým způsobem zanikly.

Autor se ve své práci opírá o rozsáhlý archivní výzkum v deseti různých archivních institucích (především ve Státním okresním archivu Přerov, Státním okresním archivu Olomouc a Zemském archivu v Opavě, pobočka Olomouc; stranou ale nezůstal ani Moravský zemský archiv v Brně či pražský Archiv bezpečnostních složek a další), nevynechal ani některé obecní či farní kroniky. Celá práce je psaná velmi čtivou formou, čemuž napomáhá i solidní redakce. Je jen škoda, že neobsahuje rejstřík, který by měl být standardní součástí podobných publikací. Svůj záměr sepsat odbornou a přitom poutavou knížku o jedné nepříliš známé partyzánské skupině ze střední Moravy však autor splnil.

Vojtěch Češík

KOSÍK, Karel – MERVART, Jan (eds.): *Dialektika, kultura a politika: Eseje a články z let 1955–1969*. (*Sebrané spisy Karla Kosíka*, sv. 4.) Praha, Filosofia 2019, 291 s., ISBN 974-80-7007-576-0.

V 90. letech, v atmosféře paušálního odporu vůči všemu, co pocházelo z let státního socialismu, se zdálo, že vzpomínka na vynikajícího, mezinárodně uznávaného filozofa Karla Kosíka (1926–2003) se postupně vytratí a zůstane vyhrazena jen hrstce věrných přátel (z tohoto okruhu v podstatě vyšla edice

Karla Kosíka a Evy Červinkové *Předpotopní úvahy*. Praha, Torst 1997). Ukázalo se však, že v české odborné obci zapomenut nebyl, a nyní již můžeme říci, že jeho dílo, osobnost a odkaz do jisté míry profilují vývoj tak významného vědeckého pracoviště, jakým je Filosofický ústav AV ČR, v. v. i. Toto pracoviště se Karla Kosíka koneckonců ujalo, když opustil podruhé (v roce 1992, poprvé to bylo po normalizační čistce v roce 1970) Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy v Praze.

Ve Filosofickém ústavu vyšly dva cenné kosíkovské jubilejní sborníky, první z nich ještě za Kosíkova života (ŠNEBERGOVÁ, Irena – TOMEK, Václav – ZUMR, Josef (eds.): *Rozjímání vpřed i vzad: Karlu Kosíkovi k pětasedmdesátinám*. Praha, Filosofia 2001; HRUBEC, Marek – PAUZA, Miroslav – ZUMR, Josef (eds.): *Myslitel Karel Kosík*. Praha, Filosofia 2011). Pracovníci ústavu začali také věnovat pozornost vydávání Kosíkových děl. Sestavili edici pozdních filozofových esejů (KOSÍK, Karel – ŠNEBERGOVÁ, Irena – ZUMR, Josef (eds.): *Poslední eseje*. Praha, Filosofia 2004) a posléze vznikl plán na vydání *Sebraných spisů Karla Kosíka*. První vydaný svazek (číslováním ovšem čtvrtý) leží nyní před námi.

Svazek shrnuje větší i drobnější články, polemické reakce, texty poskytnutých rozhovorů, referáty, diskusní příspěvky, odpovědi v anketě, předmluvy ke knihám, recenze, dokonce jeden nekrolog (za filozofem Ladislavem Riegrem) a jeden ve své době nepublikovaný rukopis, věnovaný příznačně Švejkovi a humoru (uveřejněný poprvé až v roce 1993). Uvědomil jsem si, že za většinu příspěvků by autor v dnešním vědeckém provozu nezískal ani jediný bod. Víme ovšem, že schopnost pohybovat se v různých odborných a literárních žánrech třídila stylistickou obratnost tehdejších vědců a kultivovala jejich schopnost argumentovat a komunikovat i s širší veřejností zajímající se o společenské a filozofické otázky a o historii.

V knize nalezneme Kosíkovy práce z let 1955–1969, neobsahuje ovšem všechna díla uvedených žánrů z oné doby – některá z nich se chystají až do dalších svazků (především druhého). Spisy Karla Kosíka nejsou totiž vnitřně koncipovány a členěny primárně chronologicky, ale podle tematického hlediska. Současný svazek je členěn do dvou částí, které editor Jan Mervart nazval „Marxismus a přehodnocování stalinismu“ a „Kultura, literatura a politika“. Platí ovšem, že své texty ve druhé polovině 50. let věnoval Kosík převážně analýze marxismu a snahám o jeho revizi, jakož i otázkám tehdejšího socialismu, zatímco v 60. letech se ve své publicistice zaměřil především na kulturu a literaturu. Většina editovaných příspěvků vyšla v tehdy vysoce ceněných a čtenáři vyhledávaných periodikách *Literární noviny* a *Plamen*, vydávaných shodně Svazem československých spisovatelů. Ty poskytovaly relativně svobodnou tribunu k artikulaci názorů.

Je zajímavé sledovat, jak Kosíkova generace po letech izolace vědy ve skořepině dogmatismu nasávala impulzy ze světového i domácího myšlení. A tak vedle nově objevovaných a originálně interpretovaných děl klasiků (Rousseau, Hegel, Marx, Engels, Lenin) Kosíkův vnitřní svět začali zabydlovat také Antonio Gramsci, Ernst Fischer či Jean-Paul Sartre – s posledními dvěma se Kosík mimochodem setkal v diskusi v redakci časopisu *Plamen* při jejich návštěvě Prahy v listopadu 1963. Z literárních vzorů byl Kosík zjevně zaujat dílem Ernesta Hemingwaye, Jaroslava Haška či Franze Kafky, ale vracel se i k českým klasikům 19. století – Karlu Havlíčku Borovskému, Janu Nerudovi, Josefu Kajetánu Tylovi či Karlu Hynku Máchovi. Kosíkův kulturní rozhled byl mimořádný a pomohl mu získat patřičný nadhled při

přemýšlení o současných problémech a jejich hlubších filozofických kořenech.

Edici je předřazena zasvěcená studie Jana Mervarta „Kosíkův marxismus a představy společenské emancipace“ (s. 11–38), zasazující Kosíkovu odbornou dráhu do dobového kontextu a sítě generačních zkušeností. Ze studie vysvítá logika vývoje jeho myšlení, směřující od prvotní analýzy „pokrokových národních tradic“, inspirované Zdeňkem Nejedlým, k výzkumu individuality člověka v soudobé společnosti. Mimochodem Mervartův rozbor Kosíkova poměru k Nejedlého dílu, který nebyl zdaleka tak konfrontační, jak se někdy uvádí, považuji za velmi cenný a pronikavý (srv. zejména s. 28–31).

Cenné je myslím poznání, že Kosík již při analýze české radikální demokracie 19. století „často řešil nejen samu metodu marxistických přístupů k dějinám filosofie, ale i aktuální otázky současnosti“ (s. 14). To zůstalo konstantou jeho díla, prohlubujícího studium tzv. marxistického humanismu. Autor zaznamenává, jak v době Kosíkova myšlenkového vyzrávání československé intelektuální prostředí postupně opouštělo představu železné determinace jedince objektivními společenskými zákonitostmi a důraz se zde přesouval na aktivitu lidského individua. Kosík a četní jeho souputníci pojímali marxismus jako vědeckou teorii, užívající odborně korektních analytických nástrojů. Cíl svého působení viděli v emancipaci člověka. Jejich poměr k moderní civilizaci byl kritický, neboť plodila byrokratizaci života a lidské odcizení.

Edice je vybavena velmi kvalitním aparátem poznámek a komentářů, bibliografickými údaji o editovaných textech, jmenným rejstříkem a ediční poznámkou, shrnující postupy při úpravě textů. Závěrem je třeba konstatovat, že nelze dost docenit úsilí o zpřístupnění textů Karla Kosíka, které jsou významnou součástí kulturního a intelektuálního dědictví naší minulosti. Kosíkovy sebrané spisy budou hojně vyhledávat filozofové a historici soudobých dějin, ale také literární a kulturní historici. Pracovníkům Filosofického ústavu lze jen popřát zdar v jejich dalším snažení.

Jiří Křesťan

ZAVOROTNA, Nadia: *Scholars in exile: The Ukrainian intellectual world in interwar Czechoslovakia*. Toronto, University of Toronto Press 2020, xvi + 260 s., ISBN 978-1-4875-0445-8.

Monografie věnovaná ukrajinskému exilu a jeho intelektuálnímu životu v meziválečném Československu začíná poukazem na událost současnou: stipendium Václava Havla zřízené před šesti lety na Karlově univerzitě umožnilo vzdělání ukrajinským studentům, především z Donbasu a Krymu, kteří z politických důvodů nemohli dokončit studia ve své vlasti. Na tuto českou podporu lze nahlížet, jak se v úvodu ke knize píše, i jako na jakousi ozvěnu pomoci dřívější a mnohem rozsáhlejší, již počátkem 20. let minulého století poskytla československá vláda emigrantům z nově utvářeného sovětského impéria – především Rusům, Bělorusům a Ukrajincům.

Nadia Zavorotna, autorka monografie *Učenci v exilu*, vyrůstala a vysokoškolská studia započala v bukovinských Černovicích, po perestrojce si vzdělání v oboru ruských a středoevropských studií doplnila na Torontské univerzitě, kde pak i dlouhá léta působila, než nedávno přesídlila do Prahy. V předmluvě ke knize vysvětluje Zavorotna její genezi i důvody svého zaujetí pro zpracovávané téma a vyznává se z obdivu k Tomáši Garriguovi Masarykovi.

Nejsilnějším impulzem pro emigraci z Ukrajiny začátkem 20. let byl neúspěch politického zápasu o nezávislost

země (1917–1921) a následné represe jeho účastníků, z nichž mnozí se aktivně účastnili osvobozeneckých bojů v řadách ukrajinských ozbrojených uskupení. Ukrajinská otázka zaměstnávala československou vládu zvláště intenzivně mezi léty 1919 a 1922, a to jak v kontextu zahraničních vztahů, tak v souvislosti s vnitřní politikou týkající se ukrajinské emigrace, ale také ukrajinského (rusínského) obyvatelstva na nově přičleněném území Podkarpatské Rusi. Autorka monografie poukazuje na osobnosti českého politického, vědeckého a kulturního života, které k Ukrajině měly osobní či profesní vztah, a tedy i zvláštní zájem na podpoře Ukrajinců (Václav Girsa, Jaromír Nečas aj.).

Nadia Zavorotna v devíti kapitolách nejprve charakterizuje složení ukrajinského exilu v meziválečném Československu a poté představuje jeho klíčové vědecké a pedagogické instituce, jejich strukturu, oblast působnosti a způsob financování, jakož i osobnosti zdejšího ukrajinského intelektuálního života. Pro ukrajinské emigranty představovalo důležitou oblast v jejich československém životě vzdělání – byli to právě mladí lidé, kteří tvořili nejpočetnější část příchozích a kteří toužili po studiu. V Československu studovali jak na českých školách, tak v nově zakládaných ukrajinských vzdělávacích institucích. Vysokoškolské vzdělání zde poskytovala Ukrajinská svobodná univerzita, Ukrajinská hospodářská akademie, Ukrajinský vysoký pedagogický institut Mychajla Drahomanova (při institutu bylo založeno Ukrajinské gymnázium) a Ukrajinské studio výtvarných umění – každé z těchto vysokých škol, jejím pedagogům, složení studentů a studovaným oborům je věnována v monografii samostatná kapitola.

V období mezi světovými válkami u nás působilo více než dvě stě ukrajinských společností, spolků a svazů. Založen byl Ukrajinský akademický komitét, který kromě ukrajinských vysokých škol zastřešoval i vědecká uskupení, jakými byla Ukrajinská historicko-filologická společnost či Ukrajinská právnická společnost. Vznikla řada profesních spolků (např. Spolek ukrajinských lékařů v ČSR) a sdružení či spolků studentských a zájmových. Zvláštní význam pro ukrajinskou komunitu mělo založení vědeckých institucí sbírkového charakteru, Muzea osvobozeneckého boje Ukrajiny (budova muzea byla zničena při bombardování Prahy koncem války, většina zachráněných artefaktů pak byla po válce odvezena do Sovětského svazu) a Ukrajinského historického kabinetu. Monografie sleduje i činnost ukrajinských nakladatelství v meziválečném Československu, přičemž se soustředí na publikace vědecké a odborné.

Nejdůležitějšími působišti ukrajinské vědy a vzdělávání u nás byla Praha a její nejbližší okolí (Řevnice) a Poděbrady, ačkoliv autorka knihy upozorňuje na skutečnost, že ukrajinští vzdělanci byli činní také v dalších městech, jako bylo Brno, Bratislava či Užhorod. Všímá si toho, že podpora československé vlády ukrajinským vědeckým organizacím i školám, jež byla ve 20. letech značně velkorysá, v následujícím desetiletí slábla v souvislosti se světovou hospodářskou krizí, se zlepšováním československo-sovětských vztahů i se stoupajícím napětím v politickém životě Podkarpatské Rusi – některé ukrajinské instituce tak ukončily svoji činnost, dalším se zřetelně snížil rozpočet.

Autorka poukazuje na klady i zápory, které emigrace přinášela – k nesporným výhodám náležela akademická svoboda, blízkost evropských vědeckých center a možnost osobních kontaktů na vědeckém poli. K negativním jevům patřila skutečnost, že především humanitní vědci-ukrajinisté, pro něž se odchodem do ciziny staly nedostupnými archivy a knihovny jejich domoviny, nemohli pracovat s primárními historickými,

archeologickými, lingvistickými či etnologickými zdroji. K tomu se přidával pocit vykořeněnosti, nostalgie po domově, což mělo často zjevný dopad na osobní život i vědeckou činnost ukrajinských emigrantů.

Autorka připomíná osud materiálů dokumentujících meziválečnou činnost ukrajinských intelektuálů v Československu. Po druhé světové válce byla většina z nich odvezena do archivů v Sovětském svazu a badatelům až do počátku 90. let minulého století znepřístupněna. Menší část, která odvezena nebyla, se v našich archivech a knihovnách uchovala do dnešních dnů (v Národním archivu, Památníku národního písemnictví, Slovanské knihovně aj.). Zlomek z původního množství archiválií a dalších dokumentů se některým ukrajinským emigrantům, prchajícím před hrozbou sovětských represí z Československa, podařilo odvézt na Západ.

Monografii doplňuje vedle jmenného rejstříku rozsáhlá bibliografie. Nadia Zavorotna mohla mimo primárních zdrojů čerpat z řady prací, ať již českých, nebo zahraničních, které se ukrajinskému exilu v Československu z mnoha úhlů pohledu věnují. Anotovaná publikace je cenná tím, že na meziválečný intelektuální život Ukrajinců u nás přináší komplexní pohled a dává ho do souvislosti s československou politikou té doby. Mnohé ve zdejším životě ukrajinských vzdělanců jistě nebylo ideální, ne všem ukrajinským vědcům či studentům se u nás podařilo nalézt odpovídající uplatnění, často měli problém navázat kontakty s představiteli české či evropské vědy, ovšem bezesporu lze souhlasit s autorkou monografie, která o působení ukrajinské inteligence v meziválečném Československu píše jako o „světlém místě v historii ukrajinské vědy a kultury“ (s. 10).

Dagmar Petišková

Authoresses and authors

Kristina Andělová
A doctorand at the Institute of Czech History of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague and also a researcher at the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic. She focuses on the history of Czech political thought, studies of the Czechoslovak democratic opposition in the 1970s and 1980s, and post-war intellectual history. She is a co-authoress of the collective monograph *Šest kapitol o disentu [Six Chapters on Dissent]* (Prague 2017); together with Jiří Suk, she edited the publication dedicated to the famous essay by Václav Havel *Jednoho dne se v našem zelináři něco vzbouří: Eseje o Moci bezmocných [One day something in the greengrocer snaps: Essays on The Power of the Powerless]* (Prague 2016).

Anna Blatecká
A doctorand at the Department of History of the Faculty of Arts of the Palacký University in Olomouc. Her subjects of interest include Czech and Czechoslovak history of the 20th century, particularly issues related to Nazi a Czechoslovak prisons and correctional facilities.

Vojtěch Češík
A doctorand at the Department of History of the Faculty of Arts of the Palacký University in Olomouc. His interest is focused on Nazi repressive forces and their operations in the territory of the Protectorate of Bohemia and Moravia, particularly in the area of Central Moravia.

Jan Dvořák
Works at the Institute for the Studies of Totalitarian Regimes in Prague and his field of research is the Czech and Czechoslovak history in the 20th century, with a focus on political repressions against Czech fellow countrymen and Czechoslovak citizens in the Soviet Union and the Holocaust in the Czech Lands during the German occupation. He is the author of the monographs *Židé v Opavském Slezsku 1918–1945 [Jews in Silesian region of Opava 1918–1945]* (Opava 2015) and *Židé v Českém Slezsku v době okupace 1938–1945 [Jews in Bohemian Silesia during the occupation 1938–1945]* (Opava 2015) and a co-author of the publication *Židé v Gulagu: Sovětské pracovní a zajatecké tábory za druhé světové války ve vzpomínkách židovských uprchlíků z Československa [Jews in the Gulag: Soviet labour and POW camps during the Second World War in recollections of Jewish refugees from Czechoslovakia*] (with Adam Hradilek, Prague 2017), as well as of a similar three-tome book titled *Čechoslováci v Gulagu: Příběhy krajanů popravených či vězněných v Sovětském svazu [Czechoslovaks in the Gulag: Stories of fellow countrymen executed or imprisoned in the Soviet Union]* (with Jaroslav Formánek and Adam Hradilek, Prague 2017–2019).

Martin Franc

A researcher of the Department of History of the Academy of Sciences of the Masaryk Institute – Archives the Academy of Sciences of the Czech Republic, also lecturing at the Faculty of Humanities of the Charles University in Prague and the chairman of the editorial board of *Kuděj*, a cultural history journal. He focuses on the cultural history in the 19th and 20th centuries, in particular history of eating habits and consumerism, history of scientific policy and history of the lifestyle after 1945. In addition to a number of other studies, he has published the monographs *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století [Algae or dumplings? Attitudes of nutrition experts to innovations and traditions in Czech eating habits in the 1950s and 1960s]* (Prague 2003) and *Ivan Málek a vědní politika 1952–1989 aneb Jediný opravdový komunista? [Ivan Málek and the scientific policy 1952–1989, or the only genuine Communist?]* (Prague 2010). Together with Jiří Knapík, he wrote a two-tome publication titled *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967 [A guide through cultural events and lifestyle in the Czech Lands, 1948–1967]* (Prague 2011) and the monograph *Volný čas v českých zemích, 1957–1967 [Leisure in the Czech Lands, 1957–1967]* (Prague 2013); together with Vlasta Mádlová, they published the bilingual Czech-English *History of the Czech Academy of Sciences in pictures / Dějiny Akademie věd v obrazech* (Prague 2014). He and Jakub Jareš were the leaders of the team of authors who wrote the monograph *Mezi konkurencí a spoluprací: Univerzita Karlova a Československá akademie věd 1945–1969 [Between competition and cooperation: Charles University and the Czechoslovak Academy of Sciences, 1945–1969]* (Prague 2018); and he and Jiří Knapík were the leaders of the team of authors of the monograph *Mezi pionýrským šátkem a mopedem: Děti, mládež a socialismus v českých zemích 1948–1970 [Between the pioneer's scarf and the moped: Children, youth and socialism in the Czech Lands, 1948–1970]* (Prague 2018).

Jure Gašparič

A Slovenian historian, Director of the Institute for Contemporary History (*Inštitut za novejšo zgodovino*) in Ljubljana and Editor-in-Chief of the prominent Slovenian journal on contemporary history *Prispevki za novejšo zgodovino / Contributions to Contemporary History*. In 2020 and 2021, he was a Deputy Minister of Education, Science and Sports. Main fields of his research interest include the political history of Slovenia and Yugoslavia in the interwar period, disintegration of Yugoslavia in the first half of the 1990s, and particularly history of parliamentarism. In addition to a number of studies and book chapters, he is the author of the monographs *SLS pod kraljevo diktaturo: Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke 1929–1935 [Slovenian People's Party during the king's dictatorship: Dictatorship of King Alexander and SPP's policy, 1929–1935]* (Ljubljana 2007), *Državni zbor Republike Slovenije 1992–2012: O slovenskem parlamentarizmu [State Assembly of the Republic of Slovenia, 1992–2012: On Slovenian parliamentarism]* (Ljubljana 2012), *Izza parlamenta: Zakulisje jugoslovanske skupščine 1919–1941 [Behind the Parliament: From the backstage of the Yugoslav Skupshtina, 1919–1941]* (Ljubljana 2015). He is also the editor and co-author of the book *Četrt stoletja republike Slovenije [A quarter of the century of the Republic of Slovenia]* (Ljubljana 2016), which contains texts on the history of Slovenia after the disintegration of Yugoslavia.

Adéla Gjuričová
A researcher of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic, head of the Political History Department, and leader of the working group on the history of parliamentarism. She also lectures at the Institute of Czech History of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague. Her principal areas of interest include political and social history of the late state socialism and post-Communist transformation. Together with Tomáš Zahradníček she published a monograph titled *Návrat parlamentu: Češi a Slováci ve Federálním shromáždění 1989–1992 [Return of the Parliament: Czech and Slovaks in the Federal Assembly, 1989–1992]* (Prague 2018). She is a co-authoress of the fourth volume of the textbook titled *České země v evropských dějinách [Czech Lands in the European History]*, which covers the period from 1918 to 2004 (together with Jaroslav Cuhra, Jiří Ellinger and Vít Smetana, Prague – Litomyšl 2006), and the collective monographs *Rozděleni minulostí: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989 [Divided by the Past: Creation of Political Identities in the Czech Republic since 1989]* (Prague 2011) and *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu [Architects of the Long Change: The Expert Roots of Post-Socialism in Czechoslovakia]* (edited by Michal Kopeček, Praha 2019).

Marta Edith Holečková
An exhibitioner at the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. She focuses on the history of university education and presence of Third World students in Communist Czechoslovakia, samizdat books and the "second culture" in the so-called normalization period, and oral history. Her works include *Cesty českého katolického samizdatu 80. let [The roads of Czech Catholic samizdat in the 1980s]* (Prague 2009); she participated in a research project the subject of which was the Faculty of Arts in Prague between 1970 and 1989, which culminated in a collective monograph titled *Náměstí Krasnoarmějců 2: Učitelé a studenti Filozofické fakulty UK v období normalizace [Náměstí Krasnoarmějců 2: Lecturers and students of the Faculty of Arts of the Charles University during the normalization period]* (Prague 2012), and she is a member of the team of authors (led by Michal Přibáň) of the encyclopaedia titled *Český literární samizdat 1949–1989: Edice, časopisy, sborníky [Czech literary samizdat, 1949–1989: Editions, journals, almanacs]* (Prague 2018). Her latest published work is the monograph *Příběh zapomenuté univerzity: Universita 17. listopadu (1961–1974) a její místo v československém vzdělávacím systému a společnosti [The story of a forgotten university: The University of 17th November (1961–1974) and its place in the Czechoslovak education system and society]* (Prague 2019).

Matej Ivančík
A Slovak historian and Senior Lecturer at the Department of General History of the Faculty of Arts of the Komenský University in Bratislava. He focuses on the history of discourse and political ideologies, history of the civic society and public opinion, and formation of the public space and urban history in Czechoslovakia between 1960 and 1989. He is, inter alia, a co-author of the monograph *Civil Society in Central Europe: The Leftist Perspective* (with Szabina Kerényi and Jiří Navrátil, Prague 2020) and a co-editor of collective monograph

Narratives of Remembrance – 1968: The Past Present and the Present Past (with Ľubor Matejko, Bratislava 2020).

James Krapfl
An American historian and Assistant Professor at the Department of History and Classical Studies of the McGill University in Montreal, where he gives lectures on European history with a focus on the cultural history of European revolutions and the contemporary history of Central Europe. At the same time, he is the Editor-in-Chief of the *Canadian Slavonic Papers / Revue canadienne des slavistes* journal. His main fields of interest include the latest Central European history, history of political culture and mentalities, and history of ideas. He is, inter alia, the author of the recognized monograph *Revolúcia s ľudskou tvárou: Politika, kultúra a spoločenstvo po 17. novembri 1989* (Bratislava 2009), published in English under the title *Revolution with a Human Face: Politics, Culture, and Community in Czechoslovakia, 1989–1992* (Ithaca, N.Y. 2013) and also as a non-authorized Czech translation (Prague 2016). He co-edited a special issue of the journal *East European Politics & Societies and Cultures* to mark the fortieth anniversary of Václav Havel's landmark essay *The Power of the Powerless* (with Barbara J. Falk, 2018).

Bohumil Melichar
A member of the Department of Education of the Institute for the Studies of Totalitarian Regimes in Prague, also a doctorand at the Institute of Economic and Social History of the Faculty of Arts of the Charles University. He specializes in the cultural and social history of politics, history of radical political parties and movements, didactics of history, and issues related to the education in history.

Michael Polák
A doctorand at the Institute of Economic and Social History of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague. He studies the period of state socialism in Czechoslovakia, with an emphasis of social movements, street politics, and university policies, and also history of the workers' movement and anarchism.

Petr Roubal
A researcher of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague, head of the working group dealing with urbanism. He focuses on research of cultural and social history of state socialism, in particular on modern political rituals, history of socialist sports activities, history of urbanism and history of socialist and post-socialist cities, in particular Prague. He has published the recognized monograph *Československé spartakiády [Czechoslovak spartakiads]* (Prague 2016), also published in English as *Spartakiads: The Politics of Physical Culture in Communist Czechoslovakia* (Prague 2020), a study titled *Starý pes, nové kousky: Kooptace do Federálního shromáždění a vytváření polistopadové politické kultury [Old dog, new tricks: Co-optation to the Federal Assembly and the formation of the post-November political culture]* (Prague 2013), and also a co-author of the collective monographs *Rozděleni minulostí: Vytváření politických*

identit v České republice po roce 1989 [Divided by the Past: The formation of political identities in the Czech Republic after 1989] (Prague 2011) and *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu [Architects of the Long Change: The Expert Roots of Post-Socialism in Czechoslovakia]* (edited by Michal Kopeček, Praha 2019).

Ivan Sablin
A Russian historian working at the Department of History of the Centre for European Sciences on History and Culture (*Zentrum für Europäische Geschichts- und Kulturwissenschaften, Historisches Seminar*) of the Heidelberg University, where he leads a research team of the *Entangled Parliamentarisms: Constitutional Practices in Russia, Ukraine, China, and Mongolia, 1905–2005* project. He focuses primarily on the history of Russia and the Soviet Union, on modern intellectual history, and comparative history of nationalism. Apart from a number of studies published in prominent professional journals, he is also the author of the monographs *Governing Post-Imperial Siberia and Mongolia, 1911–1924* (London 2016) and *The Rise and Fall of Russia's Far Eastern Republic, 1905–1922* (London 2018), which has also been published in Russian under the title *Dalnevostochnaya respublika: Od idei do likvidatsii* (Moscow 2020).

Františka Schormová
A graduate in American studies, she is an associate researcher at the French Research Centre in Humanities (CeFReS) in Prague. Her research interests include Afro-American poetry, transnational views on literature, and cultural exchange during the Cold War.

Marek Šmíd
Associate Professor of the Institute of History of the Faculty of Arts of the South Bohemian University in České Budějovice. His fields of research include the Czech ecclesiastical history in the European context of the 20th century and Vatican's foreign policy during the same period. Apart from a number of studies published both at home and abroad, he is the author of the monographs *Masaryk a česká Katolická moderna [Masaryk and the Czech Catholic modernism]* (Brno 2007), *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938 [The First Republic as an enemy: The radicalization of a group of Czech Catholic intellectuals, 1918–1938]* (Brno 2011), *Arcibiskup František Kordač: Nástin života a díla apologety, pedagoga a politika [Archbishop František Kordač: An outline of the life of the apologist, pedagogue, and politician]* (together with Pavel Marek, Olomouc 2013), *Vatikán a první světová válka: Proměny zahraniční politiky Svatého stolce v letech 1914–1918 [Vatican and the Great War: Transformations of the foreign policy of the Holy See 1914–1918]* (Brno 2016), and *Vatikán a italský fašismus 1922–1945 [Vatican and the Italian Fascism 1922–1945]* (Prague and Kroměříž 2017). His monograph *Apoštolský nuncius v Praze: Významný faktor v československo-vatikánských vztazích v letech 1920–1950* (Brno 2015) was also published in an abridged form in English as *Mission: Apostolic Nuncio in Prague. Czechoslovakian-Vatican Diplomatic Relations between 1920 and 1950* (Prague 2020).

Tomáš Zahradníček

A researcher of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic, also a co-founder and director of the internet Museum of Czech Siberia. His topics of interest include the Czech and Central European political and cultural history in the 20th century, international relations in the Central European region, history of political thought, and post-war history of the Czechoslovak parliamentarism. His published studies include *Jak vyhrát cizí válku: Češi, Poláci a Ukrajinci 1914–1918 [How to win someone else's war: Czechs, Poles and Ukrainians, 1914–1918]* (Prague 2000) and *Polské poučení z pražského jara: Tři studie z politického myšlení (1968–1981) [Polish lessons from the Prague Spring: Three essays on the history of political thought, 1968–1981]* (Prague 2011); together with Adéla Gjuričová, he wrote a monograph titled *Návrat parlamentu: Češi a Slováci ve Federálním shromáždění 1989–1992 [Return of the Parliament: Czech and Slovaks in the Federal Assembly, 1989–1992]* (Prague 2018). In addition, he is also a co-author of the collective monographs *Rozděleni minulostí: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989 [Divided by the Past: Creation of Political Identities in the Czech Republic since 1989]* (Prague 2011) and *Šest kapitol o disentu [Six Chapters on Dissent]* (Prague 2017).

Contents

Miroslav Vaněk
The Journal "Soudobé dějiny/CJCH" in 21th year of 21th century [15]

Articles

Finally alone... Twilight of Post-Communist federations

Adéla Gjuričová – Tomáš Zahradníček
The hidden spatial nature of the Czechoslovak Federation / Role of the National Councils in 1989–1992 transformations **23**

Ivan Sablin
Female deputies of non-Russian descent in the Soviet parliament, 1989–1991 / Intersectionality in an imperial situation **44**

Jure Gašparič
The year 1989 as the beginning of the end of Yugoslavia – the Slovenian perspective / Slovenian public opinion and the nature of the federation **70**

Jan Dvořák
History of one heresy / Gerta and Harry Freunds – victims of a Trotskyist stigma **99**

Bohumil Melichar
From the land where tomorrow already means yesterday / Fučík's articles as a tribute to the Soviet experiment **161**

Františka Schormová
Stalin's black apostle / Afro-American singer Paul Robeson in Czechoslovakia **183**

Discussion

Three voices on two books

Michael Polák
Socialist Czechoslovakia as a technocratic project 219

Matej Ivančík
Bridges of technocratic continuities in Czechoslovakia / From the end of Stalinism to capitalist transformation 224

Martin Franc
Ruling with an expert's detached view 232

Reviews

James Krapfl
More than a sum of parts / Anatomy of the Federal Assembly on the road from emancipation to demise 243

Kristina Andělová
What the samizdat tell about the Czech society during the socialist period 251

Marta Edith Holečková
Tramping lives on! 258

Anna Blatecká
A rather impersonal portrait of "Hitler's loyal paladin" 264

Marek Šmíd
Hitler against the Habsburgs 269

Vojtěch Češík
Lengthy struggle for retribution justice 273

Petr Roubal
Two three-year periods of architecture 278

Annotations

283

Předplatné na ročník XXIX (2022), tj. 3 čísla:

300,- Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce
350,- Kč (včetně poštovného) pro instituce

Předplatné pro zahraničí:
60,- € (včetně poštovného) pro jednotlivce
75,- € (včetně poštovného) pro instituce

Cena ve volném prodeji 118,- Kč za jedno číslo

Objednávky přijímá:
Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
Vlašská 9, Praha 1 Malá Strana, PSČ 118 00.
tel.: (+420) 257 286 344
fax: (+420) 257 531 121
E-mail: e-shop@usd.cas.cz

Soudobé dějiny / Czech Journal of Contemporary History (ISSN 1210-7050)
www.sd.usd.cas.cz

Vydává Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
Obálka a grafická úprava Markéta Jelenová
Překlady Blanka Medková
Anglické překlady Jiří Mareš
Sazba Dana Weberová
Tisk Tiskárna Protisk, s. r. o., České Budějovice

Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR dne 16. 4. 1993 pod číslem MK 6475.

© Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2021

Grafická úprava a obálka © Markéta Jelenová, 2021